

BIBLIOTEKA
SHTETIT

814-32
k.12

Sulejman Kaba

**Kur dilnim
në det...**

tregime

814-32

K 12.

SULEJMAN KABA

KUR DILNIM NË DET...

tregime

SHTËPIA BOTUESE «NAIM FRASHËRI

NATYRË SHQIPTARE...

...Ashtu ka kenë dhe ka me mbetë! Jo vetëm robtë e tij po dhe çdo gja afër vedit shqiptari i don të burrueme!...

(Nga një bisedë me një malësor.)

Pas reve që sollën rënien e borës së parë, për tri ditë qielli bëri një pushim të shkurtër dhe në buzëmbremjen e së katërtës retë u dyndën mbi majat e maleve me një shtrirje të dystë në ngjyrë plumbi. Pas pak, nisi një borë me fjolla të mëdha, sa krahët e një fluturë të bardhë.

Më të moshuarit e njihnin mirë fytyrën që kishte marrë qielli. Ishte tamam fytyrë dimri e, sipas përvojës së tyre, kjo borë e shtruar dhe e ngadaltë tani do ta vishte çdo ditë e më shumë tokën me gunën e saj të ftohtë. Si në çdo dimër të tillë, çatitë e shtëpive, që ngjanin si ca kulla të vogla, prisnin të zotët e tyre. Për malësorët e krahinave të larta malore, pastrimi i çatave ishte një punë e zakonshme dimërore. Gjithçka që ditën

matej me sy, natën ndihej me veshë. Në netët e acarta pleqtë flinin gati në përgjim dhe bënin një gjumë të trazuar. Përvoja e jetës u ishte njësuar me parandjenjën e rrezikut që mund të sillte shembja e çatisë nga pesha e borës, ndaj gjumi i tyre dimëror i ngjante shpesh një përgjimi. Dhe kjo bëhej dalngadalë shprehi për të gjithë.

Ukë Ukaçjerra hoqi opingat e ashtu, me çorapët e leshtë u ngjit mbi çatinë e drunjtë. Filloi t'i jepte lopatës për të hequr borën. Në shpinën e kërrusur i zinte vend bora e re që binte. Ashtu i harkuar majë çatisë, shpina i dukej si një lëkurë e bardhë dashi. Duhmat e frymës e të dihatjes i dilnin nga goja si vrunduj avujsh. Ai e dinte se, kur e donte puna, lodhja s'duhej përfillur. Dy vjet më parë, fqinjët aty pranë, Binak Drenit, i qe rrënuar çatia nga bora e kjo s'kishte ndodhur për dembelinë e Binakut po se i zoti i shtëpisë kishte qenë në vathë, tej nga shpella e Logut të Dhenve.

— O burrë, — e pyeti e shoqja, Prena, — a e pastrove çatinë?

— Kanë mbetë dhe gjashtë a shtatë lopata, grue, — ia ktheu ai.

— O burrë (kështu e thërriste ajo, që kur ishte martuar me të) — duhet me e pastrue dhe çatinë e Binakut, se e shoqja ka shkue me u çue bukë robve.

Ai e drejtoi trupin dhe u dha dy-tri herë kraheve. Nga shpina dhe supet iu derdh bora e shkri-fët, si të binte nga degët e ngarkuara të një lisi.

Sakaq u ul në tokë dhe aty për aty veshi opingat. Prena hodhi një vështrim te këmbët e tij. Çorapët i qenë lagur e dukeshin si të zbutur me ujë. Ajo deshi t'i thoshte që të hynte e t'i thante pranë

zjarrit, po zëri i të shoqit ia preu hovin e fjalëve.

— A thue... se u desh me më thanë ti për me pastrue çatinë e Binakut?! — tha ai, disi i mrrolun në fytyrë.

Gruaja u gjend ngushtë, shumë ngushtë. Sipas zakoneve e dokeve, burrave u kishte hije t'u shkonte vetë mendja në punët e robit, bile jo vetëm të shtëpisë së tyre, po edhe të të tjerëve.

Bora vijonte të derdhej rëndë-rëndë. Shtëpitë e shpërndara një këtu e një atje, si pika vrojtimi në kohëra, ngjanin si pirqje bore. Bardhësia i ngjante një çarçafi të pafund që kishte mbuluar çdo gjë. Ato shtëpi si kulla, ishin mësuar me trillet e dimrave dhe u kishin bërë ballë jo vetëm dimrave, po edhe fukarallëkut që sillte me vete kjo veshje e bardhë, e cila mbyllte udhët e shtigjet e atyre anëve.

— Ti, — i tha ai së shoqes, — shko e ban gati kripën me shëllinë, se burrat i dinë vetë punët e tyne.

Prena i hodhi një shikim të shoqit dhe thellë në vetvete i erdhi keq për këmbët e tij të lagura, të bëra qull. Një drithërimë ia përshkoi trupin. Uka, për të kishte mbetur i tillë, i pandryshueshëm në vese e shëndet. Kishte po atë trup të ngjeshur, me krahët e gjatë e të fuqishëm, vetëm ballin sikur ia kishin ngarkuar rrudhat. U largua dhe ngjiti shkallët e drunjta. Nga frëngjia ajo pa se si i shoqi u ngjit në çatinë e Binakajve. Duart e tij nisën të lëviznin vrulltazi e pas çdo hedhjeje lopate, poshtë përhapej bora e shkrifët, si miell i bardhë. «Miell i bardhë!» — kaloi nëpër mend Prenë, duke u rrëmbyer në krahët e një ëndrrë pothuaj të harruar. U hoq anash dhe zgjati do-

rën drejt torbës me kripë. Tek ajo zunë vend dy imazhe me fytyrë të njëllajtë, bardhësia e miellit -ëndërrr, kur kishte gatuar një bukë të badhë në ditët e nusërisë me një grusht miell të tillë, që i ngjante shkrifjes së borës që rrëzonte i shoqi. Miell e borë i mbeti në mendje.

Jashtë u dëgjuan zëra njerëzish. Prena hodhi sytë tej dritares dhe dalloi disa njerëz tek oborri i shtëpisë tjetër. Nën perden e trashë të borës, ajo njohu të shoqin dhe Binakun. Pas pak, pa edhe të shoqen e Binakut, Sukën, e cila kapi për brirësh dy bagëti që ishin shtrirë afër këmbëve të burrave.

— Na prenë ujçit, Ukë, — tha Binaku pa ia hequr sytë. — Na u lëshuen në tufë... Murri... qeni yt, luftoi sa munda, po na kanë copëtue për dreqni, e i shitofhtë zana!

— Gjergjin ku e kam? — pyeti Uka për të birin, pa u mbushur mirë me frymë.

Binaku e pa Ukën drejt në sy e sakaq uli kokën.

— Të pyeta për tim bir, Binak! — tha rëndë dhe i shqetësuar Uka.

— Yt bir, o Ukë... — u mek në fjalët e tij Binaku, pa qenë i zoti të mbulonte trazimin dhe u mjaftua duke ulur kokën.

— Fol, bre burrë! — tha Uka i tronditur.

Binaku e preu me një vështrim vjedhurazi, po tjetri, që ishte i shqetësuar se mos ndoshta i biri kishte pësuar gjë, dyshoi nga heshtja dhe ngurrimi i tij. Uka kishte një përvojë të madhe nga jeta dhe e dinte ndoshta më mirë se kushdo tjetër, se si mund të vinte e keqja, e liga dhe fatkeqësia. Në dimra të tillë vdekja e kishte të

lehtë të fshihej nën vellon e bardhë mashtruese. Ai kujtoi vetëtimthi ortekun e motit të shkuar, që zhvendosi lisat e Lugut të Kaprojve. Orteku kishte fshirë nga faqja e dheut kullën e Trazajve me dy pleqtë brenda. Uka solli ndër mend kobe të tilla, që dimri i mbartte në trastën e vet. Iu kujtua dhe i ati, Kola dhe u drithërua për të. I rrahu zemra si krahët e një pëllumbi të egër, që ikën i trembur nga degët e një lisi. «Gjergji!!» — tha me vete dhe përsëri kujtoi të atin. Kolën.

— Mos i ka ndodhë gja tim biri, Binak?!— pyeti kësaj here me zë të lartë.,

Binaku po merrej me një piring të vogël bore dhe përpiquej që ta sheshonte atë me majën e opingës.

— Binak?! — i tha duke e kapur nga supi i armës.

— Më vjen zor, he burrë, me ta thanë të vërtetën, — ia ktheu tjetri. Sytë e dy burrave u kryqëzuan, si të qenë katër gaca zjarri që përcillnin te njëri-tjetri një prush e flakë.

— Gjergji yt... — ngurroi Binaku.... — Gjergji yt, kur iu lëshue lukunia e ujqve bagëtisë... u tremb... u tut, mbeti në kasolle e më la vetëm!

— Çka po flet, he burrë i malësisë?!

— Besa, më erdhi keq e s'desha me ta thanë, Ukë. Po yt bir u tut!

— Mos, he burrë, mos ma thuej dy herë atë fjalë, — tha Uka dhe ndjeu sikur u lëshuan mbi shtatin e tij të madh disa ortekë njëherësh.

Binaku, tashmë e kishte shkruar dhe sheshuar piringun e borës, e, kur këmba s'i prekte më

gjë tjetër, e ndjeu veten të lehtësuar, si të kishte hequr një peshë nga ndërgjegjja e tij.

Pas pak, nëpër udhën e ngushtë, në drejtim të shtëpisë së Ukë Ukaçjerrës po ngjitej i biri. Gjergji hidhte hapat e rënduar dhe ashtu i ngarkuar keq, dukej si një përmasë e bardhë. Mbi shpatulla mbante bagtit që i pati mbytur ujku. Bagëtime u varej koka me ca lëkundje tronditëse.

Uka i hodhi një vështrim vetëtimë, si t'i kishte dalë ky vështrim nga thellësia e shpirtit. Ai i pa të gjitha, supet e të birit të ngjeshura nga bardhësia e përgjakur e borës, këmbën e Binakut që kishte sheshuar një pìrg bore dhe vazhdën që kishin lënë bagëtitë mbi tokë, teksa po i zvarriste Suka e Binakut. Prej këtyre mendimeve e shkëputi dora e Binakut, që i zgjati këmborën.

— Merre! Asht e përçorit, Ukë, — tha ai kokulur. Tjetri zgjati dorën. Mes dy duarve, u dëgjuan ca tringëllima të mbytura, të ftohta, pasi bora kishte gjetur vend edhe tek ajo copë e metaltë në ngjyrë të shpinës së zhveshur të malit.

Uka pa se i biri i lëshoi bagëtitë e prera nga ujqit te pragu i parë i shkallëve dhe pas asaj lëvizjeje, nën strehë u fut Murri, qeni i tyre, mbytur në plagë. Prenda zbriti poshtë e kaloi pranë të birit pa bërë zë. Ajo e mori me mend se çfarë kishte ndodhur. Pas pak, e luti të birin dhe e futi në dhomën e zjarrit që të merrte veten. Jashtë, bora vijonte të binte e njëllojtë. Fluturzat e bardha dalngadalë po merrnin një ngjyrë disi të murrme, për shkak të mbrëmjes që po binte.

Uka u afrua pranë bagëtisë së vet dhe zuri t'i ledhatonte me një vështrim të dhembshur.

Pranë kokave të varura, me sytë të hapur, bora kishte thithur pikëzat e gjakut dhe në vendet e kokave dukej sikur kishin mbirë thellë prej dheu ca njolla të errëta. Kërciti nofullat. Ashtu, i ulur në gjunjë, hodhi sytë nga qeni i tij. Murri kishte nxjerrë gjuhën si një zgjatje e me të përpiquej të lëpinte një plagë në kofshën e djathtë. «E paskan rropue Murrin, t'mallkuemit!» — tha nëpër dhëmbë Uka.

Pa vënë re se Binaku ishte diku aty afër, ai u fut në haurin nën shkallë e doli me një qyp në duar. Shkoi në dhomë. Ishte i mrolët si nata dhe nuk i foli askujt. Afroi qypin pranë prushit. Gjeti një këmishë të vjetër, po të pastër, së cilës i nguli gishtat dhe e ndau në copa. Doli jashtë dhe, si e ledhi pak Murrin, u përpoq ta ngrinte në këmbë.

— O Ukë Ukaçjerra! — u dëgjua zëri i trashë e i njohur i kryexhandarit të katundit, Çun Darrit, i cili ishte ndalur buzë gardhit, para oborrit. — Desha me ta lypë Murrin, po më thanë se ta kishin copëtue ujqit.

Uka nuk iu përgjigj. As Binaku nuk i foli.

— Më duhet me zbritë deri në qytet, o Ukë, se kemi do punë andej... Na kanë thirrë e...

Uka e mori me mend se Çuni donte të sigurohej për udhën që kalonte tej Qafës së Malit, po prapë heshti.

— Si thoni, bre burra, a ka lanë shteg kjo borë? — pyeti kryexhandari.

— Dimën asht! — tha prerë Binaku.

— E pra, ju thashë se desha me e marrë Murrin deri te Qafa e Lëngut të Ithit, po Murri i Ukës s'iu lypka ma as drejënve. Po marr me

vete dy xhandarë deri në qafë, — tha Çun Dari, si të donte të merrte edhe mendimin e dy fshatarëve.

Uka e pa me inat, u ktheu shpinën xhandarëve, i futi krahët Murrit dhe me të në duar u ngjit lart. Iku dhe Binaku.

Kryexhandari Çun Dari shkuli me vështirësi një hu gardhi dhe duke u mbajtur me të, u dha shenjë dy xhandarëve që t'i afroreshin e të viheshin në udhë.

Nga frëngjia e kullës, Uka ndoqi me sy tri siluetat e tyre. Ata ecnin pranë njëri-tjetrit, të armatosur, të veshur e të mbathur me këpucë të reja. Hijet e tyre formonin tri njolla të zeza të lëvizshme në gjysmëbardhësinë e shtruar të borës. «Ka frikë prej dimnit të egër, Çun Dari! — tha me vete Uka, — don me i shpëtue të ftohtit të këtyne anëve, delenxhiu!»

Kryexhandari Çun Dari kishte dy vjet që u ishte ngjitur atyre maleve të larta e të thepisura, e, natyrisht, jo me vullnetin e vet po nga një ngjarje që në fillim dihej vetëm prej tij dhe xhandarmërisë së qytetit. Ai kishte ushtruar profesionin e tij të kërbacit diku në një qytet të vogël të Jugut. Atje ishte marrë me disa ndyrësira të cilat ishte rrezik t'i paguante me kokën e tij. Çun Dari kishte një fytyrë që nuk qeshte kurrë e dukej se kishte lindur vetëm për keq. Vitin e shkuar ai i kërcënoi malësorët për taksat, u mori atyre deri bagëtitë e fundit dhe po atë vit, dikush që nuk u gjet kurrë, i fali një plumb. Plumbi e mori nën qafë. Dimrin e shkuar, ai e kaloi në qytet me shërimin e qafës dhe të frikës. Çuni që shëruar pas tetë muajve, po ai plumb që

i kishte folur vrullthi pranë veshit e kishte trembur, e pati shkundur disi, ndonëse kishte futur në burg si të dyshimtë dy malësorë, plakun Dedë Mëhilli dhe Pal Vikamën, i bindur se njëri syresh ishte ai që nuk ia kishte përtuar.

Të gjitha këto i kaloi Uka nëpër mend, ndërsa po merrej pranë oxhakut me Murrin e tij. Rrinte i heshtur, pa u dhënë asnjë shkak bisede as së shoqes, as të birit.

E shoqja, Prena, përpiquej të ndrydhte fatkeqësinë që i kishin sjellë ujqit. Si do ta kalonte këtë dimër, kur të tre robve të shtëpisë do t'u mungonte bulmeti? Zgjati dorën vetvetiu dhe i hodhi një tas ujë qypit të shëllinës, ku përziente kripen. Tek po i jepte dorës përqark, i erdhën në mendje tri bagëtitë e shtrira para haurit ashtu pa jetë, me koka të këputura. E tërë ajo shtëpi tani mbeti në qumështin e paktë të dy deleve, të cilat nuk jepnin as çerekun e atyre që patën prerë ujqit.

Uka zgjati dorën dhe i mori Murrin këmbën e djathtë. Qeni iu bind të zot lehtësisht. Ukë Ukaçjerrën dhe Murrin i lidhnin vite e kujtime. Uka i ledhatoi qafën e njëherësh i pa sytë që po e shihnin me habi. Atij iu duk sikur sytë e Murrin, të ngulur në një pikë të papërcaktuar të trupit të tij, donin të flisnin, t'i tregonin Ukës për përleshjen e pabarabartë me lukuninë e ujqve. Ndoshta Murri donte t'i tregonte se në borën e parë që ndeshur me dy ujq dhe ata i kishte ndrequr ashtu si duhej, po bora e dytë pati ardhur e rëndë. Murri e dinte nga përvoja e tij se, kur bora shtrohej ashtu, ujqit viheshin në lëvizje, bile, guxonin e u afroheshin pranë edhe kasolleve të vathës. Ashtu ki-

shte ngjarë. Në të zbardhur, Murri kishte ndër lëvizjet e shqetësuar të bagëtisë dhe tundjen e parregullt të këmbanës së përçorit. Në çast i qenë tendosur nervat, muskujt. Përballë kishte parë katër ujç, dy prej të cilëve qenë futur brenda vathës. Për Murrin kaq u desh që t'i zgjoheshin instinktet e sulmit. Putrat e këmbëve i provonin siguri të madhe. Për këmbët e tij, dëborat e butë përbënte një taban të mirë e të favorshëm. Iu hodh ujkut të parë, një këlyshi njëmotak. Sa hap e mbyll sytë, ndjeu se dhëmbët e tij zunë vend në zverkun e hirtë, të cilin e copëtoi, me ca lëkundje të forta të qafës së madhe. Në ato çaste, tufa e bagëtive kishte braktisur vathën, e trembur nga turri i ujkut të dytë. Delet dhe përçori vinin rrotull, kokë më kokë në bardhësinë e hapur. Sakaq, Murri arriti të mbërthente këmbën e ujkut të dytë i cili, sapo ndjeu darën e dhëmbëve, u kthye i tëri drejt qenit. Trupi i Murrit, dy herë më i madh e më i bëshëm se i ujkut, i peshonte mbi brinjë. Ujku u drodh e në çast u ndodhën përballë njëri-tjetrit. Ata u lëshuan me të njëjtin vrull. Goja e hapur e ujkut u ndal nga ana e gjoksit. Një gjë të tillë Murri e dinte. E dinte se si duhej vepruar me ujqit, pasi ai që ndeshur dendur me ta, ndërsa ujqit, për natyrë kanë befasinë me të cilën i sulmojnë bagëtitë, këto butësira të natyrës dhe i fitojnë lehtë betejat. Murri e pa trupin e kundërshtarit të rrëzuar në dy këmbët e pasme në dëborë. Iu hodh përsipër. E hedhura e tij e shpejtë i ngjante një vetëtime të ngarkuar me urrejtje e zemërim. Në ato çaste Murri kishte dëgjuar tingujt e mbytur të këmbanës së përçorit, të cilit i qe turrur një ujk tjetër. I dha gojës me dhëmbët e shtërnguar,

duke marrë me vete një pjesë të zverkut të ujkut, klithma e të cilit u mbyt në çast. Murri e kishte zët gjakun e zi të ujquve. Futi turirin në borë, e pastroi dhe u lëshua me vrull drejt ujkut të tretë. Thonjtë e Murrit u mbushën me qime të hirta, po në moment ndjeu t'i nguleshin edhe atij thonjtë e kundërshtarit. Ujku ishte gati i një trupi me të. Rreth tyre zunë të ngriheshin cirkat e bardha të borës e të sajohej një si perde e tejdukshme. Murri gulçonte dhe po mundohej të gjente një vend diku nga qafa, po ujku shfrynte si i harbuar, me sytë që i shprehnin frikë. Luftonin të dy me këmbët e para, me dhëmbët e hapur e të gatshme për t'i shkukur njëri-tjetrit çdo gjë. Murri u dha fort këmbëve të pasme dhe në çast ujkut iu përgjunjën këmbët e para. Aq duhej. Tani, me një shpejtësi rrufeje, ai i nguli dhëmbët poshtë gojës së hapur. Thonjtë e Murrit qenë ngulur thellë në gjoksin e hirtë dhe dhëmbët kishin kapur atë që duhej, fythin. Ujku provoi të lëshonte një klithmë, një ulërimë, por zëri i tij gjeti një udhë më të shkurtër, aty ku i qe hapur gryka. Murri i hoqi hem dhëmbët, hem thonjtë. Tre ujqit e tjerë po përpiqeshin të futnin turinjte në delet e shtrira, po duket, nga ulërima e të parit të tyre, e panë të udhës t'u jepnin këmbëve. Murri u turr, paçka se në trup i kullonte gjak. Ujqit përdorën metodën e tyre, u tërhoqën në thellësi të pyllit, pasi nga kasollja u duk t'i ndiqte edhe një njeri i armatosur. Në thellësi të pyllit, ujqit nuk do t'i kapte dot predha, ata do të ishin tre me një. Akoma i nxehur, Murri nuk ua hiqte sytë njollave të zeza që iknin e iknin: I arriti diku, në thellësi të pyllit. Beteja e pashmangshme nisi, tre me një. Mbi trupin e bëshëm të Murrit ndiheshin çjerrjet

dhe nguljet e dhëmbëve. Papritur u dëgjua një kris-më e pas pak një tjetër. Plumbi kishte shtrirë ujkun e katërt, ndërsa dy të tjerët qenë hallakatur nëpër pyllin e dendur. Në këtë përleshje të pabarabartë, Murri i ndjeu më shumë se kurrë dhe mbjet e plagëve prej dhëmbëve të ujqve. Ishte dëmtuar keq në kofshë. ....Tani, aty buzë vatrës Murri u përpoq të lëshonte një zë disi të butë, nën duart e fuqishme të të zot. Uka po ia mbushte plagën me dyllë të nxehtë e po ia shtrëngonte fort me copën e këmishës. Sytë e Murrit e shihnin drejtazi, me një pamje të dhimbshme.

Gjergji ishte shtrirë anash vatrës e po dremiste i shkujdesur. Uka ndjeu një si të therur në thellësi të shpirtit. Kujtoi të birin dhe fjalët e Binakut: «Ai asht tutë... asht trembë! Sa keq! — tha me vete Uka, — E kujt i ka ngja ky djalë?!».

— O grue! — foli Uka, — më sill thikat, poshtë në haur.

Ai u ngrit duke mbajtur Murrin ndër duar e u dha poshtë. Pas i vinte e shoqja, që në një rëndë dorë mbante fenerin dhe në tjetrën thikat. I shoqi e lëshoi Murrin nën shkallë, pastaj kapi përçorin e vari në çengel, i futi majën e thikës në këmbën e pasme dhe nisi t'i frynte. Në luhatjet e dritës së fenerit, Prena shihte se si mufatej ngadalë trupi i përçorit. Siç dridhej flaka e dritës, ashtu iu drodh diçka nën kraharor. Iu dhimbs edhe i shoqi, që s'e kishte thënë akoma asnjë fjalë për këtë humbje. Ajo nuk e kishte parë kurrë Ukën aq të qetë e të heshtur. Ç'pò ndodhte me të? A nuk e kishte ndier ai, si zot i atyre tre robve, se humbia e bagëtive, do t'ua sillte urinë, skamjen e dyfishuar!

— O grue... A e di çka më tha Binaku?! — i tha ai së shoqes, pa qenë i zoti ta ndrydhte brenda vetes trazimin..

— E çka kishte me të thanë, o burrë, ma t'për se tri bagëti të çartuna? — ia ktheu ajo.

Uka hoqi thikën dhe duke u kthyer i t'eri nga ajo, e mati të shoqen me një shikim të vranët.

— Më tha se djali ynë, Gjergji, asht tutë e frigue kur ujqit ranë në vathë!

— Gjergji?! — tha ajo e habitur.

— Po, qe ai Gjergj sa një div asht zhburrnue në burrni! Asht trandë!

Asaj po i dridhej i tërë trupi. Uka e shihte këtë te lëkundjet e fenerit. Në mes të shkallëve, feneri u fik. Ata ecën në errësirë. Ranë që të dy pa ngrënë e pa qenë të zot të këmbenin ndonjë fjalë. Uka zgjati dorën të shtynte kanatin që mbyllte dritaren dhe sytë i mbetën jashtë. Nata nxinte, po sytë e tij arrinin të shquanin fluturzat e borës, që zbriste me qetësi drejt tokës. Vonë e ndjeu të shoqen që u ngrit dhe mbuloi me shtrojen e supin e hapur të Gjergjit.

«Gjergji, djali im i vetëm... Trashëgimtari i Ukaçjerrave frikacak! E, o Binak Dreni, si ta xuni goja atë fjalë si gjamë?! I tutuni s'i lypet kujt, askujt, besa!» — shtynte brengën e vet Uka!

Në qetësinë e natës, një palë mendime i iknin një palë i vinin. Iu kujtua i ati, Kola, me atë trup sa dy burra bashkë, i cili thyente me duar trupin e lisit dymotak. I ati e kishte lënë Ukën në të parin mot të martesës me Prenën, atë vit kur kishte lindur edhe Gjergji. Atë vit ishte rrëzuar nga shkëmbi i Ltinës Kolë Ukaçjerra. I ati i pati treguar për gjyshërit e tyre. Në netët e dimrit, Kola

merrte lahutën dhe këndonte këngën e njërit prej gjyshërve të tyre, Gjeto Kandës. Në këngë thuhej se si një herë Gjeto Kandës, duke u kthyer nga pyjet e Lëngut të Ithit, i kishte dalë përpara një ujk. Gjeto kishte zënë vend në një stom. Ujku i uritur i qe hedhur në gjoksin si shkëmb. Kishte gjëmuar pylli i Lëngut të Ithit. Gjeto Kandja e kishte mbytur ulërimën e ujkut, me duart e fuqishme. Tek po futej nëpër udhët e katundit, i qenë lëshuar prapa fëmijë e burra. Gjetoja ecte kokëlart, duke mbajtur mbi supë një goxha ujk, me gojën të çapëlyer deri në rrëzë të brinjëve, si ta kishte prerë njeri me sëpatë e jo me duar. Në oborrin e kullave, ishin mbledhur gra e burra dhe shihnin Gjeton tek rripte lëkurën e ujkut. Që atëherë fisin e Kandajve e kishin quajtur Ukaçjerra. Kështu kishin ecur vitet e kohët. Kishte kaluar Gjeto Ukaçjerra e pati ardhur Kolë Ukaçjerra, pastaj Ukë Ukaçjerra e më në fund Gjergji...! «Ah, Gjergj, Gjergj!» — belbëzoi Uka.

— O burrë! — foli nga qoshja tjetër e shoqja, — A po ndien gja?!

Ai mbajti frymën dhe në çast ndjeu se po kërctnin trarët e çatisë nga pesha e borës. U ngrit. E shoqja e ndiqte trupin e tij të bëshëm, që lëvizte pranë oxhakut.

— A ta çoj Gjergjin? — pyeti ajo.

— Nuk më duhet ai! — tha prerë Uka.

Asaj iu hapën sytë. Përgjigjja e tij ishte si kripa mbi plagë, ishte më shumë se një vuajtje e gjatë, më e rëndë se pesha e skamjes. Ç'po ndodhte kështu?! Ç'ishte kjo e çarë që kishte hyrë mes tij dhe të birit? Ai, që kur ishte i vogël Gjergji, e merrte me vete në pyje, e thërriste në emër, e

mbante pranë, si ta kishte shok e jo fëmijën e tij. Edhe kur u rëndohej çatia nga bora, atë e bir ishin ngjitur sa e sa herë bashkë, kurse tani s'po e zgjonte të birin! Ajo e kuptoi të vërtetën e madhe të dëshpërimit të Ukës. Kaloi dorën e saj nga krahu i majtë dhe ndjeu trokamat e zemrës. Ato i vinin të shpeshta e të rënduara, se tani i pati zbuluar dhe vetë të metën e dobësinë që i kanoseshin birit të saj të vetëm. Ajo e dinte mirë se tuta dhe frika e robit, ishin barazi me një humbje të përhershme të të qenurit gjallë, ishte barazi me kobin e vdekjes. Prena shtrëngoi fort anën e kraharorit dhe me sy përcolli siluetën e të shoqit. I numëronte gati të gjitha hapat e tij... Ja, tani ai po vendoste shkallët... ja e hoqi lopatën e drunjtë nga streha e haurit... qetësi... tani filloi të heqë shtresën e borës. I erdhi keq. Ajo ndjeu t'i ngroheshin gropëzat e syve nga diçka e ujshme. Po çante! S'ishin lot dhimbjeje e as dobësie. Jo, ajo nuk ishte mësuar të qe e brishtë, se ishte rritur në djepin e rreptësisë, po i vinte keq, sepse Uka, dhe pse me një djalë të vetëm e në rritje, tani e kishte lëpuatur diku dashurinë për të birin. Këto mendime nuk e lanë të mbyllte sy tërë natën. Ajo ndiqte lëvizjet e të shoqit mbi çati. Tani ai ndodhej në anën e përtejme të çatisë, e, sipas saj, i duhej edhe një orë të mbaronte me borën e të ulej poshtë.

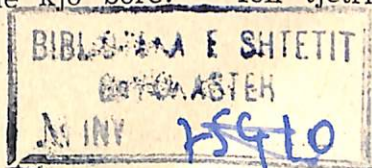
— Nadja e mirë, o Ukë, — dëgjoi zërin e Ndues, e shoqja e Ukës.

— E mira të gjettë, Ndue! — ia ktheu i shoqi.

— A po lodhe, e burrë i dheut? — pyeti tjetri.

— Qe, si po m'shef, e të shof, majë çatisë, — ia ktheu Uka.

— E randë kjo borë! — foli tjetri.

— Ashtu, besa, e randë sa s'thuhet ma!

— Ku e ke Gjergjin tand, në anën tjetër të çatisë?

— !

— A t'u dhimb e prema e ujkut, Ukë?

Ukës iu duk sikur Ndueja e kishte pyetur ato çaste, «A t'u dhimb tuta e Gjergjit?!», e prandaj e pa të udhës t'i thoshte:

— Boll, besa, boll.

— Mos u mërzit, o Ukë, mbramë e kemi ba n'kuvend me të sjellë do krenë bagëti, hem ty e hem Binakut.

— Jua paça borxh në të mira, — tha Uka e në çast kujtoi jetën e tij, atë jetë të lidhur ngushtë me secilin prej malësorëve. Jeta e malësorëve i ngjante një dore të mbledhur grusht, megjithëse shtëpitë e tyre ishin të shpërndara tutjetëhu. Mjaftonte një e thirrur, që të gjithë të viheshin në lëvizje për njëri-tjetrin.

Prena i dëgjoi bisedat. U ngroh në tërë qenien e saj. Kështu ndodhte prej moti, sa s'mbahej mend, ndërmjet atyre njerëzve. Ishte ligj i pashkruar që t'i ndanim të mirat e të këqijat bashkë. Dhembja e dikujt ishte pjesë e të gjithëve, dhe ai që e shkelte këtë zakon, ishte dalëbese e katundi ia varte turpin në qafë. Prena hodhi sytë nga dritarja. Drita e mëngjesit po përhapej dalëngadalë. Bora binte e trashë, ashtu siç kishte nisur qysh ditën e kaluar.

— O burra, bre, o burrraaa, eeejjj! — u dëguan dy zëra njëherësh nga kodra e hyrjes së fshatit.

— O, o, o, heejjj! — u përgjigj Ndueja.

— Na ndihmoni, bre, se na preu ujku!

— Janë xhandarët, o Ukë! — tha Ndueja.

— U thuaj së jemi në majë të çatisë, Ndue! — tha Uka.

— E ejj, bree, jemi në majë të çative, eeejj! — thirri Ndueja.

— O burra, bree, se mbaruem, breeee! — thirrën xhandarët.

— Duroni dhe pak, — tha Ndueja, — sa të lajmërojmë xhandarët e postës!

— A,a,a,a, bree, — u dëgjua i thekshëm zëri i xhandar Markut. Ndueja i lëshoi klithmën Prelës, Prela Zefit e ky i fundit postës së xhandarmërisë.

Pas pak u mor vesh e vërteta. Xhandar Marku e xhandar Ndreca, me zor mbaheshin në këmbë. Rrobat e uniformës së tyre ishin çjerrë e bërë copë-copë. Fytyrat u qenë nxirë dhe vende-vende u dukëj gjaku i piksur. Të dy xhandarët rrëkonin nga kafshimet që kishin marrë nëpër trup. Më tepër ndihej vikatja e xhandar Markut, atë e kishin robtuar në shpatull e nën shalë. Këmbët e tij hiqeshin zvarrë dhe ashtu, të ngrira nga të ftohtët, i ngjanin një trungu që lë pas një vragë të thellë. Herë-herë xhandar Marku e ngrinte zërin, që shprehte frikë e tmerr e thërriste:

— Ah, bre, aah, na e prenë burrin e burrave, e copëtoi ujku Çun Darin e ngratë, ahh!

Uka u ngjit majë çatisë dhe, tek po shikonte Nduen, i kapën sytë edhe Binakun, i cili doli te gardhi për t'i parë më pranë xhandarët. Bora vijonte t'u ngarkonte supet e zhelet e uniformat. U qenë zbardhur edhe armët, që dukeshin si copra drurësh mbi shpatullat e rëna. Xhandar Ndreca mbante nga krahu i pushkës kapotën e rreckosur të Çun Darit. Ujqit kishin lënë vetëm atë copë ka-

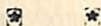
pote si shenjë nga një farë ish-kryexhandari Çun Dari.

— Tash s'ka kë me futë në burg ma Çuni, o Ukë, se ia paskan çue shpirtin në ferr ujqit! — tha Ndueja.

— Iu thaftë pushka në sup, burrecëve, — ofshani Uka duke hedhur anash lopatat e fundit të shtresës së bardhë nga çatia. — Janë frigue, horrat e u janë dridhë leqet e kambëve!

«Eh, frikacaku s'i lypet kujt!» — tha me vete.

*

Kaloi muaji i parë i dimrit. Malet përreth dukeshin krejt të bardha dhe majat e tyre ngjanin si të zhytura nën shtrirjen e reve që rrinin pezull. Gjithçka të dilte para syve sikur ishte rregulluar prej një dore e cila kishte njohur vetëm një ngjyrë, atë të bardhësisë. Tej, ngrihej Shkëmbi i Gjonit, që në kohë tjetër dukej sikur ishte një prerje me shpatë e një krepit. Të dyja majat merrnin përjetë qiellit. Tani faqet e shkëmbit dukej sikur putheshin prapë me njëra-tjetrën nën veshjen e bardhë të borës. Ato ishin afruar aq sa në ndarjen e tyre mund të shihje vetëm një copëzë qiell. Në ato lëpirje të latuara e të akullta të dy shkëmbinjve, nuk ngjiteshin dot as kafshët më të shkathëta të pyllit, bile as ujqit. Ata vinin rrotull deri aty ku shkëmbi ndahej me kodrinat, pastaj thonjtë e tyre s'kishin ku të kapeshin më. Nëse muaji që shkoi qe disi i butë, vetëm me rënie të pandalshme bore, janari solli me vete edhe sufe-

rinën, që të thante. Shkëmbi i Gjonit tani i ngjante një përmase të madhe xhami të akullt, ku edhe dëbora që binte, shkiste e fundosej në humnerë. Po në pyll drurët të habitnin. Në njërën anë kishin një shtresë bore, ndërsa në anën tjetër mund t'u shikoje lëvozhgat ngjyrë kafe. Erërat e veriut e kishin ngurtësuar borën dhe degët dukeshin të ngrira e të mbërthyera në akull.

Uka kishte bërë një goxha rrugë, duke vrotuar nga të gjitha anët. Ai përpiquej të gjente ndonjë rrënjë bushi që t'i vinte sëpatën! Gjethet e bushit, kur i futje nën strehën e haurit, e hidhnin shpejt shtresën e akullt dhe bëheshin një ushqim i mirë për dhentë, që tani i ishin shtuar me ato që i falën. Ai habitej me veten e tij, me rrugën e jetës ku kishin kaluar aq e aq breza. E habiste forca e atij zakoni bujar që kishte ardhur deri te ditët e tij, megjithëse vuajtja dhe brenga e skamjes u kishin qëndruar gjithmonë pranë vatrave. Ja, pas fatkeqësisë që i ndodhi me bagëtitë, bashkëfshatarët i kishin sjellë në oborr dy dele dhe dy keca, një bagëti më tepër sesa i kishte prerë ujku. Ato i kishte gjetur të lidhura te trari i shkallëve dhe s'dihej se cili ia kishte falur.

Kështu kishte ndodhur edhe me të tjerë. Këto punë bëheshin pa bujë. Ti dëgjoje blegërimën e bagëtisë nën shkallët e shtëpisë sate dhe nuk dije se kujt t'i thoshe falemnderit. Zemra niste të rrihte me shpejtësi dhe gëzimi ta shtynte gjakun ndër dej. Të dukej sikur një dorë e madhe dhe e afërt të ndodhej gjithnjë pranë. Çdo blegërimë qengji apo deleje, ishte si një jehonë e fuqishme, që çirrte merimangën e zisë dhe i jepte malësorit atë forcë që zemra t'i bënte ballë çdo së keqeje, së lige,

ngado që të vinte, nga armiqtë apo nga lukunia e ujqve. Uka nuk përtoi ta njësonte fytyrën e xhandar Çunit me fytyrën e ujkut: ujku kishte pabesinë, pabesinë kishte dhe ai, ujku kishte dhëmbë që të nguleshin në palcë, Çuni kishte plumbin që ta jep-te pas shpine.

Ai bëri disa hapa dhe u ndal përballë degëve të dendura e të veshura prej një shtrese të qelqtë. Lëshoi krahun me sa forcë kishte. Sëpata goditi poshtë trungut. Sa herë që qëllonte, aq herë përhapshin cifla të vogla ashklash, kurse nga degët shkundeshin copëza bore. Si preu bushin e parë, iu lëshua një tjetri, pastaj një tjetri e një tjetri. Tek qëllonte, ndjeu se trupi iu mbush me ngrohtësi, krahët sikur i kërkonin çlodhje dhe frymëmarrja i shpeshohej. Tundi njëherë kokën sikur donte t'i thoshte vetes «Po plakesh, Ukë djali!». Në mendje i vërshuan mendime. Kështu ishte jeta: një udhë e gjatë, me shumë mundime e përpjekje, me gëzime të vogla e ngarkesa hallesh. Çdo gjë i ngjante ndërrimit të stinëve. Sa e sa herë gjatë jetës së tij ai kishte parë të ngarkoheshin fushat, të mbulohej bari nën borë, të ulnin kokën degët e pemëve nën peshën e saj! Kurse njerëzit, patën ecur gjithnjë, pa ia ditur stinës së ftohtë. Ai kishte parë të ngrinte ujëvara majë shkëmbit të bardhë dhe krejt ajo gurgullimë, që mbushte anët e grykat, të shndërrohej në qetësi. Dimrat sillnin qetësinë e ftohtë, ku ndihej vikama e lukunisë së ujave. Stina e ftohtë i ngjante një provë; pema që thahej, thyhej nën borë, po ajo e forta e mbante kokën lart, paçka se i thyhej ndonjë degë. Pastaj vinte koha kur afronte stina e butë. Uka mbeti për një hop te kjo kohë që zgjon barin e livadheve dhe i jep gjallesë

çdo gjëje përreth. Iu bë sikur po dëgjonte zhaurimën e lehtë të ujërave, që zbrisnin nga maja e maleve, që përshkonin pyllin mes për mes e iknin tutje grykave, pa e ndalur vrapin. I bëhej sikur dëgjonte tingujt e një fyelli nga majat e bjeshkëve dhe me lëkundjen e fletëve, i përziheshin këmborët e bagëtive. Ai solli ndër mend një mëngjes të dikurshëm, të hershëm. Edhe atëherë ishte futur në zemër të pyllit. Para tij që shfaqur një masë avulli, e butë si pambuk, që ngrihej nga toka e merrte nëpër krahët e pishave, aheve e gjetheve të ngatërruara të pyllit. Vegimi i ditës i ngjante një thurjeje të tejdukshme, tamam si ai leshi i shkrifur i deles kur rrihet prej mijëra thuprash, nga duart e lokeve. Diku, në një degë ia kishte mbërthyer një melodie Çarku i verës, i pari bilbil që harbohet ndër pyjet e thella. Qe përpjekur ta shihte se në cilën degë ishte ndalur zogu, po sytë e tij kishin mbetur në një gjethe bushi, mbi të cilën rrokullisej e kërkonte të bënte udhë një bulë vese. Ai mëngjes ishte i paharruar për Ukën, se, kur që kthyer në shtëpi, i ati e kishte pritur duke ngritur në krah Gjergjin e sapolindur. «Kështu asht jeta, — tha ai me zë, si të donte të shtynte tej të ftohtët e madh dhe borën; që vijonte të shtrohej palë-palë, — kështu asht, si stinët!».

U përpoq të hapte litarin, po ai nuk po i lirohej nga ngriça. Kishte zënë akull. E përplasi dytri herë te bishti i sëpatës, pastaj e shtriu më dysh mbi dëborë. Nisi të shtrinte degët e prera. Degëve të fundit u vuri gjurin, po ato s'po shtroheshin. Atëherë i dha trupit edhe një herë dhe arriti të fushte litarin në unazë. E shtrëngoi me forcë. Barra u lidh. Me vete, mallkoi litarin e shkurtër e të bërë

nyje-nyje. I dha trupit për ta hedhur ngarkesën mbi shpinë, po ajo s'po u bindej duarve të tij. Iu duk tepër e zorshme që ta hidhte atë barrë mbi shpinë. Dihati e, si u mbush mirë me frymë, i dha rishtazi, trupit, kësaj radhe më me forcë. Ndjeu se ngarkesa lëvizi disi po prapë, me të njëjtën peshë që kthyer mbrapa. «Edhe një herë, o Ukë!» — i foli vetes duke shtrënguar dhëmbët. Vuri re t'i shkisinin këmbët në borën e pjerrët. Hoqi krahët e në ato çaste pastroi vetullat që ia kishte harkuar bora. U ngrit dhe tërhoqi degët e rënda të bushit mbi një pjerrësi më të fortë. U hapi një vend këmbëve dhe përsëri nisi nga e para. Dukej se tani do ta kishte më të lehtë. U përpoq të ngrihej po pesha e vuri përpara dhe, po të mos shtrëngonte muskujt, me siguri do ta kishte zënë përfund.

«Eh, o Ukë, Ukë! Me djalin burrë e me i pasë krahët e premë! Si të ndodhi kështu, si? Jo! Fësit tonë e malësorit s'i shkon me e njohë tutën, jo, bir, jo, Gjergj, jo!»

U ngrit në këmbë dhe zuri të hidhte hapat e parë. Ashtu, me zverkun poshtë nga pesha, ai shihte se si opingat herë zhyteshin në shtresën e borës dhe herë binin në taban të ngjeshur. Hapi i tij e njihte atë ngjeshje bore nën të cilën fshihej akulli mashtrues. Nisi të zgjidhte rrugën dhe ta ndiente peshën si më të rëndë. I dukej sikur kishte hedhur mbi shpinë një pjesë të pyllit, si të kishte shkëputur një përmasë bore dhe ta mbante mbi krahë.

«Gjergj, Gjergj! Si të humbi Uka ty, si?! Jo, jo! Njëmijë herë jo! Tuta asht hija e dekës!... Ma mirë me m'u thye rreshtnat, sesa me e pasë të frigueme pjellën time!». Kështu fliste sa herë që

ndiente nënpeshën e hapave të vet, kërcitjen e borës. Ato kërcitje i bëhej se i buronin jo nga pesha e hapave, po nga zemra. Ecte dhe fliste me vete, kujtonte, sillte ndër mend gruan dhe të birin.

*

* * *

Edhe Gjergji e kishte kuptuar se diçka e ftohtë qe futur mes tij e të atit, por e kishte të vështirë që t'ia merrte vesh zemërimin. Në të tilla raste, malësorët pleq u bien punës e bisedave larg e larg dhe, që t'i kuptosh, duhet të jesh i hollë, të nuhatësh me kujdes gati çdo nënkuptim të fjalëve, edhe atyre më të thjeshtave, se te secila prej tyre mund të gjesh shkakun.

Edhe e shoqja, Prena, e kishte ndier se shkakku i asaj heshtjeje e mërzitjeje nuk ishte humbja e bagëtive, por fjala «tutë», për të cilën i pati folur Binaku të shoqit.

Uka hyri në oborr dhe hodhi barrën e degëve para haurit. I biri iu afrua ta ndihmonte, po i ati futi krahët nën degët e bushit më shpejt se ai. Gjergji e kuptoi se i ati e ruante akoma zemërimin e se do ta kishte të vështirë me të.

Uka rregulloi degët brenda dhe pastaj zuri të mblidhte litarin. Murri i qe afruar e po i le dhej nëpër shajakun e tirqve.

— Hajde, Murr, se kemi edhe një rrugë pylli, — tha ai me zë. Murri, tek dëgjoi zërin e të zot pas aq kohësh, ngriti kokën dhe po e vështronte me sytë bojë kafe, si dy kokrra të mëdha gështenje. Iu

hodh me të dyja këmbët e para dhe i kënaqur nisi të luante krifën tufëmadhe të bishtit.

— Hajd, Murr! — tha Uka duke hedhur sëpatën e litarin në krah.

Murri trupmadh bëri përpara. Ai i hidhte hapat mirë dhe dukej se plagët i qenë shëruar tërësisht. Uka ndjeu kënaqësi për atë kujdes që pati treguar. Ja, qeni i tij tani ikte herë djathtas, herë majtas dhe diku fuste hundën nëpër gjurmë që të merrte erë. Dukej po aq i shkathët dhe i lëvizshëm, si më parë. Uka vendosi që kësaj here të kalonte nga një grykë tjetër, që do ta nxirrte më shpejt te pyjet me bush. Tani as që i bëhej vonë më për borën që binte disi më e dendur. E kishte mendjen te qeni i tij, me të cilin lidheshin sa e sa kujtime, udhëtime nëpër pyje e net të shumta të kaluara në vathë. Malësori e kupton kafshën gati si fëmijën e vet. Ia di të tëra huqet e zakonet. Gjatë plagës, ai e pati ushqyer Murrin me të brendshmet e bagëtive, më pas e kishte kthyer tek ushqimi i zakonshëm, dhe Murri nuk ishte treguar nopran e kapadai, që pas mishit të zier të bagëtive të mos pranonte bukën e fortë të misërt! Jo, ajo bukë kishte qenë që kishte rritur trupin e tij të bëshëm, këtë Murri e dinte. Uka e kishte parë se si ia ngulte putrat copës së fortë të bukës, së misërt dhe merrej me të me uri. «Qeni i mirë, — thonë malësorët, — është barazi me njëqind veshë.»...

Kur po futej në udhën e pyllit, Uka vuri re se qeni i tij kishte qëndruar diku prapa. U habit.

— Murr!... Hajde, ec, — foli.

Mirëpo Murri vazhdonte të luante bishtin.

— Murr! — bëri zë me të madhe Uka, i çuditur

nga ndalesa e papritur. Qeni u përpoq të bënte përpara, po pas dy hapash nisi të rrotullohej në vend, duke ulur kokën mbi gjurmët e veta. Ky rrotullim i qenit Ukës i tërhoqi vëmendjen. Ndreqi disi litarin në shpatull dhe iu afrua. Zuri t'i fërkonte qafën. Koka e qenit futej nën duart e mëdha me një mënyrë gati lutëse.

— Murr! — tha ai duke i mbajtur qafën mes duarve.

Sytë ngjyrë gështenjë po e shihnin drejt e si me dhimbje. Uka vuri re se në sytë e Murrit, si në pasqyrë, reflektoheshin flokët e borës, që binin me përtesë.

Hajde, Murr! — tha ai duke i hequr duart e duke bërë vetë përpara.

Qeni lëvizi pak dhe lëshoi një hungërimë, gati si një vajtim.

— Ec, Murr, eja! — përsëriti Uka, i shqetësuar.

Po Murri zuri të rrotullohej përsëri në vend, duke sajuar një rreth të dytë gjurmësh.

Uka e ndali shikimin te litarët e pambuktë të dëborës, që shkisinin para syve të tij e që zinin vend mbi ombrellat e degëve të çetinave. Një dritërimë ia përshkoi shtatin. E tundi kokën, si të desh ta shtynte tej krejt atë bardhësi të pafund: «Qenka tutë e frigue edhe qeni im!» — tha i dëshpëruar. Rrotulloi shikimin nga ana tjetër. Iu kujtuan delet e prera nga ujqit... pa gëmushat nën luginë dhe ato iu dukën tamam si lëkura të bardha delesh që heshtnin. «Qenka trembë Murri! E kanë tmerrue ujqit kur e kanë tërheqë brenda pyllit! Eh, Murri im i ngratë, e paske harrue dhe lëshue përtokë forcën tande!».

I erdhi shumë keq e u dha këmbëve para

duke ndrydhur brenda vetes ca shpresa të vakëta se mos Murri do t'i vihej pas. Nuk e ktheu më kokën. Ai dëgjoi klithmën si rënkim, gati në qarje të Murrit, po hapin s'e ndali e kokën nuk e ktheu më prapa. Tani, për të çdo gjë ishte e qartë. Në tërë qenien e tij i tingëllonte fjala «tutë» e kjo i sillte mendime nga më të ndryshmet. Njëherë e qortoi veten që pati çuar Gjergjin me tufën dhe nuk kishte shkuar vetë me Binakun, po prapë e shtyu këtë mendim se djalin nuk e donte për kukull, po që t'i bënte punët e shtëpisë, që të bëhej burrë e jo burrec!

Në të rënë të mbrëmjes, Uka shkarkoi ngarkesën e dytë me degë bushi. I erdhi të pëlciste kur pa Murrin që rrinte i strukur nën strehën e haurit. Njëherë deshi të merrte martinën e t'ia hiqte një plumb qenit dhe kështu me një krismë të jepte dy mësimë, po qeni rrinte me gjuhën jashtë dhe herëherë lëpinte këmbët e tij. Sakaq, Uka, i pezmatuar u ngjit lart. Darkë nuk hëngri veçse piu një gotë ujë të ngrohtë. Drita e fenerit i bënte më të menduara të tria fytyrat e heshtura. Jashtë kishte nisur gorenit, me shkulme të forta. Ndihehin përplasjet e thyerjet e qerpikëve të akullit që fërkoheshin nëpër gurët e shtëpisë. Gjergji flinte në qosh. Larg zjarrit shkoi edhe Uka e u shtri në vendin e tij. As Prena nuk futi gjë në gojë. Ajo rrinte me duart drejt prushit, dhe përpiquej ti terte çorapet e Ukës. Vonë u shua drita e llambës. Tani nëpër muret e errëta nisën të dukeshin gjuhët e flakëve të vatrës, të cilat sajnin figura nga më të ndryshmet. Një shkëndijë u shkëput nga trangu i ndezur dhe diku u shua nëpër terrin e dhomës. Të gjitha këto, si luhatjet e flakëve nëpër mur, ashtu dhe fërshëlli-

mën e erës, i shihte dhe i dëgjonte Uka. Tek ai, pagjumësia kishte ardhur bashkë me trazimin e shqetësimit të tij. Ai ishte ndalur te një mendim. Tani brenda mureve të shtëpisë së tij kishte zënë vend tuta, frika. U ngrit në gjunjë dhe zgjati kokën te dritarja frëngji. Bora binte dhe gorenit frynte me tërë vrullin e tij. Aty, me vështrimin e tretur diku në errësirë, i bëhej sikur dëgjonte zërin e Binakut... «Yt bir, Gjergji, asht tutë, o Ukë, asht tutë!» Sa herë që merrte frymë, i ngjante sikur i buçitnin veshët, «tutë-tutë, tuu-ttë!». Solli ndër mend Murrin. Ja, sikur ia shihte sytë e tij, ata sy ku shkiste bora, ata sy ku ishte futur heshtja e frikës dhe e tutës bashkë. Njëherë u përpoq të përfytyronte se si e kishin çapëlyer dhe grirë ujqit xhandar Çunin dhe si nuk i patën lënë as nam as nishan. Iu bë sikur tej, në errësirë, në thellësi të zemrës së natës shihte të lëkundej nga gorenit kapota copë-copë e xhandar Çun Darit! «Asht tutë e i ka ngri pushka në dorë Çun Darit! A, tuta, tuta!» — mendoi me vete Uka.

Prej këtyre mendimeve e shkëputën ca zëra të zgjatur, të cilët përziheshin me fërshëllimën e erës së natës. E ndali frymëmarrjen dhe mundi të dëgjonte lehjet e zgjatura, si vajtime, të ujqve. «Duket se uria i ka trimnue të futen në katund», — tha me vete.

Pas pak, i pari e dha shenjën qeni i Binak Drenit, që zuri të lihte i trishtuar nëpër oborr të të zot, pas tij u dëgjua Bulldoku i Ndues, pastaj qeni i Marash Mëhillit, Ukroku i fortë, që e kishin sjellë dy muajsh nga Kurora e Lëngut të Ithit. Uka kujtoi Ukrokun e Marashit, i cili kishte si trupin ashtu dhe qimen e lëkurës si të ujkut. Ukroku

ishte me trup të zgjatur, po kishte një qafë të fortë dhe dhëmbë që e prisnin ujkun si me thikë. Kur i takonte Ukrokut të përzihej me ujq, e kishte vështirë ta njihje. Në këtë rast e kishte të zorshme të përdorje pushkën, se në vend të ujkut mund të vritje Ukrokun. Ukroku ishte ngatërruar edhe me shumë qen stanesh dhe nuk ishte ndarë keq, po Murri i pati dhënë një mësim të mirë atje te bjeskët e Shpellës së Pëllumbave. Ndërsa tani... eh, Murri, Murri!

Lehjet e Ukrokut e bënë trupin e Ukës t'i ngriheshin mornica, sepse tashmë Murri e kishte harruar trimërinë. E hoqi mendimin prej aty dhe vuri veshin të dëgjonte ulërimat e ujqve. Ato vinin herë të afërta, herë të largëta.

U ngrit e eci për nga dritarja. Veshi rrobat.

— Çka po ban, o burrë? — e pyeti e shoqja në errësirë.

Ai nuk i dha përgjigje, po ajo e pa trupin e tij të bënte jashtë. U ngrit dhe Prena. Ajo pa se i biri e kishte shpatullën të zbuluar. E mbuloi dhe pa e zgjatur doli dhe vetë jashtë.

Një erë e ftohtë ia rrahu gjoksin, sikur donte ta shtrëngonte trupin e saj nëpër krahët e akullt. Ajo mblodhi copën e leshtë për trup dhe u drejtua nga hauri. Aty dalloj trupin e bëshëm të të shoqit.

— Murri s'ash në vendin e vet! — tha Uka duke i dhënë kokës nga ana e strehës, ku duhej të ishte qeni.

— Ku ka shkue, — pyeti ajo duke lëvizur dritën e zbehtë të fenerit.

Të dy bashkë u futën në haur. Në një kënd, panë të shkëlqenin sytë e Murrit. Ai rrinte i struktur, me sytë të hapur, të mbushur me frikë.

— Ti e paske lanë derën hapët?! — tha Uka.
— Po! — ia ktheu ajo.
— Ke ba gabim, grue, se me këtë Murr që kemi, ujqit mund të na hynin e të na i copëtonin dhe këto bagëti që kemi.

— Unë kujtova se qe...ni!

— Eh! — ia ktheu Uka duke nxjerrë një gulçimë të rëndë. — Jo, grue, s'kemi ma Murr. Si Murri ashtu dhe djali janë... janë tutë, janë zhburrnue!

Ajo u mat pak. Fjalët e të shoqit ishin të hidhura, po të vërteta.

— Më sill lopatën! — tha prerë ai.

— Çatia s'ka aq peshë, — foli ajo duke menduar se i shoqi do të ngjitej mbi çati për të hequr borën.

— Bjere lopatën! — përsëriti ai duke dalë jashtë haurit. Prena e la fenerin dhe i afroi lopatën. Ai shkoi anash gardhit dhe në një vend, nisi të hiqte shtresën e trashë të borës, pastaj drejtoi lopatën dhe nisi t'i mëshonte asaj drejt dheut me majën e këmbës.

— Ngjitu nalt e bjer të flesh, grue!

Ajo bëri sikur nuk e dëgjoi zërin e tij. Nga thellësia e errësirës, vinin ulërimat e ujqve. Bora vijonte të binte, pullëmadhe, e rëndë. Ajo vendosi të rrinte aty dhe të merrte vesh se ç'kërkonte të bënte ai tani, pas mesit të natës, kur në katund flinin të gjithë.

Uka u jepte krahëve herë djathtas, herë majtas, duke e përhapur dheun sa më larg anës së gardhit. Ajo vrau mendjen të gjente se përse duhej ajo grupë brenda gardhit të shtëpisë. Mos vallë, donte të fuste aty degët e bushit që t'i ruante nga

të ftohtët e madh? Jo! Nuk i duhej për degët!
Atëherë përse i duhej?! Prena shtrëngonte duart
nën sjetullat e saj, për të ngrohur gishtërinjtë
që po i ftoheshin me shpejtësi. Nëpër terrin e na-
tës vinte rrotull bora, që binte mbi supet e tyre.
Uka ofshante aq herë sa lëvizte krahët. Natën ndihej
çdo gjë, ofshama, rënia e dheut diku, ulërimat e
zgjatura të ujve tej dhe era me thëllimin e vet.

Prena vrojtoi nëpër errësirë se i shoqi kishte
arritur të futej në gropë gjer në supe e, që atje
ndihej ajo dihatja e thellë dhe e fortë e frymë-
marrjes së tij. Nga ana e përtejme e gardhit u
dëgjua një thyerje karthjesh. Ajo ktheu kokën, po
errësira pus e pati rrëmbyer shpejt zhurmën e
papuritur.

— S'paske shkue nalt, o grue? — pyeti Uka.

— Jo, burrë, jo! — tha ajo.

— Shko e më sill pak ujë të nxehtë, — tha Uka.

Ajo ngjiti shkallët dhe pas pak u kthye pranë
tij. Tashmë trupi i gjatë i të shoqit ishte fun-
dosur në gropë. Nëpër terr, Prena shquante dorën
e tij që u zgjat dhe në vend që të merrte shta-
mbën, kapi dorën e së shoqes e i tha:

— Mbamë, të ngjitem nalt!

Ajo u ul në gjunjë dhe e ndihua të ngjitej. Sa-
po u dha lart, ai mori me të dyja duart shtambën
dhe nisi të gëlltiste ujë të ngrohtë.

— Të paça shumë, o grue, — tha ai, — dhe
tash ma bjer pak qe at fener në haur!

Ajo ndiqte me sy çdo veprim të tij. Ai ngriti
një degë dhe nisi ta krasiste, duke i prerë gjethet.
Shufrat e holla i hiqte në një anë. Përgatiti kështu
rreth tridhjetë a dyzet shufra të holla dhe me
to doli jashtë.

Prena rrinte te pragu. Bagëtitë qenë mbledhur kokë më kokë pranë Murrit! Uka u kthye përsëri brenda. Mbushi krahët me degët e prera dhe prapë doli jashtë. Herën e fundit, ata e panë njëri-tjetrin nën lëkundjet e gjuhëve të flakës së zbehtë të fenerit. Balli i të shoqit iu duk gati i rinuar. Ajo zgjati dorën dhe i fshiu ballin. Ngaqë nuk lëvizi, ai iu duk Prenës i butë e disi i qetuar.

Uka lëvizi bagëtinë e paktë, duke e futur në të ndarën tjetër të haurit. U hodhi dy-tre krah gjeth, pastaj ua mbylli derën me shul. I hodhi një sy Murrit që ishte strukur. Iu duk si një hije dhimbjeje, si diçka e zezë brenda haurit. Zuri të ngjiste shkallët. E shoqja e ndoqi nga prapa. Uka u shtri në vendin e tij. Lodhja dhe ato ç'kishte menduar, ia kishin tretur gjumin. Edhe atë natë, dukej se nuk do të mbyllte sy. Çdo gërhitje e të birit i futej si turjelë. Mërzitej dhe ngrysej. U përpoq të merrej me të shoqen, e cila po rrinte te dera.

— Ç'po shef jashtë ashtu? — i tha së shoqes.

— Ka fillue borë e madhe, burrë!

— Mbylle atë derë dhe shtrihu! — foli disi butë ai.

Ai ndoqi trupin e së shoqes. Ajo afroi një copë trung mbi prush. Sytë e Ukës mbetën te silueta e saj. Rreth trupit të së shoqes vijëzohej një dritëz e butë, në të ndezur. Pjesa e përparshme e fytyrës së saj të hequr, dukej sikur kishte përpirë zjarrin e oxhakut me tërë flakëritjet. Ai tani po i shihte edhe përpëlitjet e qepallave, që i uleshin e i ngriheshin qetësisht, si të drobitura. Ajo qe hequr më shumë këto kohët e fundit, ndoshta që prej asaj dite kur i kishte prishur ujku bagëtitë. Uka e dinte se edhe ajo ishte e trazuar për tutën

e të birit. Zemra e saj ndoshta e ndiente edhe më tepër brengën. Zemra e saj ndoshta ishte gati t'i bënte ballë çdo së keqeje: urisë, skamjes e sëmundjeve, si ajo e vitit të shkuar, kur i digjte flakë i tërë trupi. S'ka gjë, le t'i vinte e dyfishtë ajo nxehtësi e dhimbje trupi, të cilën s'do ta duronte as guri. Se edhe guri duronte deri në një kufi, kurse ajo kishte kapërcyer kohë skamjeje, pati ndeshur fytyrën e shëmtuar të urisë dhe i kishte mposhtur ato. Sa e sa herë e pati vënë në gjumë Gjergjin e vogël me zërin e saj të hollë, të dashur e të vlagët?! I kishte kaluar të gjitha hallet, pati duruar më tepër se guri në provën e zjarrit, dhe ja tani, ajo fjala «tutë», që kishte dëgjuar për Gjergjin, ia kishte dallgëzuar qenien, ia kishte dridhur zemrën, ia kishte bërë më të zbehtë fytyrën e ballin më të menduar. Tani, ajo po provonte se në jetë, veç trazimeve e halleve të njohura prej saj, kishte edhe zjarre e tallaze në zemër, që hapin një hendek në dashurinë e atit apo nënës për fëmijën e vet. Diçka e ftohtë, si gorenë i dimrit u kishte hyrë e u qe ulur këmbëkryq në vatër. Ajo kujtonte trimëritë e të parëve, burrërinë e gjyshërve dhe ato këngë trimash, që pati mësuar në fëmijni e ia pati kënduar djalit të vet. I pati kënduar me një ëndërr të vetme, që i biri të bëhej si etërit dhe gjyshërit, si gjithë ata malësorë që e mbajnë kokën lart, si çetinat. Ashtu ishte rritur ajo, ashtu pati dëgjuar këngë që thoshin se: «Me ra në gjunjë, do të thotë me u turpnue e se me u tutë, do të thotë me u poshtnue». Ajo pati dëgjuar se nënat malësore e nxjerrin fëmijën prej çarkut e jo prej barkut dhe kjo do të thoshte të qëndroje e t'u bëje ballë kohëve në këmbë e jo me u tutë!

Ajo u hoq nga vatra. U shtri dhe me sy shikonte se si ulej e ngrihej gjoksi i madh i të shoqit. Ai nuk flinte. Jashtë, bashkë me borën dhe gorenin, përziheshin ulërime më të shpeshta uj-qish. Të ftohtët i kishte zbuar egërsirat nga pylli, ujqit u ishin afruar fshatrave, shtëpive, haurreve e prisnin me dhëmbët e uritur ç'të gjenin përpara. Ujku ishte vetë pabesia. Ta vrisje atë kafshë, ishte njësoj si të vrisje armikun. Prenës i patën ardhur në vesh edhe ndeshjet e të parëve të fisit me armiq të ndryshëm. Kishte dëgjuar për Mehmet Shpendin e pathyeshëm dhe Azemin trim, për Bajram Currin, burrin e burrave, për Trinkën e Grudës dhe për Shotë Galicën, kishte dëgjuar nga i ati edhe për atë qytetin ku ishte ngritur flamuri, prej nga ai kishte sjellë edhe një pushkë, si kujtim. Ajo kishte qenë e re asokohe dhe për armikun kishte vetëm një përfytyrim, përfytyrim që i bëhej i njëshëm me Çun Darin, xhandar Markun dhe ujqit. Ajo vuri re se Uka ngriti vrulltas kokën e pastaj krejt trupin. Jashtë, u dëgjua një ulërimë e fortë dhe e zgjatur, sikur nëpër gurët e kullës të përplaseshin tërë erërat e ftohta të dimrit. Ulërime e zgjatur, që vinte nga jashtë me disa rënkime të forta, herë qe çjerrëse, herë dëgjohej si e mbytur. Prenda pa se tashmë kishte ardhur agu i ditës. Sakaq Uka u dha jashtë e pas tij edhe ajo. Nga qoshja e tij lëvizi dhe Gjergji, i cili kishte dëgjuar si ata, ulërimat e habitshme, fare pranë shtëpisë. Duke i hedhur shkallët dy e nga dy, Uka u gjend në oborr dhe njëherësh, hodhi shikimin nga ana e gardhit. Sytë e tij përftuan një kënaqësi të papritur, kur pa se ishte shprishur cipa e kurthit që kishte ngritur gjatë natës. Në gropën e thellë

kishte rënë një ujk. Pranë supeve ndjeu t'i afrohej Prena dhe te cepi i haurit pa Gjergjin, i cili po fuste krahët e bëshëm në trikon e leshtë. Erdhi dhe Binaku me martinën e tij në dorë e me ata sy që i shkrepnin, pa drejtazi Ukën. Atyre dy burrave u flisnin sytë. Uka i hetoi me radhë fytyrat e robve, të Prenës, Gjergjit, Binakut, Ato qenë të ngrysura. Rreth e rrotull shkrifej bora me erën e ftohtë, po ata e kishin harruar thëllimin e acarin dhe tani dëgjonin vetëm klithmat e britmat e pandërprera të ujkut, zëri i të cilit sikur buronte nga zemra e errët e tokës.

Binaku bëri dy hapa pranë gropës, me martinën në dorë dhe gishtin në çark.

— Jo, Binak! — thirri rreptë Uka.

Binakut i ngrinë hapat në borë. Sytë e tyre u kryqëzuan rreptë.

— Jo, mos shtjer, Binak! — tha Uka duke bërë ca hapa drejt haurit, te dera gjysmë e hapur, ku rrinte Murri. Iu afrua dhe pa se Murri kishte harruar të bënte ato që kishte bërë që në lindjen e tij. Çdo gjë tek ajo kafshë fliste për tutën. Lëshoi krahët dhe e mbërtheu Murrin me të dyja duart e fuqishme.

Qeni u gjet ngushtë, si ta kishin mbërthyer jo dy duar, po dy kthetra. Asnjëherë nuk e kishte parë veten në krahët e të zot. Vrunduj avujsh, që i dilnin nga goja pak e hapur, e goditnin njërin krah të Ukës. Uka iu afrua gropës dhe, sa hap e mbyll sytë, e hodhi qenin brenda. Binaku u tërhoq e po shikonte Ukën me sy të habitur. Në gropë nisi një betejë për jetë a vdekje. Ulërimat dhe britmat mbytnin me uturimë njëra-tjetrën. Dukej sikur ofshamat e tërë djajve qenë futur në atë gropë.

Sakaq, Gjergji rrëmbeu sëpatën e të atit dhe vrapoi pranë gropës, ku bashkë me klithmat përhapeshin cifla bore nga të degëve që dridheshin.

Uka ndjeu t'i rrihte zemra me forcë, me aq forcë, sa vikama e rënies së një orteku nga maja e maleve. Tek ai gjithçka u drodh, po s'e dha veten. Iu kujtua i ati, gjyshi Gjeto, që ishte kacafytur e kishte çapëlyer ujkun, kujtoi barrën e rëndë me degët e bushit në pyll, rrëzimin e ngritjen e tij në këmbë. Dhe ja, Gjergji i tij tani ishte i gatshëm të hidhej në gropë, sikur po shkonte në gosti. Uka e përmbloodhi veten, deshi të bënte një gjest me të cilin ta përmbante të birin, po dora i mbeti e shtrirë, si pa fuqi. Gjergji e kishte kuptuar, Gjergji në veten e tij kishte vuajtur njësoj si ai prej asaj tute. Tani atij i vinte keq që kishte menduar keq për të. Ai pa me bishtin e syrit se si u hodh i biri në gropë, gati sikur po fluturonte.

Në gropë u dëgjua një klithmë e mbytur që sa vinte e shuhej. Gjergji nxori qenin. Binaku i zgjati dorën dhe Gjergji u ndodh sipër. Balli i tij ishte i qetë, i pastër.

Sytë e Prenës qenë zbutur prej një tisi të tejdukshëm. Zemra i rrihte fort, si gurgullima e ujëvarës. Uka shtrëngoi në krahë të birin. E ndiente se ai ishte tamam vetja e tij e dytë, gjaku i tij. Frynte erë. Bora derdhej shtruar. Murri, qeni i Ukë Ukaçjerrës, kapërcente gardhin dhe zuri të ndiqte ca gjurmë që kishin lënë hijet e natës.

KUR DILNIM NË DET

Vite të shkuara, më ra rasti të vija për pushime në një fshat të Jugut. Ishte mars, fillim pranvere. Ndjenjat e mia të para rrodhën krejt natyrshëm, ashtu siç i ndodh njeriut kur shkel për herë të parë në një krahinë të panjohur, ku çdo gjë i shfaqet para syve me një bukuri të rrallë e të papritur. Me gjithë rrugën e gjatë, mërzitja kishte mërguar prej meje, sepse vetë udha dukej sikur qe ndërtuar enkas, që pas çdo kthese të të dhuronte nga një bukuri të re. Dy bashkudhëtarë vendalinj flisnin për grykën e ngushtë të malit. Njëri prej tyre bëri me dorë drejt një pishë të vetmuar. Pisha ngjante si një zgalem krahëhapur përballë vetëtimave, i vendosur përjetësisht në rojë tek ajo lartësi ku ngushtohej gryka.

Pas një kthese, prej majës së malit, befas para meje u shfaq hapësira blu e detit të paanë, me një shtrirje të qetë e me ca ishuj të vegjël, si të vënë me dorë. Lartësia e madhe e udhës malore ku kalonim, i jepte detit një pamje të rrallë e joshëse.

Në të thyer të ditës arrita. Fshati ku do të qëndroja, ishte i vogël dhe menjëherë të binte në sy një veçori karakteristike. Çdo gjë që vështroje, ishte e gurtë. Rruginat e shkallëzuara prej guri, muret prej guri, mali tërë gurë të hirtë, tërë pamja e tillë. Shtëpitë ngjanin si binjake dhe ashtu, të gurta, dukeshin si kështjella të vogla të ndërtuara për t'u bërë ballë suferinave e tekave të detit.

Bujtja ime u kthye në një gaz për njerëzit e shtëpisë së shokut tim, i cili më kishte ftuar. Me të kishim kryer studimet, ai për mësues e unë për skulpturë. Shoku im, Toqja, nuk më kishte folur shpesh për jetën e tij, dhe vetëm tani unë e mësova se ai kishte vetëm nënën e tij, Ndonën. Që natën e parë vura re diçka që mund të pikaset lehtë te fytyra e drobitur e një nëne. Ndonga e shihte fshehur e shpesh në sy birin e saj, fëmijën e vetme që i pati lënë jeta, atë gëzim për të cilin ka nevojë zemra e një nëne, e kaluara e së cilës i la veshjen e zezë, me plot helme e derte të kohëve të shkuara. Dashuria nga njëra anë dhe urrejtja nga ana tjetër, qenë skalitur në tiparet e asaj nëne. Për ne ajo dinte të thoshte vetëm fjalët: «Mirë, jeto! Ju pastë nëna, jeto! Ta gëzoni ju e fëmijët tuaj në breza, jeto!».

Zëri i saj i butë, i dashur e i ëmbël më dukej sikur dilte nga tërë ai peisazh mahnitës, nga malet e shtëpitë e gurta, nga hapësira e pafund e detit, nga vetë pranvera, që kishte buisur me plot gjelbërime dehëse. Kështu doja ta përfytyroja nënë Ndonën përherë, po kur më zinin sytë veshjen e saj të zezë të mbetur qëkuri, më bëhej se ajo ishte një përmasë shkëmbore me vështrim të vrenjtur, drejtuar nga tallazet, tamam si ajo pi-

sha e vetme majë malit, që priste sulmet e vetëtimave të varura nga retë e tufaneve.

Një mëngjes, e pashë nënë Ndonën tek vdiste lulet. E pyeta për një lule që e shihja për herë të parë e që kishte mbirë rrëzë një shkëmbi. «Është lule morena, jetë. Lule që mbin kudo këtej.», — më tha. Atë ditë, ne me Toqen vendosëm të dilnim malit. U ngjitëm në ca livadhe, ku kalonte rruga drejt vendit ku ishim nisur. Ishte e habitshme se si mbi ato faqe shkëmbore mund të shtrihej një livadh i tillë, me një bar fijetrashë e të rritur si në fushat, ku mezi shket kosa. Nga era që frynte, sipërfaqja e barit dallgëzohej njëherësh e tëra dhe ky dallgëzim të grishte ta mbështesje faqen në atë butësi lehtëse. Këtu, pranvera thërriste me tërë zërin e saj. Lulëkuqet ngrinin krye nëpër bar, si të ishin gjuhëza të vogla flakësh.

Unë ndiqja hapat e Toqes dhe ai më tregonte llojet e luleve të malit. Ai e dinte se unë i doja shumë ato. Ai më tregonte për kullotat dhe stannet malore, emrat e grykave, pastaj zinte e fliste për tarracat që do të hapeshin në ato anë e do t'ia ndryshonin pamjen atyre viseve shkëmbore. Gjithë këto biseda i bënim në udhë e sipër, sepse ishim nisur për të shkuar goxha larg, në një vend të cilin ai kërkonte të ma tregonte si artist që isha. Si kaluam zonën e livadheve, ai më vërejti se mos diktonte tek unë shenja lodhjeje. Unë qesha.

Para nesh, nën këmbë, shtriheshin deti dhe brigjet shkëmbore.

— Ja, — nisi ai, — e shikon atë shtëpinë e re, pak si të vetmuar?

Unë tunda kokën.

— Aty jeton njëri prej tyre. Dikur mbeti i vetëm, qyqar, po tani ka katër fëmijë dhe ka hapur shtëpi. Ndërsa këta gurë ku jemi ulur, janë rrënojat e banesës së parë të xha Tilit.

Më tërhoqi vëmendjen fakti se themelet e shtëpisë së xha Tilit ishin fare afër buzës shkëmbore e përmbi det.

— Si të duket, — tha Toqja papritur, — a është vend i përshtatshëm ky për një lapidar?

— Mund të ta ndërtoj në çast skicidenë, — ia ktheva unë. — S'ka vend më të bukur! Shkëmb, lartësi, det, qiell... Cili ka rënë dëshmor këtu? — e pyeta pa ia hequr sytë.

— Zotoja i xha Tilit. Zotoja, që mbeti tej detit, në internim, diku nëpër ishujt e Italisë.

— Mbrëmë sikur më the se xha Tili nuk kishte pasur fëmijë, ndërsa tani?!... — thashë, paksa i hutuar, sepse emrin e xha Tilit ai ma kishte përmendur shpesh.

— Ashtu është, po kjo do kohë për t'u rrëfyer...

— Do të doja të dija sadopak nga jeta e tij, — i fola.

— Ti, — nisi Toqja, — je skulptor... Kam dashur të të shkruaj edhe në letër për një vendim të këshillit tonë të fshatit, po e lashë të ta tregojta më mirë këtu.

— Ku e ke fjalën?

— Duam të ngremë një lapidar aty buzë shkëmbinjtve, një lapidar që të flasë për qëndresën e popullit tonë, për krahinën tonë, për bijtë e saj. Aty duam të shohim heroizmin e të parëve tanë, të Zotos e të mjaft të tjerëve.

— Unë do të përpiqem me të tëra forcat e mia, të jesh i sigurtë!

— E dija këtë, vëllaçko, — ma ktheu ai.

— Pra, jam dakord, siç e sheh, po më parë do të ishte mirë të dija diçka më shumë nga historia e krahinës suaj. Ndoshta mund ta nisnim me xha Tilit, me Zoton...

— Ke të drejtë, se jeta e xha Tilit dhe e Zotos janë një pjesë e pandarë me jetën e gjithë të tjerëve. Ja, rronte kaq larg nga fshati, me dy fëmijë, të cilët i rriti edhe si nënë, edhe si baba.... — nisi ai.

Zumë vend në një të latuar të shkëmbit, pranë llapashitjes së valëve, aty ku shkrifërohej suvala që vinte nga sipërfaqja e detit blu. Mbi kokat tonandiheshin klithmat e çafkave e të pulëbardhave, që iknin me vrull dhe pastaj binin pingul për të kapur gjahun. Pas një heshtjeje të shkurtër, shoku im nisi nga kujtimet e veta... Aty, buzë detit, në një mëngjes pranveror unë u njoha me këtë histori, e cila ishte një rrëfim që nuk donte asgjë tjetër, vetëm se të hidhej në letër. Atëherë kisha mbajtur shënime në një bllok të vogël dhe tani, pas kaq vitesh, mendova ta shkruaj. Nuk e di nëse do të jem i aftë ta përshkruaj ashtu siç e tregoi shoku im, Toqja. Megjithatë, unë do ta bëj këtë, sepse tani, sapo ka hyrë pranvera, unë u ktheva sërish në atë fshat. Toqja m'i tregoi përsëri të gjitha aty pranë lapidarit, ngritur buzë brigjeve. Është një lapidar i ndërtuar me gurë të fortë, dhe sa më tepër kalon koha, deti u jep gurëve ngjyrën e tokës mëmë.

...Aty buzë brigjeve kishim lindur, aty qemë rritur e kishim hedhur shtat, aty kishim rripat e paktë të tokës që i patën punuar të parët tanë dhe i punonim edhe ne për të mbajtur frymën.

Edhe shtëpitë tona të gurta, të ngritura mbi shkëmbinj, janë bërë për të përgjuar nga deti, se deti vërtet na ka mbajtur, por edhe na ka marrë dëndur të dashurit e të afërmit e s'na i ka kthyer më dhe na ka sjellë hidhërime, brenga e trazime. Tokën e bukës e kemi ruajtur si gjë të shenjtë, për këtë dëshmojnë edhe themelet e shtëpive, që janë bërë duke thërrmuar shkëmbin. Një zakon, apo ligj i tillë ka ardhur nga të parët tanë dhe ashtu ka ecur. Kur një shtëpie i rriteshin fëmijët e i martoheshin djemtë, atëherë fillonte puna për nxjerrjen e gurëve, plloçanikëve dhe veç kur të zinte syri një shtëpi të re, po ama edhe ajo doemos që ndërtoar mbi shkëmb. Pra, ishin ca ligje të brendshme që vepronin e që, pa dyshim, ishin ligjet e domosdoshmërisë së ruajtjes së tokës. Më kujtohet ajo ditë kur u martua djali i xha Stefanit dhe i teto Frosinës. Nuk kam qenë më tepër se dhjetë vjeç asokohe. Xha Stefani dhe teto Frosina bënë si bënë, u liruan dhomën e tyre të vetme Andreas e nuses. Ata e bënë këtë gjë se e donin ta kishin djalin pranë. Tek ata ndrydhej dëshira e fortë për t'i rritur të vegjlit pas martese, pasi syri i kishte parë shumë të zeza dhe zemra u që djegur sepse një djalë u ishte tretur në vise të largëta. Netve ata të dy dilnin e rrinin me vështrim nga deti, po ai kishte mbetur përherë njëllë, aq i thellë, sa mund të gëlltiste një mal me brenga.

Në dasmën e Andreas unë isha i vogël e rrija strukur në një qoshe. E kujtoj atë dasmë e s'më hiqet nga mendja. Në fillim u bë zhurmë nga të hyrat e të dalat, pastaj disa të reja hodhën valle me hap të shtruar, më pas kënduan këngë. Habitësia kur shihja se si mbi kokat e vajzave që

hidhnin valle, valëvitej një shall i zi dhe nuk e kuptoja këtë. Pastaj filluan të këndonin burrat e në ato çaste vura re se teto Frosinës iu mbushën sytë me lot, po ajo u përpoq t'i fshinte shpejt me cepin e shallit. Andrea qeshte. Duket, ai s'e pati vënë re trazimin e s'emës, ndërsa unë nuk di përse dola jashtë. Ishte natë vjeshte. Frynte erë, ndiheshin përplasjet e dallgëve të detit, që vinin gjer tek oborri i shtëpisë ku bëhej dasma. Errësira përçahej prej ndonjë vetëtime që flakërohej tutje nga ishujt e veçuar të Jalit. Po përpiqesha të kapja përzgjatjet e vetëtimave në terrin e natës e në ato çaste, në një dritë verbuese, m'u bë sikur pashë një trup njeriu, që rrinte mbështetur te trangu i bajames, përballë gardhit të shtëpisë. Në fillim pata frikë, po i dhashë vetes zemër dhe ngadalë iu afrova hijes. Po veç një njolle të zgjatur njeriu, mbështetur te trangu, nuk dallova gjë tjetër. Sa më tepër i afrohesha, aq më shumë më bëhej se po e njihja një zë të trishtëm, që dikujt i fliste. Ishte motra e Andreas, e madhja, Kulla. Ajo dikujt i fliste andej, drejt errësirës dhe tutje, nga vinin dallgët e zhurmshme. Në zërin e saj të dridhshëm, Kulla thërriste emrin e vëllait të mbetur tej deteve. Akoma nuk mund ta kuptoj nëse ajo qante apo fliste me atë pjesë të shqetësuar e të drobitur të zemrës së saj. Gjëmimet nga nata pus vinin me uturima të frikshme e me flakë zjarresh që tundnin qiellin, po zëri i Kullës dukej sikur i shtynte të tëra ato tutje dhembjes së saj, dhembje që ndrydhte më tepër gjëmime brengash sesa vetëtimat, që lindnin e shuheshin në cast. Ajo mbështeste faqet mbi pemën e vetmuar

e shtrëngohej pas saj, si pas diçkaje të gjallë e njerëzore.

Ika dhe ia thashë të tëra nënës sime. Ajo doli jashtë e u kthye në dhomë me Kullën. Unë s'ia hiqja sytë motrës së Andreas. Para dasmorëve, ajo përpiqej të tregohej e qetë. E pyeta nënën pse qante Kulla dhe ajo më tregoi se asaj i qe kujtuar i vëllai dhe se bajamen e vetmuar e kishte mbjellë ai i mbeturi në kurbet...

Tek po risillja ndër mend bajamen dhe Kullën, papritur ndjeva të më mbështetej një dorë në supe. Ktheva kokën dhe pashë fytyrën e xha Tilit. Sytë sikur i qeshnin nën harqet e bardha të vetullave.

— Birko, — më tha me atë zërin e tij të butë e të shtruar, — do të dukesh nesër andej nga unë, se të kam një punë?!

Unë tunda kokën duke i dhënë të kuptonte se do të shkoja patjetër.

Nga dasma e Andreas ikëm vonë. Ashtu i shtrirë në divan, kujtova tërë ndodhitë e asaj nate dhe me fytyrën e xha Tilit, që më kërkonte për diçka, më zuri gjumi.

Të nesërmen, tek kaloja buzë detit, vura re se nata e kaluar kishte qenë e rëndë. Brigjet shkëmbore ishin mbushur me leshterikë dhe pulëbardhat e çafkat silleshin rreth e rrotull ujit të trazuar e plot dallgë të detit, ku shpresonin të gjenin gjah: qefujt apo merlucët që kishin humbur udhën nga dallgët e një nate me stuhi. Nga larg pashë shtëpinë e xha Tilit. M'u duk se në oborrin përballë saj, lëviznin dy hije njerëzish. Mendja më vajti te një hamendje imja e dikurshme: gjithnjë kisha dashur të dija pse ajo shtëpi qe ngritur aty, rrëzë

shkëmbit, aq larg fshatit e banorëve të tjerë. Nga njëherë thosha me vete se ajo shtëpi që ngritur aty bri detit sepse donte të shikonte larg, tej detit, tutje horizonteve, ku dendur nxinin varganet e reve e ku, sipas të moçmëve, fillonte një botë tjetër, një botë me udhëkryqe të tilla, ku shpeshherë njeriu humbiste. Fshati nuk mund të shihte dot aq larg, kurse ajo shtëpi donte të shihte.

Poshtë, te guva që quhej «Shpella e Trimit», përkundej barka e xha Tilit. Me atë bark lidheshin jo vetëm kujtimet e fëmijnisë sime po edhe të gjithë atyre djemve që thurnin ëndrra për t'u bërë një ditë peshkatarë. Sa për xha Tilin, ai ia bënte shërbimin asaj barke cep më cep dhe e ruante si gjënë më të shtrenjtë. Sa e sa herë kishim hyrë thellë në det me atë barkë. Lopatave u jepte xha Tili dhe sa më larg iknim, aq më tepër gëzoheshim ne dhe çelej fytyra e detarit plak. Njëherë iu lutëm xha Tilit të na tregonte se pse guva e thellë quhej «Shpella e Trimit». Ai na tha se njëherë e një kohë, kur qenë dukur turqit dhe kishin dashur ta shtronin këtë vend, një fshatar i pati tërhequr turqit dhe ata, duke menduar se do ta zinin të gjallë, qenë futur në shpellë. Aty kishin rënë në kurth, pasi në shpellë i prisnin trimat e tjerë dhe aty nuk kishte mbetur këmbë të huaji. Kur tregonte kështu, ai shtonte me të qeshur se peshqit e këtij deti kishin pasur fat të provonin edhe mish turku edhe mish të të huajve të tjerë, që mbetën këtyre gërxheve e ranë në det. Nga ato ditë lundrimesh ka kaluar goxha kohë, aq kohë, sa edhe unë kam mësuar mjaft gjëra. Para një viti, kur djali i madh i xha Tilit u nis për të gjetur punë në qytet, u ndodha aty kur

e përcollën. Xha Tili më vonë qau tamam si foshnjë, ashtu siç nuk e kisha parë kurrë ndonjëherë. I tregova nënës dhe atëherë mësova një të vërtetë që më çuditi. Ime ëmë më tregoi se si Zotoja ashtu dhe Miti, nuk ishin fëmijët e tij po të vëllait të Tilit, që kishte mbetur në det. Edhe fytyra e nënës sime në ato çaste u trazua nga hidhërimi. Ajo e kujtonte atë ditë të ligë për familjen e fisin e xha Tilit. Tërë fshati që mbledhur te xha Tili atë ditë prilli të tridhjetenëntës, kur nga deti u afrua një barkë e vetmuar, pa njeri brenda. Valët e detit e shtynë barkën larg fshatit dhe kur ajo zuri në breg, ata që vrapuan tek ajo panë vëllanë e xha Tilit të bërë shoshë nga plumbat. E lodhëm mendjen për të mësuar se cili e kishte qëlluar atë baba që la pas dy djem pa nënë. Po nuk vonoi dhe në det u dukën gjemitë! Vendin po e pushtonte Italia dhe tani asnjë s'kishte dyshim se ishin ata që kishin qëlluar peshkatarin, babanë e Zotos e të Mitit.

Këto ndodhi më vinin ndër mend tani që po ngjitesha drejt shtëpisë së xha Tilit, i cili më ka thirrur nuk e di përse. Si ngjita bregoren, tek oborri dallova xha Tilin dhe Mitin, që ishte moshatar me mua. Ata kishin hapur rrjetat e po arnonin vendet e dëmtuara.

— Erdhe, birko? — tha xha Tili pa më parë.

— Po, xha Til... Sot më ke për drekë, — desha ta ngijsja unë si me shaka.

— Ah, — ma ktheu ai pa i hequr duart nga rrjeta, — duket se ti do të ma sosësh më në fund supën e sinagridheve!

Miti qeshi. Qesha dhe unë.

— Eja, birko, se të kam një punë, — tha duke

bërë përpara për nga dhoma e tij përdhese. Miti mbeti te rrjeta. Xha Tili më ktheu shpatullat e gjera dhe nga poshtë jastëkut nxori një letër.

— Na, — foli ballëçelur, — e kam nga im bir, Zotoja! Lexoma, o xhan i Tilit, se ti ke mësuar, kurse ky imi, Miti, nuk pati fat, i gjori.

Në ato çaste, në kokën time vinte rrotull një mendim i çuditshëm. «Ai thotë se e ka letrën nga i biri! I quan të tijtë dhe këtë e thotë aq thjesht dhe aq çiltër!» Dhe në atë çast m'u bë sikur prapë dëgjova zërin e nënës sime; «Mëso mirë, jeto, se nga tërë fshati dy djem vajtën në shkollë! Paguam sa për tre vjet bukë, sa na e di shpirti, jeto!»

Në jetën time, ashtu si frymëmarrja e si çdo hap që hidhja, më ishte bërë i pranishëm edhe zëri i butë e i dashur i nënës. Ajo më shikonte në dritën e syrit e donte të mësoja, vetëm të mësoja. Po unë e të tjerët mësuaam sa të lëciturim ca gërma se shkolla u mbyll shpejt dhe mësuesin e arrestuan.

Tek hapa letrën, më vajti mendja te Miti. I ngrati Mit! Sa e sa herë vinte te dritarja ime dhe gëzohej kur më shikonte ndonjë libër në duar e kur më pyeste se ç'kishte mësuar. Si Miti ashtu dhe Zotoja, nuk u regjistruan dot në shkollë, e cila ishte mjaft larg. Xha Tilit i duhej Zotoja për në det, se deti i mbante, kurse Miti i duhej për në shtëpi.

Sytë e xha Tilit zunë të ndiqnin lëvizjet e gishtërinjve të mi. Ai priste me ankth, priste sikur aty, në atë copë letër do të shihte Zoton e do të dëgjonte zërin e tij. Dëgjova një «eh», e në çast fillova të lexoja:

I dashur baba!...

Më ka marrë malli tepër për ty, për Mitin, për fshatin dhe për detin. Po ta them që në fillim të hidhurën, punë nuk kam zënë akoma. Tani për tani jam në një mulli, ku punoj pa pagesë, sa për të fjetur e për të ngrënë. Më vjen keq që s'ju ndihmoj dot. Ja, të paktën këtu mësova sa të shkruaj pesë gisht kartë. Me detin si ia çon? Tani është maj dhe ka gjueti. Sapo të gjej ndonjë punë a të më zërë dora para, do të të ble një llullë, ashtu si ke dashur ti! Baba! Nëse të kujtohet ai djali nga bregu, i biri i Mihalit, Vasili, ai e bëri si burrat, si trimi i trimave. Qëlloi mbi perandorin e Italisë, po shkurtabiqi shpëtoi për hiçgjë. E kanë dënuar rreptë, po puna e tij shkon gojë më gojë. Këtej ka trazira, po ti mos u bëj merak se tani jam goxha i rritur. Ma përqafo Mitin. Dhe këtë letër po ta dërgoj fshehur, se ku i dihet. Ju përqafoj, Zoto.

— S'ka më, birko? — pyeti xha Tili duke më parë drejtazi në sy.

— S'ka më, xha Til!

— Eh, të paça shumë, dëgjove se ç'bën vaki andej? Ia paskan matur kokën xhuxhit, po s'e paskan qethur dot, ç'e do! — psherëtiu dhe u ngrit e doli në oborr. Ndenji në këmbë, përballë rrjetës, me vështrim nga deti që nxinte. Ia shihja supet e bëshme që uleshin e ngriheshin si dy copa shkëmbinj.

— E dëgjuat, more djem, se si thosh? — foli pa u kthyer fare nga ne, — do të të ble llullë... Eh, të paça me jetë, more bir!

Ai fliste dhe tërë trupi i tij ishte ndehur nga deti. Miti pastroi disa sinagridhe dhe xha Tili u mor

me zjarrin. Hëngrëm bukë e peshk dhe aty nga mesdita u ndamë. Xha Tili me Mitin u lëshuan në det me barkën e tyre. I shoqërova me sy. Ata nuk ikën shumë larg, megjithëse unë pata dëgjuar se detar më të zotin se xha Tilin nuk kishte bregu.

Tek po kthehesha në shtëpi, pashë se nga ana e malit po zbrisnin ca gra nga të fshatit. Ishin larg, po kënga e tyre përhapej deri tutje, herë e fortë, herë sikur tretej diku brigjeve. Dukej sikur jehona e asaj kënge përzihej me rrahjet e shkumbëzuara të dallgëve, me klithmat e zogjve të bardhë të detit. Mbaja veshin tek ia merrte njëra nga gratë e pastaj ia mbanin të tjerat...

*...Pampor, o dhogathatë,
na ndave ne nga gratë...!*

Isoja mbushte gjithë ambientin përreth dhe unë ecja i tretur në mendime. Ja, këtë këngë e pëshpëriste mbrëmjen e shkuar edhe Kulla, motra e Andreas, te trangu i bajames...

*...Pampor, një dhogë e zezë,
ku na shpie, i pabesë,
na ndave nga kishim shpresë...!*

Fjalët e këngës më dukeshin se preknin tokën, detin e qiellin bashkë. Papritur, u dëgjua një zhurmë shurdhuese dhe sapo u tret zhurma, përsëri u dëgjua kënga e grave. Po atë e ndërpre në përsëri gjëmimet. Italianët shpërthyen mina për nxjerrjen e gurëve. Pashë se po më binin anash cifla gurësh, megjithatë unë mundohesha të mbaja vesh këngën e grave, që nuk donte t'ia dinte. Një kris-

më pushke u ndie afër. Ktheva kokën dhe tutje shkëmbit pashë që dikë po thërriste e bënte she-një me një copë flamur të bardhë. Ushtari italian, me siguri më shante në gjuhën e tij. Pastaj shpërthimet e minave pushuan. Kur kapërceva shkëmbin, vura re se pas bregut qenë bërë shpërthimet dhe aty qenë sajuar ca brima në shkëmb. Disa ushtarë përpiqeshin të hiqnin gurët.

Kalova udhëve të fshatit, kur po binte mbrëmja. Hodha sytë rreth e rrotull për të parë ndonjë nga moshatarët e mi. Nuk e di as vetë se çfarë ndieja. Doja të bisedoja me dikë, me një nga shokët e mi të afërt, me Llazin ose Vason dhe t'u tregoja për atë letër që i kisha lexuar xha Tilit. Në kokë më ishte ngulur dëshira për të marrë me mend se si e kishin qëlluar perandorin. Sa trim duhej të kishte qenë ai djalë. Udhëve nuk më zuri syri asnjëri, as fëmijë, as të moshës. Që kur shkeli këmba e të huajit, njerëzit mblidheshin herët nëpër vatrat e tyre dhe nuk rrinin si më parë, të Rrapi i Çezmës, aty ku thurej muhabeti e ku tregoheshin histori trimërie. Rreth pleqve afroheshin dhe në të vegjlit, e dëgjonim rrëfimet e tyre. Më shumë se çdo histori tjetër, mua më ishte ngulur në mendje ajo që ma kishte treguar një buzëmbërmje xha Janaqi. Tek na pa në të vegjlit që e rrethuan, ai buzëqeshi e tha: «Ejani, djema, afrohuni këtu! Barba Janaqi do t'ju tregojë se si njëherë e një kohë osmanllinjte kapën në gjumë një komit, një djalë trim, të cilin e kërkonin me qiri, si i thonë një fjale. E dënuan me varje, aq shumë ia kishin frikën. Ditën që do ta varnin, vendosi të vinte e ta shihte edhe vetë pashai. Në çastin kur po ngjitej te froni i trikëmbëshit, ai e pyeti: «Cila

do të ishte dëshira jote, more harbut, para se të të shkulej koka nga supet?» Djaloshi kishte vënë buzën në gaz dhe me ballin e çelur i qe përgjigjur:

«Thuaju asqerëve, o pasha, të ma kthejnë krëhërin që më kanë vjedhur!»

Pashai kishte kthyer kokën nga oficerët e tij dhe i qe kthyer djalit duke qeshur:

«Më duket se kërkesa jote është një shaka prej të marri! E ç'të duhet krëhri, kur pas pak do të fluturojë vetë koka?!

Djali i qe kthyer përsëri duke qeshur:

«Pasha! Më ka takuar shpesh t'i sulmoj ushtarët dhe oficerët e tu, e t'i shoh se si thërrisin të tmerruar e iknin sa u mbanin këmbët që të shpëtonin. Kam parë nga trimat e tu, pasha, të ngrenë duart e të kërkojnë mëshirë. Kurse nënat tona na kanë mësuar që para armikut dhe fytyrës së vdekjes të qëndrojmë si trimat, të bukur, të krehur e të pastër!».

Pashai qe tërbuar nga inati...

Me këto mendime iu afrova shtëpisë, po te ne kishin ardhur disa burra dhe babai më dha she një të kaloja në dhomën tjetër. Vonë, se si u zgjova nga gjumi e u afrova te dera. Dëgjova që po flisnin. Po fliste Spiroja. E njoha zërin e tij. Ai sapo ishte kthyer në fshat nga Tirana dhe po tregonte se si fashizmin po e luftonin kudo në botë e se nuk do të ishte e largët dita kur armiku do të shkatërrohej edhe nga populli ynë. Ai thoshte se fashistëve u duhej bërë qëndrimi këtu i padurueshëm, derisa të mos u zinte më këmba dhe.

Tërë ata që ishin në dhomë dëgjonin me vëmendje. Spiroja u tregoi edhe për atë ngjarjen që

unë e kisha mësuar përmes letrës së Zotos, që ia kisha lexuar çapaçulçeç xha Tilit. Ai tha se një djalë i bregut kishte qëlluar me plumb perandorin e Italisë, tha se ai djalë tani nuk ishte më vetëm i bregut po që bërë bir i gjithë Shqipërisë me trimërinë e tij. Ai tha se nëpër qytete bëheshin demonstrata dhe se fashistët nuk do ta kishin të gjatë. Kaq dëgjova atë natë.

Ditët dhe muajt eonin njëri pas tjetrit. Nëpër rrugët e fshatit u dukën disa kamionë të ngarkuar me njerëz, që i linin te kampi i gurores. Mësuam se ishin të arrestuar nga ata të demonstratave. Nëpër kullat, që ruanin kampin e rrethuar me tela me gjemba, rrinin rojat italianë, të armatosur deri në dhëmbë. Të internuarit nxirrnin gurë e ploça dhe i ngarkonin në barkat italiane. Ne i shihnim se si lodheshin e rropateshin të internuarit dhe na pikëllohej zemra. Porsa binte nata, rreth kampit rrotullohej një dritë e fortë nga njëri cep te tjetrit. Në fshat u përhap fjala se të internuarit vuajnin nga uria. Një letër kishte dalë nga kampi e aty, veç të tjerave, flitej për vuajtjet e tyre nga uria. Dija edhe një gjë: Spiroja u nis për në një qytet me atë letër dhe u kthye pas disa ditësh.

Ishin ditët e para të vjeshtës së tretë. Një mëngjes, ushtarët italianë u lëshuan nëpër udhët e fshatit. Mblodhën tërë burrat, djemtë dhe gratë e i nisën te gurorja. Nga zyra doli një oficer me një mjekër të hequr, pas të cilit vinte një ushtar italian, që mbante në dorë një torbë. Oficeri italian u ngjiti në një gur dhe filloi të fliste me një shqipe të çalë.

— Dona të dim e cila është kjo? — tha duke tundur torbën. Njerëzit këmbyen vështrimet.

— Pyes uni?!! E cila është kjo?!

— !

— Mirë! Po gjeta, pushkatoi vend!

— Na merr të keqen, talo i talos, po ç'të bëjmë se na gjete pa pushkë e me horra në kokë, që t'i hapën udhët, pa! — foli Toli, i cili e shante Zogun dhe kur ai ishte në fronin e tij prej katili.

— Me ngadalë, Toli, — i tha Llazi i Nushit, — se ky qerrata mjekërosh na e ditka dhe shqipen! Me siguri që do të jetë ndonjë nga ata të njëzetës!

— Uni fola, po gjeta do vras vend, — tha italiani dhe në ato çaste ktheu poshtë grykën e torbës prej nga ranë në tokë copa buke e peshq të thatë. Çdo gjë ishte e qartë: dikush nga fshati kishte dashur t'u çonte bukë djemve të internuar.

Unë e njoha torbën. Ishte e xha Tilit. E kisha parë në barkën e tij, kur kishim shkuar në det.

Oficeri italian dha shenjë me dorë që të largoheshin njerëzit. Tek bënin për në fshat, dëgjoja se biseda sillej rreth asaj torbe dhe kush e kush përpiquej të njihte të zotin.

Të nesërmen babai më dha një letër për xha Tilin. Më tha se letra nuk duhej t'i binte askujt në dorë, veç Tilit. Te gardhi i oborrit tonë rrinte Spiroja. Ai sapo që kthyer nga qyteti dhe dukej sheshit se atë copë letër e kishte sjellë ai. Ai më shikonte me sytë e tij të ëmbël.

Me një frymë, hyra tek oborri i shtëpisë së xha Tilit. Xha Tili po i bërtiste Mitit sa i hante zëri.

— Jo, bir, jo. Nuk lihet torba varur në tela e të mos jesh i zoti t'u shpiesh një krodhe bukë djemve tanë. Ti... ti je burrë tani e nuk duhej të tre-

mbeshe nga nata. Do të kisha vajtur vetë, po ata tela të mallkuar s'ma nxënë trupin...

Unë hyra dhe xha Tili ndryshoi fytyre.

— Ke një letër, xha Tili, — i fola plot gëzim.

— Eh, të pastë xha Tili, birko! Kush ta dha, babai?

Unë tunda kokën dhe çela letrën.

— Hap veshët ti, — iu kthye të birit, Mitit dhe sakaq ndezi llullën e gdhendur nga druri i shqopës.

...I dashur baba!

Këtë letër po ta shkruaj nga një vend që na e dhuroi mbretëria fashiste, nga burgu...!

Ngrita kokën dhe pashë xha Tilin, po ai nuk lëvizi as qerpikun dhe nuk e dha veten fare. Jash-të filloi të frynte erë e fortë dhe të gjëmonte...

— Ngrije ca zërin, birko, se po fillon stuhia në det, — tha xha Tili duke thithur llullën.

Para disa ditësh u bë një demonstratë e madhe e popullit. U përleshëm. Mua më ndoqën e më kapën së bashku me tre të tjerë. Thonë se do të na internojnë larg, në ishujt e Italisë! Të jap një sihariq, baba. Këto ditë është formuar PARTIA KOMUNISTE, Partia e të varfërve, e fukarenjve, Partia që ka dalë nga zemra e vuajtur e popullit e që do të shporrë fashizmin e tërë të ligjtë. Kjo Parti, baba, e pastë hallall rininë time, unë do të jem i saj i tëri. Ti më ke mësuar ta dua lirinë. Ti je i fortë, këtë e di si dritën e diellit dhe besoj se edhe Mitin do të ma trimërosh, se kjo Parti, baba, do njerëz me besë e burra që t'u punojë zemra e mendja për të mi-

rën e popullit. Këtë letër e nxora fshehurazi. Ju përqafoj, Zoto!

Xha Tili e mori letrën dhe e futi në sëndukun e tij, te letrat e tjera.

— Të paça përherë, birko, — më tha. — Dhe mbaji mend ato që shkruante Zotoja im, Zotoja i babait.

Pas këtyre fjalëve, vura re se nën vetullat e tij të bardha gjetën udhë dy bula lotësh si ato pikat e stërkalave që shkasin në faqen e latuar të një shkëmbi. Ndjeva të më dridhej diçka si zog në krahanor. Jashtë kishte nisur stuhia.

Xha Tili fshiu mollëzat e faqeve dhe i tha Mitit që të merrte lopatat. Nga dera gjysmë e hapur në dhomë u fut një vorbull ere e lagështire bashkë. Dola edhe unë në oborr. Tutje, nga ana e detit shkisinin me vrull varganë resh të rënduara e përziheshin me dallgët që buçitnin. Miti lëvizte nën strehë dhe doli prej andej me lopatat në duar. Pikat e shiut nisën të mbushnin ballin e flokët e tij të verdhë. Nuk po e kuptoja se ç'donte të bënte detari plak. I ndoqa pas tek po zbrisnin poshtë «Shpellës së Trimit», aty ku ishte barka e tyre.

— Ti, — m'u drejtua mua xha Tili, — shko në shtëpi, se ne do të peshkojmë.

Në fytyrën e xha Tilit pashë një turbullim. Miti përpiquej të lidhte rrjetën te kiçi i barkës dhe nuk e kthente kokën fare nga ne.

— Do të vij dhe unë, — i thashë, pa e kuptuar as vetë se si e mora atë vendim.

— Eja, birko, eja, — tha prerë xha Tili duke më zgjatur dorën. Barka u lëshua mbi dallgë. Si xha Tili, ashtu dhe Miti u jepnin lopatave me

forcë. Barka tundej e ngrihej mbi valë, si të qe një guackë e lehtë për stuhinë e marrë të detit.

— T'i bëjmë gati rrjetat? — pyeta unë duke thirrur.

— Është shpejt akoma, — ma ktheu xha Tili, — le që ato nuk na duhen fare sot.

«Si mund të peshkohet pa rrjeta?» — pyeta veten.

Shiu nisi të derdhej me rrëmbim. Nga retë e ulura, nxirrnin gjuhën e prushtë vetëtimat, pas të cilave vinin gjësimet shurdhuese.

— Lopatave fort, fort, — bërtiste xha Tili. — Jepu krahëve dhe shiko vetëm përpara!

Barka dukej se do të përpihej nga dallgët e mëdha e nga çasti në çast do të zinte fundin e detit. Dhjetëra mendime më shkisinin në kokë, duke i thënë vetes se, sikur të na përmbysesj barka, unë do të hidhesha në det e do të përpiqesha të ndihmoja xha Tilin apo Mitin.... Po jo, ç'nevojë kishin ata për mua, kur ishin regjur dhe dinin të bënin not sa mund të çanin detin tejprtej.

— Fort lopatave, fort! — dëgjohej zëri urdhërues i xha Tilit. Pas çdo thirrjeje, barka ngrihej mbi valë. Shikoja krahët e bëshëm të xha Tilit dhe kokën e tij bardhoshe, lagur e bërë qull nga shiu dhe ujërat e kripura të detit. Pas çdo uljeje e ngritjeje të barkës, ne bënim më tutje drejt tallazeve të egra. Sa herë vetëtimte, aq herë ndizej fytyra e xha Tilit. Mitit i shikoja vetëm supet, që i lëviznin me forcë pas çdo dallge.

— Ti, birko, — m'u drejtua mua xha Tili, — merr kovën dhe hiqe ujin nga shtrati i barkës. Mos u frikëso! Kjo kohë do burra, do trima, ashtu siç na thoshte në letrën e tij Zotoja.

Një gjëmim i fortë dhe një lëmsh flake kалан përbri barkës, gati mbi kokat tona.

Vetëm tani e mora vesh shkakun e daljes sonë në det në një stuhi të tillë. Kjo kishte qenë prova e Mitit dhe imja. Unë zura vendin e Mitit dhe Miti mori në duar lopatat e xha Tilit. Tani ishin ne të dy që çanim nëpër dallgët e ngriheshim mbi tallazet. Në ato çaste e ndjeva veten ndryshe, më të rritur dhe besoja se dallgët ishin të papërfillshme para krahëve tanë. Barka që futur thellë në det, më thellë se tërë jetën e saj, që kur i kishte rënë gjoksi i drunj të në ujën e kripur.

Diku, xha Tili dha urdhër të ktheheshim dhe sakaq m'u bë se ai po këndonte. Mbajta vesh...! Po, ai po këndonte. Përmes zemërimit të detit, zëri i tij vinte edhe më i qartë. Kënga e tij bënte fjalë për thyerjen e turqve dhe për një farë sulltan Sulejmani. Xha Tili këndonte me zë të fortë. Pas pak dëgjova dhe zërin e hollë të Mitit që i mbante iso. Dallgë, vetëtima, gjëmime dhe këngë. Në ato çaste m'u kujtuan këngët e dasmës së Andonit, hija e Kullës te trungu i bajames dhe kënga e atyre grave të ngarkuara me shkarpa, zëri i të cilave vinte më i fortë se gjëmimet e minave. U shkëputa prej këtyre mendimeve pasi zëri i xha Tilit dhe ca flakërima që vinin nga ana e brigjeve, na bënë të ktheheshim me ngut në tokë. Sa më tepër afroheshim, aq më shumë rritej flaka që vinte nga ana e kampit të të internuarve. Pas pak u dëgjuan krisma dhe të shtëna armësh. Diçka duhej të kishte ngjarë andej nga italianët.

Atë natë fjeta te xha Tili. Unë dhe Miti përgjonim te dritarja. Vonë, pranë nesh u afrua fi-

gura e xha Tilit. Ndenji ashtu duke hedhur vështrimin nga kampi i të huajve. Herë-herë, vija re se si i ngriheshin e i uleshin nofullat, sikur të copëtonin me dhëmbë çdo pjesë të atyre që kishin shkelur tokën, brigjet tona.

— Po digjen kazermat, djem. U lumtë atyre që u vunë zjarrin! — tha xha Tili, pa e kthyer fare fytyrën nga ne.

Unë shihja herë fytyrën e xha Tilit, herë atë të Mitit, të cilat merrnin ngjyrë të ndezur nga flakët. Me siguri që edhe fytyra ime përzhitej prej atyre flakëve të luftës.

*
*   *
*

Ky ishte tregimi i shokut tim Toqes, që unë e hodha në letër. Ia dhashë ta lexonte pikërisht aty buzë brigjeve. Ishte ditë pranvere. Dielli që anuar tutje në horizont dhe kishte prushëruar qiellin e detin bashkë. Ajo përflakje e ndezur në të kuqe më dukej e pastër, si ëndrrat e atyre që ranë për këto ditë.

Nga shkallët e taracave, lulëzimi i portokalleve dhe limonave përhapte aromë dehëse.

Iu luta mikut tim Toqes që të kalonim andej nga livadhet, nëpër udhën e dikurshme, ku shkelela për herë të parë në këto anë. Livadhet malore, që ruheshin për kullotat, kishin mbetur po ashtu, me bar të rritur e të gjelbër. Përsëri i pashë lulëkuqet. Mblodha një tufë lule të egra dhe i lidha me fije bari të njomë. Do t'ia çoja nënës së Toqes, Ndonës, asaj nëne që i buronte nga zemra vetëm fjala e bukur dhe e dashur «JETO!»

E DIKURSHME ...

Udhët e dikurshme kanë jetën, ngjarjet e kujtimet e tyre. Nganjëherë të duket se, duke ikur vitet, ato largohen prej teje, por mjafton të kthesh kokën pas dhe ti e gjen veten prapë në mes udhëve ku ke kaluar.

Kështu ndodhi edhe me mua një ditë, kur rastësisht më takoi të kthehem te rinia ime, ose më mirë, kur i takoi rinisë sime të vinte tek unë; të vinte përmes një ngjarjeje të dikurshme, mësimi i sëcilës më ishte gdhendur thellë në ndër-gjegje, për të mos u shlyer kurrë.

Ndodhesha për vizitë te një miku im. Atë mbrëmje qëlloi që atyre t'u vinte me leje vajza e tyre aksioniste. Natyrisht, gëzimi i përbashkët i takimit më la për disa çaste disi mënjane e të harruar. Unë dëgjoja: «Të keqen mami! Si më qenke bërë! Të paska pjekur dielli e më dukesh më e rritur, më e madhe. Pa dale të ta puthë pak mami shallin e kuq të aksionit...»

Atëherë kujtesa ime brodhi te ngjarja e di-

kurshme, te një ndodhi, prova e së cilës më bëri ta dua e ta respektoj punën edhe më shumë e jo me fjalë, po me ndërgjegje e bindje. Asokohe isha i ri e sapo isha bërë shofer. Të them të vërtetën, u gëzohesha krahëve të mi të bëshëm e të fuqishëm. Ishte dimër. Destinacioni i udhëtimit më mbaronte në një qytet të largët të Veriut. Në karrocerinë e makinës kisha ngarkuar kazma e lopata. Ato bënë zhurmë sikur do të thoshin: «Këtu na ke, po jepi makinës!» Kjo zhurmë nisi të mos dëgjohej sapo filluan të përpjetat malore dhe para makinës të dilte shtrirja e pasosur e borës. Duke pasur ditën përpara, iu luta punonjësit të agjencisë të më vuloste fletudhëtimin. Ky më hetoi me një vështrim të habitur e më tha:

— Po bie borë, more djalosh!

Unë qesha, duke dashur t'i jepja të kuptonte se makinën e kisha të re, po ai s'më vinte re e vazhdonte ta mbante përpara fletudhëtimin.

— Nuk e sheh «arushën» time të re! — i thashë, duke kthyer kokën nga makina.

Ai ngjeshi vulën dhe tha:

— Dalsh faqebardhë!

U nisa. Flokët e borës lëshoheshin drejt tokës si copëza të mëdha pambuku. Në krah të urës, aty ku niste kthesa, pashë të më zgjatej një dorë. Ishte një pasagjer. Kjo më gëzoi. Një pasagjer tani ishte i domosdoshëm dhe do të ma bënte udhëtimin më të këndshëm, aq më tepër që për mua, pas marrjes së patentës, ishte udhëtimi i parë në kohë bore.

Ai u mundua të shkundte borën nga supet, përplasi këmbët në hekurin e kabinës e hyri brenda. E përshëndeta dhe sytë më shkuan te

mustaqet e tij të zeza, mbi të cilat kishin gjetur strehë flokët e borës.

I thashë duke qeshur që të pastronte mustaqet, po ai, siç dukej, o nuk më dëgjoi, ose më dëgjoi e s'ma vari fare, meqë ishte puna për mustaqet. Duke kthyer kokën për herë të dytë nga ai, vura re se pasagjeri kishte ulur vetullat dhe përpiquej të zhbironte tej xhamave, ku vallëzonin fluturzat e bardha dimërore.

— Ndize një, — i fola duke i zgjatur paketën.

Ai vuri pëllëmbën sa një putër ariu në gjoksin e gjerë.

— Si të quajnë e nga je, — e pyeta.

Në vend të përgjigjes e përmes trazimit tim të mëtejshëm, ai nisi të më fliste me shenja. Përpiquej të më shpjegohej me lëvizje të duarve e të kokës dhe një përskuqje e lehtë i veshi ballin, faqet e pastaj i ra në tërë fytyrën. Kheva kokën përpara e hodha sytë aty ku niste e përpjeta malore. Ishte e qartë, bashkudhëtari im ishte memec. Kjo më hutoi për një hop, e midis nesh ra një qetësi e zorshme. Pastaj ai filloi sërishmi të merrej vesh me mua me shenja, dhe këtë e bënte me ca gjeste këmbëngulëse, sikur i vinte keq që unë nuk po e vështroja më. Gjestet e tij filluan të bëheshin gjithnjë e më të qarta për mua dhe dalngadalë unë e kuptova që ai më thoshte se kishte tre fëmijë e se të vegjlit e tij flisnin për bukuri. Tek tregonte për ta, që të më bindte se sa bukur flisnin ata, ai mundohej ti krahasonte me zogjtë e bilbilat.

Ngrinte dy gishtërinj të të dyja duarve, i ulte ata dhe sipër tyre bashkonte horizontalisht prapë gishtërinjtë e me ca tinguj të shkëputur

mundohej të bënte si zog. Kjo do të thoshte se ai fliste për shtyllat ku kalonin telat, mbi të cilët cicëronte një zog.

Unë qesha. Ai hapej e çiltërohej i tëri. Fytyra e tij dukej pa asnjë rrudhë, tamam si një qiell në një mëngjes pranveror. Ai ishte gati të imitonte çdo gjë njerëzore, kur donte të thoshte se fëmijët e tij ligjëronin si zogjtë. Kur e pa se e kuptova dhe shqoi tek unë kënaqësinë për ato që më pati rrëfyer, zgjati dorën e më rrahu supet, si të donte me këtë të përcillte tek unë gëzimin e njeriut që është baba i lumtur i një familjeje.

Dëbora filloi të rëndohej. Kjo gjë e shqetësonte bashkudhëtarin, i cili shpesh e më shpesh zgjaste kokën tej xhamave. Diku, te hyrja e një kthese në të përpjetë, makina filloi të xhironte e pastaj u ndal. Dolëm jashtë. I pamësuar, siç isha, me këto rrugë, kur pashë se te parakalpi ishte mbledhur një grumbull i tërë dëbore, thashë me vete se çdo përpjekje tani që e kotë. Ne hetonim shoku-shokun përmes rrjetave të bardha që sajonte bora që binte. Ai nxori disa degë të thata nga pylli e i shtroi nën rrota, po me ato nuk bëmë më tepër se disa metra më tej. Kaloi një orë duke mbajtur motorin ndezur. Rrezik të mbarohej edhe benzina. Të ftohtët dhe era malore që nisi të frynte, më detyruan të futesha në kabinë i dëshpëruar. Bashkudhëtari më pa me qortim. U vërtit rreth kabinës, pastaj më doli përpara duke tundur në duar me gëzim dy lopata, që i kishte marrë nga karrocëria. Më bëri shenjë të dilja jashtë. U gjenda pranë tij. Ai u përkul, nguli lopatën e zuri të përpiquej që të hapte dëborën e

mbledhur. Lopata tjetër mbeti e ngulur në dëborën e trashë, që rritej nga çasti në çast. U dhashë hapave deri tej kthesës, dhe u binda se, të punoje me lopatë për të hapur udhën, ishte një marrëzi e asgjë tjetër. U ktheva tek ai dhe i dhashë të kuptonte ta linte punën e të ndiznim një zjarr. Por ai, me duar e me kokë, përpiquej të më mbushte mendjen se duhej marrë lopata e duhej punuar. Kjo kokëfortësi më inatosi. Rrëmbeva lopatën e lirë dhe e hodha në karroceri. Pastaj desha t'i merrja lopatën edhe atij, po ai më pa me zemërim, shtrëngoi bishtin dhe u mundua prapë të më bindte se duhej të bëja njëlloj si ai. U hoqa pranë pyllit me një buzëqeshje tallëse. Pastaj mora një copë gomë e ndeza një zjarr, të cilit nisa t'i hidhja dru pareshtur.

Unë prisja që ai të vinte te zjarri nga çasti në çast, po, veç krahëve të tij, që i jepnin ritmiksht lopatës, ai nuk po bënte asnjë lëvizje tjetër. Kështu kaluan pesë orë. Pesë orë, gjatë të cilave, sa arrija të ngrohja gjoksin, këmbët e duart, më bëhej shpina akull. Pastaj ktheja krahët dhe më ngrinte gjoksi. Ai vijonte në të tijën dhe unë në timen. Në orën tre pasdite, nga qafa u dëgjua një uturimë. Lashë zjarrin. Tej degëve të pishave më zunë sytë makinën që hapte udhën. Anash thikës së saj gjigante shtyheshin përmasa të mëdha bore dhe çelej udha. Ndërsa bashkudhëtari im i shkretë akoma vijonte të punonte me lopatë, me këmbëngulje. Më vinte keq për të, por mërdhija aq shumë, sa nuk më bindeshin dhëmbët e buzët as për të qeshur.

Ata të ekipit të hapjes së rrugës më dhanë karburant dhe pas tyre, ne arritëm në qytet. Atë

natë bashkudhëtari më mori në shtëpinë e tij. E mbaj mend mikpritjen e tij përjetë, po këmbënguljen për të mos e hedhur lopatën dhe atë lutjen e syve të tij, që më thoshin më kot se duhej të punoja edhe unë si ai, i kuptova vetëm pas dy ditësh, kur, pasi më qe ngritur temperatura e kollitesha për dreq, më detyruan të shtrohesha në spital, për të marrë mjekimet për një ftohje. Që atëherë e kujtova shpesh atë njeri të punës, të cilin jeta ma nxori përballë për të më dhënë një mësim të madh e të paharruar, një mësim që duhet mbajtur «vath në vesh», siç thotë urtia e popullit, se edhe në situata të vështira lëvizja, puna, janë jetë.

Ja përse, fare rastësisht, u ktheva tek ajo ngjarje e dikurshme. Në ato çaste, së bashku me zgjimin e asaj ngjarjeje të rinisë më bëhej se shikoja dy gjëra të fotografuara për të në kujtesë: lopatën time të ngulur në bardhësinë e borës dhe krahët gjithnjë në lëvizje e në punë të bashkudhëtarit tim, për të cilin ngrohtësia e zjarrit që ndeza unë ishte e kotë dhe e huaj. Sytë e mi qëndrojnë te fytyra e shalli i kuq i kësaj vajze akcioniste. Tek unë përzihen fjalët e nënës së saj me kujtimet e atij dimri dhe ndiej emocione, teksa shoh portretin e kësaj vajze, të re, të ngrohur nga dielli i punës.

VALLJA E METO BASHAJT

Donte dhe pak ditë që të hapej sesioni i vitit të ri shkollor. Ndërtesa e shkollës, që ngrihej në qendër të fshatit të ri, ishte lyer dhe bojatisur e zbardhte nga larg, në mes shtëpive me tulla, si një nuse mbuluar me vello, midis krushqve të shumtë. Ky krahasim, që në të vërtetë ishte pak naiv e për të qeshur, por që ngjiste aq shumë me krahasimet që përdornin nxënësit e vegjël në haritime, i kaloi për një çast nëpër mend mësuese Besianës, tek po hapte dritaren atë mëngjes të freskët gushti.

Në ato çaste, te sheshi para kryesisë erdhi me shpetjësi kamioni i kooperativës. Shoferi filloi t'i binte borisë pa ndërprerje. Vinte rrotull sheshit, ku ngrihej rrapi i motshëm dhe, sa herë kalonte karshi dritares ku rrinte mësuesja, ai zgjaste dorën për ta përshëndetur dhe i binte borisë fort. Vajzat e djemtë e rinj, që ishin mbi karroceri, i thërrisnin shoferit duke u çuditur ca me atë shaka, të cilën shoferi Lame s'e kishte bërë ndonjëherë tjetër. Kjo gjë tërhoqi edhe vë-

mendjen e atyre që u gjendën pranë. Ç'po ndodhte kështu me Lamen? Dukej se ai vinte nga qyteti e gjatë udhës kishte mbledhur ata të rinj e të reja për t'i shpënë në arat e kooperativës dhe, në vend që të ikte drejt tyre tani, tamam si një çapkën i hazdisur, po bënte një shaka, një alarm më shumë. Njerëzit e ndalën hapin dhe akoma nuk po kuptonin gjë. Ata të zyrove hapën dritaret, gratë e çerdhes dhe kopshtit dolën te dera, të ndjekura nga fëmijët, bile edhe një traktor me rrota ndaloi aty pranë. Lamja më në fund u dha fund shakave e ndaloi dhe, duke parë gjithnjë nga dritaret e shkollës, i hapi derën dikujt. Doli një djalë i ri, i cili, ndonëse disi i turpëruar nga loja e shoferit, si pa njëherë njerëzit përreth, bëri si bëri dhe ktheu kokën edhe ai nga dritarja ku rrinte mësuesja. Besiana hoqi me vrull bërrylat nga vendi dhe sikur nuk po u zinte besë syve. Iu drodh diçka brenda qenies. U hoq disi anash. Pa fytyrën e saj tek reflektotej në xhama, aty ku binte një tufë gazmore e rrezeve të diellit. «Ai», tha ajo me vete. Iu duk sikur një zog i vogël nisi t'i rrihte krahët me vrull nën kraharor dhe ajo afroi aty të dyja duart, sikur donte të kapte diçka të ngrohtë, ndoshta rrezet e tejdukshme të atij mëngjesi apo ndoshta rrahjet e krahëve të atij zogu të egër që dukej sikur fluturonte me vrundull mes ahishteve e pishave të grykës mallore. — Ai ka ardhur! — tha me vete, — ai!».

Zbriti shkallët dy e nga dy, si një fëmijë, po kur iu afrua derës e përmbajti veten. Tek bënte hapat e parë drejt sheshit, ajo e pyeste veten, se ç'që ajo stepje e pakuptueshme e vrapit të saj. Pse pak më parë i pati ndier rrahjet e zemrës, i

qe dukur sikur kërkonte të ndiqte atë zogun e egër të pyjeve dhe pati hedhur dy e nga dy shkallët dhe tani i qe bindur diçkaje tjetër e po ecte ndryshe nga sa i thoshte tërë qenia e saj! Çudi! Mos vallë kjo druajtje është pjesa e dashurisë? Oh, oh, jo! Dashuria ka flatra e hove të tjera, ajo ka vrap e vrull tjetër! Ja, ai kishte ardhur, ndoshta vërtet kishte gjetur udhën. Po ku i dihej? Po sikur të kishte ardhur sa për ta takuar një herë shogën e vet të shkollës? Jo! Po të qe ashtu, përse do t'i binte aq rreptë borisë shofer Lamja?! «Po shoferët, — mendoj ajo me ngutje, — shpesh herë bëjnë shakara me kripë e pa kripë!»

Me gjithë qetësinë që ishte nderë aty te sheshi dhe sytë e shumtë që i shikonin, ajo gjeti forca sa të thoshte aty përballë tij:

— Erdhe?! — foli ajo duke nderë dorën e duke e hequr po me atë shpejtësi që ia kishte dhënë.

— !

— Përgjithmonë? — pyeti ajo duke vështruar anash, ku kishin mbetur dy valixhet e tij.

Ai përsëri nuk iu përgjigj po ndërkohë e vështroi me butësi disi i druajtur, që ajo e kuptoi fare mirë.

— Erdha, Besianë, — tha ai më në fund.

Ajo e pa drejt në sy.

Një erë e lehtë bëri që të dallgëzoheshin flokët e verdhë të Besianës. U ndien fëshfërimat e gjetheve të rrapit.

— Mësuesi i ri?! — foli sekretari i partisë që erdhi pranë tyre.

— Po, unë jam! — tha ai.

— Shumë mirë, shumë mirë. Besiana dhe ne ju

kemi pritur, po nuk ishim të sigurt nëse do të vinit. Kur të jeni i lirë, ejani t'ju tregojmë dhomën, sa për shkollën, do të bisedoni me drejtoreshën tonë, Besianën.

Sekretari i dha dorën dhe me zë të ulët i tha Lames, që ai të kalonte njëherë aty te zyra e tij. Lamja i shkeli syrin. Ishte i përgatitur për disa qortime.

— Po ti, Lame... përse tërë atë zhurmë që me mëngjes? — e pyeti Sadiku, sapo hynë brenda.

— Shoku Sadik, — zuri të fliste Lamja, — e di... e kemi mësuese të mirë për kokën time, ashtu siç thotë i tërë fshati...

Sadiku po heshte duke pritur se ku do ta nxirrte bisedën Lamja.

— Pastaj ... ai mësuesi që solla, shoku Sadik, më tregoi gjatë e gjerë se që kur njihej me mësuese Besianën.... Ama unë u bie në kokë vetë ca gjërave, i nuhas, ja, me hundë. Më vrafshin, po të mos kenë një gjë midis tyre ata.

— Ashtu?!

— Po, shoku sekretar, ndaj thashë të gëzoja ca mësuesen!

Sadiku qeshi me vete, bile ndjeu një ngazëllim të papritur. Ai e kuptonte fare mirë se Lamja, ky shofer që e donte punën me shpirt e që kur e lyp-te fushata rrinte net pa gjumë, ky baba me tre fëmijë gëzohej e s'i përmbante dot ndjenjat kur shihte se si dy zemra të denja afroheshin pranë njëra-tjetrës.

— Sidoqoftë.... s'kishte nevojë për tërë atë potere, — tha ai, — sido që edhe mua më vjen mirë për Besianën. Ishalla të jetë një djalë i denjë për të, — tha ai.

Besiana po kontrollonte regjistrimet për në shkollën bujqësore të mbrëmjes. Shkolla u hap për së pari tre vjet të shkuar. Ishin regjistruar mjaft të rinj e të reja, por sipas parashikimit duhej të vinin edhe të tjerë. Dëgjoi zhurmë nëpër shkallë dhe priti. Trokiti dera.

— Hyr, — tha Besiana e çuditërisht, krejt kot e mbajti kokën të ulur mbi regjistër për një çast. Ajo që kishte hyrë, ndenji si e tulatur te dera pas-taj u afrua e lëshoi dëftesën para saj. Besiana le-xoi emrin e ngriti kokën.

— Pse u vonove kaq shumë, moj Bardha? — foli ajo si të donte të thyente mërzinë e lodhshme të pritjes. — Unë të prisja të parën!

Bardha vazhdonte të rrinte kokulur, duke mbajtur duart mbi dëftesë, sikur nga një çast në tjetrin do ta merrte prapë.

— Pse, moj Bardha, kështu? .... ja po e shënoj-më këtu, — vijoi ajo të fliste me vete e me nxënë-sen e saj. — Fatbardha Genci, në vitin e katërt të teknikumit bujqësor pa shkëputje nga puna. Edhe një vit dhe Fatbardha jonë bëhet agronome e mes-me! Apo jo, Bardha?!

Vajza që quhej Bardha, vazhdonte të rrinte kokulur. Mësuesja nuk po kuptonte asgjë hëpërhë. Përse rrinte ashtu, si e nemitur, në një çast kur mësuese Besiana po i fliste për të ardhmen e saj, sikur donte të ndante me të tërë atë gëzim që ndien një edukatore që ka përgatitur për aq vjet nxënësit e saj? Ato që i pati thënë Bardhës ishin një pjesë e dashurisë dhe respektit të saj për nje-

rëzit që donin punën dhe dijen. Po Bardha rrinte aty pranë saj dhe heshtte. Rrinte kokulur dhe duart i mbante te dëftesa, sikur nga njëri çast në tjetrin do të pendohej e do ta tërhiqte prapë. Besiana e ndiente këtë, ndonëse hëpërhë nuk po kuptonte asgjë.

— Vetëm për hatrin tuaj... mësuese Besiana! — foli Bardha.

— Aha... qeshi Besiana. — Pse, apo meqë do të martohesh? Nuk të lejon xha Neloja apo Petriti të vazhdosh shkollën? Sikur s'më besohet. Ata i njohin të gjithë si njerëz që nuk i janë bërë kurrë pengesë së resë! Pse atëherë?

Besiana tani nuk po qeshte më. Bile ajo u pendua që në fillim të bisedës, e mori pak si të lehtë. Kjo vajzë diçka kishte, përndryshe s'kishte përse të rrinte aty para saj e ngrysur dhe e heshtur si asnjëherë tjetër. Jo, nuk e njihte për të tillë Bardhën!

— Ti diçka ke, Fatbardhë! — tha Besiana, tek u ndodh përpara asaj heshtjeje të gjatë.

— !

Besiana u çua, i ngriti kokën dhe i nguli fort shikimin, si të donte t'i kapte të gjitha trazimet.

— Fol, Bardha! Pse duhet të ma mbash të fshehur këtë gjë? Unë jam mësuesja jote, po mos harro se para së gjithash jam një shoqe për ty, jam një motër! — Në klasë hyri mësuesi i ri, Mërkuri. Besiana e porositi të qëndronte për pak kohë të regjistronte ata që mund të vinin dhe së bashku me Bardhën kaluan në të ndarën tjetër.

Jashtë, në udhën që kalonte fare pranë shkollës zunë të dëgjoheshin zhurmat e traktorëve që ktheheshin dhe kënga e disa të rinjve që ia kishin

marrë shtruar, ndërsa shpinin foragjeret në stallat e lopëve. Në klubin e kulturës, dikush e kishte hapur radion gjer në fund. Në altoparlant dëgjoheshin fragmente të një drame. Ishte një vepër për luftën dhe nëpër rrugë përhapej suferina e atyre viteve të rrepta, që vinte e bashkohej me këngën e të rinjve.

*
*   *
*

— ... Dhe ti, — tha Besiana, duke mos ia ndarë vështrimin Bardhës, — ke pritur kaq gjatë dhe vjen tani në fund?

— Mendova se gjithçka mbaroi e se do ta kisha të lehtë, mësuese... por sa më tepër afrohet dita e martesës sime, aq më shumë e ndiej se po më lëndon dashuria e parë.

— Ti s'duhej të kishe vepruar kështu, — tha Besiana.

— As unë s'e di ç'ndodhi me mua. Inatin e tij nuk e pranoja, m'u duk se ai më fyente e nuk më donte, meqë dyshonte tek unë. Po më pas e kuptova se kokëfortësia e tij ishte vetëm një pjesë e dashurisë së tij ndaj meje. Atëherë ai ishte nxehur, pati besuar verbërisht e ishte bërë xheloz kurse tani sikur e ka ndier këtë gabim, po...

— Tani më e rëndësishmja është vetëm kjo, Bardha. Ti e do Aliun, kurse martesë me Petritin do të të bënte fatkeqe. A të kuptova mirë?

— Po mësuese, — pëshpëriti Bardha.

— Më thuaj, Besiana, — tha ajo. — Unë do të përpiqem të të ndihmoj dhe për çdo gjë do të të

takoj. Të gjej unë dhe mos u mërzit, dëgjove?

Kur doli vajza, mësuesja ra në mendime. I vinte të hante veten me dhëmbë se si ishte e mundur që të ndanin zemrat e të prishnin dashuritë. Besiana përpiquej t'i përmblydhte të tëra ato që i kishte treguar Bardha në një pikë të vetme. Këtu nuk kishte të bënte me diçka sentimentale, që mund të harrohej, po me një dashuri që rronte te dy të rinj, dhe që tani, për disa keqkuptime e thashetheme po shuhej, duke i bërë të dy fatkeqë. Se ç'familje do të ishte ajo që do të krijonte Bardha me Petritin, kur ajo ende dashuronte Aliun? Njëherë i vajti mendja të bisedonte me Mërkurin, po kjo iu duk sikur merrte ca shtigje të tjera. Oh, jo, jo, me Mërkurin punët qenë krejt ndryshe. Ata kishin mbaruar bashkë, pastaj mes tyre kishte një heshtje, një heshtje që ishte e dukshme, por e pakapshme. Por ardhja e tij tani a nuk tregonte se miqësia e njohja e tyre e dikurshme kishin qenë më tepër se një njohje, të cilën akoma as njëri e as tjetri nuk kishin guxuar ta quanin me emrin e vërtetë? Iu kujtua nata e lamtumirës, e marrjes së diplomave. Qenë mbledhur tërë studentët, kishin kënduar këngë e kishin bërë shaka. I kujtohej çasti kur ishin ndarë me njëri-tjetrin. Mërkuri pati ecur në trotuar, nën dëgët e dendura të blireve dhe diku e kishte ndalur hapin. **Qe ndalur dhe ajo. Mbi gjethet e mëdha filluan të ndiheshin trokamat e lehta të pikave të shiut. Ai hapi ombrellën dhe ata të dy e kishin parë njëri-tjetrin nën të. Kishin qëndruar aq pranë, sa ajo ndiente vetëm frymëmarrjen e shqetësuar të tij dhe përplasjet e pikave të shiut që binin nga gjethet e blirit mbi ombrellë. Ato trokitje sillnin diçka të bukur atë natë, diçka më tepër se një**

vesim shiu. Oh, sa e bukur e sa trazuese i qe dukur ajo mbrëmje! Asaj i bëhej se nën vallen monotone të pikave të shiut, qenë strukur tërë vitet e studimeve, orët e vështira e të ngarkuara të leksioneve, vështrimet e hedhura vjedhurazi, që ende s'ishin kthyer në fjalë.

— Domethënë, ti, Besianë, do të vesh në atë zonë të thellë? — tha ai.

— Besoj se nuk bëra keq, Mërkur.

Ai kishte rrotulluar ombrellën e në atë çast pikat e shiut heshtën.

— Ndërsa unë... — e la pa e mbaruar fjalën ai.

— E marr më mend, — iu kthye ajo, duke e ditur synimin e tij, — ti do të përpiqesh, apo jo?

— Ç'të bëj, Besi? Prindërit e mi janë pleq, kanë nevojë për mua.

Besiana kishte ndier t'ia shtrëngonte zemrën një ankth. Deri atë çast, ajo kishte besuar se edhe ai, si gjithë të tjerët do të vinte të punonte me dëshirë në atë krahinë të largët. Qenë ndarë duke i dhënë dorën disi ftohtë njëri-tjetrit. Ajo e kishte ndier se midis tyre qe hapur një hendek dhe se njohja e miqësia e tyre patën përfunduar, nën atë ombrellë ku kishin rrahur dendur pikëzat e shiut të asaj nate. Vetëm më vonë, në pranverë, pas një letre të tij, i ish in përtëritur kujtimet që zgjuan prapë një si pranverë të vogël brenda saj. Atë letër e pati lexuar disa herë, sikur donte të gjente tek ajo një të vërtetë të dikurshme, që e kishin trandur ca pikëza shiu që zbritnin nga nata pus dhe trokonin mbi copën e hollë të një ombrellë. Dhe ja, ai kishte ardhur. Për më tepër, ai kishte kërkuar vetë të vinte, sikur donte të ndreqte një gabim të dikurshëm dhe ishte tamam kjo

që e ngazëllente Besianën tani... Befas, ajo u shkëput nga ëndërrimet e saj që i premtinin fillimin e një lumturie të gjatë. Iu kujtua Bardha. Iu kujtua vuajtja e saj. E pra, pas një jave Bardha do të martohej. Ç'do të ndodhte po të martohej? A do ta harronte dot Aliun, apo do të ishte e mjerë për tërë jetën? «Jo, ajo nuk e harron dot, — mendoj Besiana. — Duhet të bisedoj me Sadikun njëherë?!» — tha e doli jashtë.

*
*   *
*

Të nesërmen ajo vajti herët në shkollë. Hapi dritaren, siç bënte zakonisht në ditë me diell. Një gjë e tillë i pëlqente e i qe bërë shprehi. Sapo hapte dritaren, i dukej sikur nëpër kanatet veç rrezeve të diellit futej i tërë peisazhi i largët dhe i afërt i fshatit. Ja, tani ajo ndiente ajrin e freskët, fëshfërimat e gjetheve të rrapit dhe këngën e ndonjë zogu të egër që cicërinte duke u hedhur degë më degë.

Ajo nuk e ndjeu fare kur pranë saj, te parvazi i dritares u mbështet Mërkuri. Në mes tyre ra një heshtje e pakuptueshme, sikur të mos kishte qenë ai që pati ardhur para pak ditësh, që i pati zgjuar ato emocione e kujtime të vjetra. Ajo nuk lëvizi fare dhe u përpoq të shihte prapë harabelat te kopshti i fëmijëve, duke menduar se s'kishte gjë më të mirë sesa të hidhte bashkë me shikimin edhe mendimin e saj atje, ku mes luleve të shumta dhe barit po vërshonin fëmijët me bluzat e pastra, si grumbuj pëllumbash të bardhë,

që do ta nisnin fluturimin nga ai kopsht e nga ato lule të kuqe trëndafilash. Përsëri u mat t'ia tregonte Mërkurit të tëra ato që i shkonin nëpër mend: t'i fliste për kopshtin e fëmijëve, për barin e gjelbër, për harabelat, e pastaj për fëmijët me bluza të bardha, për atë, për ardhjen e tij, për ëndrrën e saj të vakët e pak të lodhur prej Mërkurit të dikurshëm. Eh, sa forca duhen nganjëherë t'ia thuash dikujt të tëra ato që të shkojnë nëpër mend! Ja, tani tek ajo po ngatërrohej diçka e bardhë. Ajo ndiente frymëmarrjen e tij aty pranë dhe prania e tij se si i lidhej me fëmijët e kopshtit që ecnin pas njëri-tjetrit, me duart e tyre të njoma shtrënguar te bluza e shoku-shokut, me ato përpëlitje zemre që i patën lindur prej tij, me ato ëndrra që vinin pas kësaj, brenda të cilave edhe dashuria e saj do të shtrihej më tej e do të kapej pas ndonjë bluze të bardhë, në një kopsht ku ngrenë krye trëndafilat dhe harliset bari. «A nuk vjen pas dashurisë së pastër një ëndërr e tillë?» — tha ajo me vete. Po nuk kishte forca t'ia thoshte këto atij. Ajo pa se në kopshtin e fëmijëve hyri një fshatar i moshuar. Sa hap e mbyll sytë, fshatarin, që tani e njohu mirë, e rrethuan fëmijët e vegjël. Besiana e kishte parë disa herë një skenë të tillë. E njihte, apo më mirë ashtu, në ato rrethana ishte njohur me plakun Meto Bashaj. Meto Bashaj!... I kishte dërguar ftesë për dasmën e të birit asaj dhe mësuesit të ri. Metoja mes fëmijëve... ftesa, dasma e shpejtë e të birit dhe trazimi i Fatbardhës... që ishte nusja e ardhme e Metos. Kurse ajo tani donte që ta prishte këtë dasmë. Si do ta priste vallë Metoja ndërhyrjen e tyre? Meto Bashaj ishte një burrë i nderuar, jo vetëm në fshatin e tij

po për të mund të dëgjoje fjalë të mira në tërë krahinën. E njihnin, e donin dhe e respektonin të vjetër e të rinj, të mëdhenj e të vegjël Ai sikur mishëronte thënien e urtë të popullit: «Njeriun e bën të nderuar fjala me vend në kuvend dhe djer-sa e ballit në punë». Tërë jetën kishte qenë i shtruar e i matur dhe kishte folur dhe e kishte thënë fjalën e tij kur ia ndiente shpirti, kur ia lypte puna si për të tjerët ashtu dhe për veten e tij. Kur qe kthyer nga mali, më parë kishte ndërtuar shtëpinë e partizanit të vrarë, Xhem Stinit, pastaj i qe përveshur së tijës. Kishte qenë i pari që kishte ngritur të dyja duart për të hyrë në kooperativë dhe, sa për punë, akoma e gjeje pranë tokës, pranë ullishtes së re, për të cilën kujdesej si për dritën e syve. Ajo e kishte parë shpesh herët mëngjeseve, të vetmuar, tek ngrinte gurët rreth rrënjëve të ullinjve apo tek i krasitte me kujdes, duke harruar kohën. Vetë Metoja i kishte treguar se si njëherë kur e kishte zënë nata duke lidhur filizat e ullinjve, nëpër errësirën që po varej ngadalë mbi kodrinë, kishte shquar një hije që lëvizte sa nga njëra rrënjë te tjetra. U pati dhënë këmbëve dhe i qe afruar njeriut. Doshi medoemos të dinte ç'bënte ai në atë orë në ullishte. Kur i kishte shkuar pranë, Metos i kishte rrahur zemra fort. Ai që lëvizte nga njëra rrënjë te tjetra, kishte qenë agronomi i ri, një djalë pak i hequr, që kishte ardhur disa muaj më parë nga qyteti. Pas shiut ai qe derdhur në kodrinë, duke menduar se ullinjtë e rinj mund të anoheshin dhe prandaj shkopinjtë duheshin ngulur më thellë në dhé. Metoja s'i kishte bërë zë e kishte ikur me një ngazëllim, se dashuria për tokën rronte edhe te të tjerët. Kështu e njëjtte Me-

ton Besiana, njeri që qe rritur dhe e donte tokën dhe njeriun, që djersinte për të. Qëllonte shpesh që atë goxha Meto, sa një përmasë shkëmbi, ta shihje ulur pranë fëmijëve dhe nuk habitej asnjëri nga ata që e njihnin, tek e shihnin atë burrë thyermoshe e shtatmadh, që ta ndalte hapin dhe me duart e tij plot kallo t'i ngrinte brekëzat ndonjë njëmotakëshi, që guxonte të hidhte hapat e parë e të kapërcente tej pragut, apo tek i merrte të vegjlit në supe e luante me ta apo tek u lante sytë në çezmë e pastaj të afronte gushën e tyre afër fytyrës së vet, aq afër, sa t'u ndiente atyre frymën e njomë. Kjo dashuri deri në dobësi për të vegjlit e Metos, lidhej me ca fije me të kaluarën e largët e të errët. Dukej sikur takimi me të vegjlit atë e bënte të hidhte vështrimin nëpër disa vite të zymta. Ky ishte si një zgjim, ia kapte kokën e thinjur me dy duar e ia kthente tek ajo ngjarje e largët, ku strukej një plagë e paharruar dhe e dhimbshme. Ishte dimri i vitit 1942. Hafijet i shpunë fjalë Abdurrahim agait për dy gjëra me rëndësi: Meto Bashaj pati strehuar partizanë dhe me të përcjellë ata, si të qe mësuar prej tyre, pati ngritur oxhak mbi kasollen e tij. Aganë e patën pickuar këto dy laime, si dy gjarpërinj nën sqetull. Oxhaku përmbledhte sa e sa gjëra bashkë: përunjësinë e atyre që duhej të dinin të ulnin kokën, urtësinë e bindjen e fshatarëve ndaj parisë së fshatit, njohjen për zot të atij që duhej njohur. T'i harroje këto, ashtu siç kishfe bërë ai qafiri, Meto Bashaj, do të thoshte t'u hidhie baltë oxhakut, agallëkut e gjithë ç'shin të shenjta për Abdurrahim aganë.

Si të donte të bindej vetë për ato që i thanë scjmenët e hafijet e tij, ai doli në çardak dhe vu-

ku duhej të qe, ajo, dukeshin ca fjolla tymi që ri dylbitë: shtëpia e Bashajve nuk dukej, po aty ngriheshin të hazdisura përpjetë. Duke zier përbrenda si kazan, ai mori trimat pas dhe u dha me tërsëllëm në oborr të Metos. Ishte dimër, binte borë dhe ajo po zbardhte tokën.

— O Meto Bashaj! — pati thirrur agai.

— O, ooj, more! — ia pati kthyer Metoja nga brenda.

— Po a e di ti, or Meto qafiri, se në fshat ka pasur, ka dhe do të ketë vetëm një oxhak?!... — E di ti... se, që të bëhen dy, do të thotë... të përmbysset njëri?!... E di ti që kjo është njësoj si t'i kthesh prapanicën vetë agait, more delenxhi?!!

— Metos i kërceu delli mes ballit dhe shtrëngo i dhëmbët prej zemërimit, që mezi e mbante.

— Dëgjo, pra — vijoi Abdurrahim agai, — o këlysh i partizanëve, që s'ke bukë për barkun tënd, pa le po edhe pret e përcjell ata të malit! Që sot sheshoje atë oxhak, që sot, mos ta zërë darka, more vesh?!!

Me të dëgjuar për partizanët, Meto Bashaj qe lëshuar te malihëri, që e pati trashëguar nga i ati dhe u dha te dritarja. Metoja e kishte menduar mirë punën e oxhakit. Për të i kishin folur edhe shokët e malit. I qe mbushur mendja top, se me të ftohtin e atij dimri e shoqja, që ishte shtatzënë e shëndetligë, do ta kishte të vështirë ta duronte tymin nëpër konak e ta kapërcente atë dimër. Ajo kollitej herë-herë, sa thoshe se do të ndahej më dysh... kurse ai priste, priste një trashëgimtar prej saj.

— Aga! — tha disi me zë të zbutur, duke menduar se mbase Abdurrahim agai do ta kuptonte e

s'do të vente puna te pushka, — nuk e bëra për inat, po e kam.... e kam gruan në të sajat dhe tërë ky dimër...

— Prishe oxhakun dhe po e deshe kokën mos u merr me ata të malit. Sa për tët shoqe, çoje ku të duash, mua as që më bëhet vonë!

— ...Mos, o Abdurrahim aga, mos..! Unë kam shtëpinë time, kokën time!

— More! — tha Abdurrahim agai me zë të egër, duke hedhur një shikim nga trimat e tij, — sikur të hapa udhë shumë. Unë nuk luaj nga fjalët që të thashë ti, po s'vure mend, shko e lutju atyre zbatharakëve të malit, që të të bëjnë në mal, aty ku flenë djajtë, një shtëpi me oxhak për tët shoqe.

Trimat e agait panë dorën e të zot që u drejtua për nga oxhaku.

— Ngjituni dhe prishjani, të paudhit! — thirri ai.

Atë çast, nga dritarja e Bashajve, nxori syrin maliheri.

— Mos lëshoni hap se, për nderin e Bashajve, që e kanë ngjyer bukën më shëllirë tërë jetën, do t'jua përcjell shpirtin në qenef me zjarr e flakë.

— T'i shembet oxhaku! — pati thirrur agai i xhindosur.

— Ashtu, ë!? Prite atëherë, o doç i doçërve! — i pati bërtitur me tërë zërin e tij Metoja, duke përcjellë britmën e vet si buçimë me të shtënën e maliherit. Abdurrahim agait i qe dukur sikur një vetëtimë e papritur ia përzhiti fytyrën e sakaq, nga një krismë tjetër iu këputën gjunjët dhe u rrëzua përmbys mbi borën që binte.

— E paç me shëndet! — bërtiti Metoja tek pa

aganë të rrokullisur lëmsh dhe trimat e tij që po ua mbathnin këmbëve nëpër zabel. Pa humbur kohë, Metoja iu afrua së shoqes, e cila ishte mbuluar e tëra në djersë dhe po e vështronte me sy të zmadhuar. Metoja u ul në gjunjë, e përqafoi dhe i tha të bëhej burrëreshë. Vetë iku në mal që atë çast dhe u bashkua me partizanët.

Kështu pati ngjarë. Abdurrahim aganë e përmbysi, po trimat e agait i shembën jo vetëm oxhakun po bënë shesh edhe shtëpinë, ndërsa e shoqja dështoi foshnjën e parë, gruan e morën fshatarët dhe e mbajtën si motrën e tyre. Pastaj, pas dimrave erdhën stinët e ngrohta, siç i quante Metoja në thellësinë e tij. E ngriti shtëpinë dhe pas një viti e shoqja i fali një djalë, që ai e quajti Petrit. Atë buzëmbremje, kur dëgjoi klithmat e të birit, ai qëlloi me maliherin e tij, si të donte të qëllonte mu në zemër të errësirës dhe trojeve e kullës së rrënuar të agait...

Të gjitha këto Besiana i dinte dhe i kishte dëgjuar nga goja e vetë Metos.

Ajo i ndiente ndoshta më mirë se kushdo se cilat ishin ato fije që e lidhnin jetën e Metos me atë të vogëlushëve, ajo e ndiente se plaku i donte fëmijët me forcën e zemrës, me forcën e dhembjes së dikurshme të humbjes së foshnjës së parë dhe të gjitha i ishin kthyer në një dashuri të madhe. «Të vegjlit, — i kishte thënë Metoja një ditë, — janë si sythet e një peme, që i japin pranverës lulëzimin e përjetshëm».

Mësuese Besiana i bëri zë Mërkurit.

— Përse më thirre, Besianë? — pyeti ai.

— E sheh atë plakun mes fëmijëve?

— A, a, — ia ktheu ai, — qenka një plak që e dashkan fëmijët!

— A nuk të duket ajo rrethore prej bluzash të bardha, — pyeti ajo, — si një luledele e madhe mes fushës?

— Te ti, Besi, prej kohësh kam zbuluar shpirtin e poetit, — tha ai duke qeshur.

— Që kur? Apo që në atë mbrëmjen e festës së diplomës?! — pyeti ajo.

— Eh, ajo natë, — tha ai duke psherëtirë, me një dëshirë të qartë për ta rikujtuar atë.

— Te njeriu, — vijoi ajo duke e hedhur vështrimin tutje në hapësirë, — më e vështira është të kuptosh botën e tij të brendshme... si të ta them... e kemi të zorshme që me intuitën tonë të hyjmë te gjithçka e tjetrit kurse kur na bie biseda, na ndodh të themi se e njohim mirë njërin apo tjetrin. Ky nxitim...

Mërkuri vijonte të trokiste me fundin e lapsit herë në xham e herë në drurin e parvazeve. Për të nuk kishte qenë dhe aq e lehtë derisa të vendoste për të ardhur këtu. Por ja, tani ndodhej pranë saj.

— Vërtet, duket që e duan... — ia ndërpreu mendimet Besiana. — Po sikur ta dije ti, Mërkur, sa shumë i do ai dhe ç'e lidh aq shumë atë me fëmijët! — Sytë e Besianës po e shihnin drejt. — Një mëngjes, porsa kisha ardhur në këtë fshat atë kohë, tek po shkoja për në shkollë, pashë diçka të habitshme. Te burimi i fshatit, Metoja po jepte e po merrte me një djalë të vogël, me seriozitet të madh, sikur bisedonte me një moshatarin e tij. Qëndrova pas gardhit, ku kacavireshin kulprat. Rrezet e diellit të mëngjesit lodronin me gjethet e lagura nga

vesa dhe formonin ca si yje që lëkundeshin. E njoha nxënësin tim të vogël Gimin, të cilit i kishte vdekur i ati. Metoja e përkëdheli djalin, e ngriti lart me duart e tij dhe e puthi. Djali u largua, kurse unë pashë se dora e Metos po përpiquej të fshinte diçka nga mollëzat e faqeve. Po fshinte lotët. Atë mëngjes, Mërkur, nuk e kam harruar. Lotët e atij burri më ngatërroheshin me reflekset e gjetheve dhe me diellin. Dashuria e Metos, ngrohtësia e tij, më përngjanin me atë të diellit. Iu afrova, por veç «mirëmëngjesit» nuk munda ti thosha gjë tjetër. E kisha të vështirë, gati të pamundur ta pyesja për trazimin e për ata lot. Disa kohë më vonë u njohëm mirë dhe ai më rrëfeu historinë e tij...

— Qenka një jetë interesante, — tha Mërkuri.

— Ky është xha Metoja, që na ka ftuar në dasmën e të birit!

— Paska për ta djegur! — tha ai.

— Nuk e di, — psherëtiu Besiana, — di vetëm të të them se më vjen shumë keq për Meton. Aq keq, sa stepem ta dëshpëroj sado pak.

— Pse? — pyeti Mërkuri nxituar. — Pse flet me kaq dhembje për atë njeri?

— Është një ngjarje e ngatërruar, ku dikush ka pështyrë vrerin e thashethemeve dhe ka prishur një dashuri. As Metoja, as djali i tij Petriti, që është liruar tre muaj të shkuar nga ushtria s'kanë faj. Por sidoqoftë... e fejuara, nusja e ardhshme e Petritit... s'duhet të bëhet nusja e tij. Ajo dashuron një tjetër dhe s'mund ta harrojë, megjithëse duket sikur thashethemexhinjtë ia arritën qëllimit dhe e prishën atë dashuri.

— E pabesueshme!

— Eh, sa të buta janë ligjet për thashethe-mexhinjtë! Ata...

Besiana dukej e trazuar si një det në dall-gë. Ajo vendosi t'ia tregonte tërë historinë e Fat-bardhës. Ndoshta ai do ta ndihmonte qoftë edhe vetëm me një mendim për ato që ajo kishte vendosur t'i çonte deri në fund...

*
*   *
*

Dy muaj më parë në ugaret e kooperativës po punonte një traktorist. Ishte Petriti, i biri i Metos, i cili në ushtri, krahas tankut pati mësuar dhe zanatin e traktoristit. Petriti sapo kishte shkëlur në të njëzetetrevjetët. Siç doli më vonë, Metoja e pati thirrur një natë buzë vatrës dhe i qe lutur jo aq si prind, sesa si një shok, që të bënte si të bënte e të martohej. Punët rrodhën nxituar dhe tamam sikur qenë ndrequr për t'u plotësuar dëshira e Metos.

Një pasdite Bardha pa një bluzë të mbetur në mes plisave të sapokthyer. Ajo e mori ndër duar dhe sakaq i vajti në mend se bluzën duhej ta kishte harruar Petriti, traktoristi që po ikte tutje në arë. Me bluzën në duar, ajo e kishte ndjekur Petritin pas. Këtë skenë, nga ana e përtejme e xhadesë e panë dy sy. Këtë ngjarje, po të përpunuar sipas dëshirës, njeriu që përgjonte tej xhadesë ia çoi në vesh Aliut. Ky njeri vëzhgonte shumë, ai e dinte se Bardha dhe Aliu e donin prej kohësh njëri-tjetrin. Aliu ishte brigadier dhe sa kohë që ia dinte këtë «sekret», ai mendonte se e kishte pak a shu-

më në dorë Aliun, për çdo të papritur. Tani, ai nxittoi të bënte një të mirë, ta lajmëronte për këtë që pa. Aliu nuk do ta gëlltiste dot këtë pabesi. Dhe vërtet, kështu ndodhi. Po Aliu ishte djalë i matur dhe vendosi që ta vëzhgonte më mirë vetë këtë afrim. «Më mirë që po e njoh se cila është që tani, — tha ai me vete, — se sa më vonë, kur në mes tonë të jenë edhe fëmijët». Por, ndonëse mendoi kështu, thellë në zemër atij iu përplas diçka me rrëmbim si një zog që trembet të braktisë një degë peme të posalulëzuar. Rasti për ta forcuar dyshimin erdhi, Aliu rrinte te qoshku i banakut të klubit dhe që aty hidhte shikimin tej xhamave. Vuri re se si Petriti e përshëndeti Fatbardhën dhe pas pak e ndali në hyrje të bibliotekës. Atë qeshën tek i shtrëngonin dorën njëri-tjetrit. Atij iu duk se ajo i rrinte pranë dhe e shihte në fytyrë, pa menduar për askënd, fliste me të e shpenguar dhe herë pas herë u binte me dorë flokëve që ia përkundte era. Dhe për Aliun mjaftoi ajo copë dritare, që ai të bindej për ato që ia kishin qëndisur aq mirë. Po! Ato që i patën treguar rreth saj duhej të ishin më se të vërteta. I ngrysur, ktheu gotën e katërt të fërrnetit, duke e mallkuar atë pije të hidhur si shafran. Pastaj doli e kaloi pranë tyre duke u hedhur një vështrim mospërfillës e u dha këmbëve nëpër udhët e fshatit.

Fatbardha e pikasi menjëherë se diçka po ndodhte me Aliun dhe me nxitim u lëshua në drejtim të tij.

Ashtu e shqetësuar, ajo shpejtoi hapat, po Aliut i shihte vetëm shpinën dhe nuk e arrinte dot. Nëpër udhën me plepa, asaj iu duk vetja krejt e huaj, e vetmuar dhe fatkeqe, sikur ajo mbrëmje që po

varej ngadalë po derdhte në qenien e saj tërë hijet e zbehta të mugëtirës. I bëri zë, po ai nuk u përgjigj. Zgavra që kishte në gjoks po i rritej në përmasa të habitshme. Pas çdo hapi që hidhte për t'u afruar tek ai që s'po e përfillte, aq më tepër bindej se me Aliun diçka kishte ndodhur. Ai po sillej keq, si askush tjetër me të, megjithatë Bardha ecte pas tij. Ajo donte ta dëgjonte, të bindej, ta bindte se kjo ishte një marrëzi. Diku iu duk se Aliu i ngadalësoi hapat dhe ajo e arriti. Sytë e Aliut e kishin humbur gjallërinë, ndoshta nga nata që po ulej e po i humbiste format e ngjyrat e ditës. Ai e priti ftohtë, dhe i tha se në mes tij dhe asaj ishte prishur çdo gjë. Ai shtoi se me dashurinë nuk bëhej shaka, pasi vetë fjala dashuri do të thotë pastërti, ndjenjë, miqësi pa hile e dredhira, që i lidh zemrat për një rrugë të gjatë, siç është vetë udha e jetës.

Asaj i qe dukur sikur mes tyre kishte zbritur tërë errësira e natës. Fëshfërimat e gjetheve të plepave ia shtonin rrëqethjet e ato i ngatërrohehin me zërin e tij, me ato thënie të trishta për ndarjen, me atë udhën e bukur të dashurisë dhe jetës, për të cilat ai fliste sikur të kishte lexuar diku.... Aliu kishte ikur duke humbur në errësirë dhe ajo qe kthyer e heshtur në rrugën e vetmuar. I kishte parë yjet e natës dhe ato i qenë dukur të largëta, të ftohta. Edhe ajo copë dashurie, që e dinin vetëm ata të dy, ishte fashitur e shuar, tamam si një lule e vogël që bie në vijën e rrëmbyer dhe fundoset papritur pas një vale. Ai nuk i pati thënë asnjë shkak për të qenë. Ditët kishin rrjedhur shpejt dhe heshtja e tyre po e mundonte Bardhën më shumë. Një ditë e pati ndalur Petriti, i cili

ishte përpjekur të dinte shkakun e atij largimi të papritur të asaj buzëmbremjes, aty te hyrja e klubit të kooperativës. Te Fatbardha qenë përzier tërë ngjarjet. Petriti po i rrinte pranë me një naivitet të çuditshëm dhe kërkonte të dinte për atë Bardhën që e trondiste. Ajo kishte heshtur dhe që ndarë me të. Me t'u ndarë nga Petriti, ajo u krodh përsëri në brengën e saj për humbjen e dashurisë së Aliut, të cilën ditët e para ishte munduar ta quante një humbje të thjeshtë, meqë dashuria e tyre nuk kishte shumë kohë që kishte nisur. Ajo mundohej ta përligjte këtë gjë me kokëfortësinë e Aliut. Kur e kërkuan për Petritin, një shoqe e saj e ngushtë, e cila i dinte të gjitha, dhe prandaj i kërkoi një këshillë, i pati thënë: «Dëgjo, Bardha, më mirë është që çdo gjë ndodhi që në fillim. Dashuria nuk blihet e nuk fitohet me zor e me lutje. Vëri gishtin kokës, mos e humb rastin, — i tha ajo fare pa të keq e me zemër të dëlirë, — Petriti është djalë i mirë, punëtor dhe s'i lë gjë mangut atij që dashuroje e që u soll aq keq me dashurinë tënde. Petriti është i shtruar si njeri dhe nuk ka teka. Do të jesh e lumtur, me të, dëgjomë. Ai të njeh dhe ti po ashtu dhe në këtë rast s'ka asgjë të keqe se martesë juaj po bëhet me një ndërhyrje të familjeve».

Atë natë te Fatbardha qenë derdhur aq trazime në kokë, sa ajo e kishte të pamundur të kapej pas një filli. Nuk mund të formonte dot një bindje të sajën. Sillte ndër mend Aliun, dashurinë e tyre të shkurtër, ndarjen e papritur, kërkesën për t'u bërë nusja e Petritit. Të tërë të shtëpisë ishin dakord, pasi askush nuk e pati ditur se ajo kishte qëndruar dikur me zemrën e saj tek

Aliu. Një gjë ishte e vërtetë: Aliu e pati kaluar pikën e arsytimit e ia kishte prerë shkurt, pastaj... pastaj Petriti ishte goxha djalë, i urtë e i sjellshëm. Askush s'ia kishte sharë Petritin, përkundrazi, ia kishin lëvduar. Bardha ishte thyer, kishte thënë me gjysmë zëri: «Si të dëshironi ju»... Prindërit kishin shpallur fejesën.

Mërkuri, duke dëgjuar rrëfimin e Besianës, ia ktheu:

— Deri këtu, më duket se fajet i ka Aliu e askush tjetër!

— Aliu ka marrë zjarrë më shumë se ç'duhej dhe nuk është thelluar, Mërkur, po mëkatin kryesor e ka thashethemexhiu, që hodhi gurin dhe fshehu dorën...

— Ai duhet ndëshkuar, do nxjerrë para kooperativistëve dhe të japë llogari deri në fund!

— Këtë do ta bëjë Partia, do ta bëjmë ne, po çështja është e koklavitur dhe punët kanë ardhur deri te ftesa që na ka prurë Metoja për dasmë. Ndërsa zemrat e Fatbardhës së pafajshme dhe Aliut, që tani është penduar e vuan, thonë tjetër gjë, Mërkur!

— E di sekretari i partisë këtë ndodhi?

— Po, Mërkur, bile kemi biseduar dhe më ka ngarkuar edhe mua të bëj diçka për këtë gjë.

— Sikur jeni vonë, Besi, vonë.

Ajo i hodhi një shikim të menduar. Po, ai kishte një farë të drejte në arsytimin e tij.

— Mërkur! — tha ajo. — Ne s'mund të lëmë të krijohet kjo familje, kur vajza dashuron një tjetër. Zemra nuk është si një gur që bie nga maja

e malit. Jo, jo, duhet të përpiqemi t'ua shpjegojmë të gjitha. A e kupton se pa ne ajo vajzë tani s'bën dot asgjë?

*
*   *
*

Besianës i thirri dikush nga dritarja dhe i tha se e kërkonte sekretari i partisë. Para se të dilte, ajo i dorëzoi dy regjistra Mërkurit, të cilët ishin për klasat e dyta e të treta të natës.

— Siç e sheh, Besianë, Aliu ka ardhur tek unë! — tha Sadiku. — Ai ka biseduar edhe me sekretarin e rinisë.

Besiana ia qepi shikimin Aliut, i cili rrinte kokulur, në një karrige afër sekretarit.

— Nuk do të ishte keq ta dëgjonim Aliun, — tha Besiana, — pasi, megjithëse jemi ca vonë, ne si organizatë rinie do të bëjmë sa të mundemi dhe...

Besiana nuk e mbaroi fjalën, pasi thellë në vetvete ajo e kishte marrë atë vendim. Një gjë të tillë ajo do ta bënte për të mirën e të gjithëve, e midis tyre edhe të Petritit, edhe për nderin e Metos. Ajo e kishte të qartë se ishte detyra e kujtdo, që të bënte sa të mundej për atë që ishte bazë e lumturisë familjare, për dashurinë e vërtetë.

— Ju kërkoi ndjesë... ju hapa telashe të gjithëve dhe kjo për budallallëkun tim, sepse besova lehtë në një kohë kur duhej të hapja sytë. I besova verbërisht njeriut që më fryu në vesh. Unë e kam fyer Fatbardhën edhe me sjelljen time, qoftë atë çast kur vendosa të mos kisha me të asnjë marrëdhënie, qoftë edhe më vonë, kur na takonte të

shiheshim apo të ishim në punë në një ngastër.

— Ti duhet të na e kishe qarë hallin me kohë, Ali, që atëherë kur të nxitën që ta prishje dashurinë me Bardhën. Vonesa... ti e kupton vetë... pasi edhe ata të Metos kanë sedër, kanë një emër që asnjëherë nuk u është dëgjuar për të keq... — tha Sadiku, i turbulluar.

— Po, unë i kuptoj tani të gjitha dhe kam ardhur te ju për ta hapur zemrën time që edhe ju të bëni tuajën me ata tipa, si ai që më hapi një plagë të tillë. Sa për mua, për mua ju bëtë shumë. Unë u tregova qorr. Përse të nxitohesha, përse? — fliste si me vete Aliu.

Jashtë, nga ana e shtëpisë së kulturës një grup të rinjsh ia kishin marrë një kënge me iso.

*...Tatëpjetë malit vije,
jelekverdha veshuro,
thashë se vinje tek unë,
jelekverdha veshuro,
ti shkoje tek kishe punë,
jelekverdha veshur'o...*

Aliu kishte ulur kokën.

— Sikur Bardha të mos më donte më, unë nuk do të vija te ju. Do ta vuaja vetë gabimin tim. Por ajo më do... ne u takuam. Si na ndodhi kështu, Ali, më tha... Unë e di që ajo vuan, e di që nuk do të jetë e lumtur me Petritin. E si do të jetë, kur do një tjetër? — tha ai si me vete. Besiana i dha dorën Aliut, i cili doli jashtë. Pas pak, së bashku me Sadikun u futën në rrugën që të çonte te shtëpia e Metos. Para se të hynin, Besiana u ndal te burimi, pikërisht në atë vend ku ishte njohur

dhe e kishte parë Meton me nxënësin e saj jetim.

— E kam të vështirë, Sadik! — tha ajo.

— Të kuptoj, Besianë, po është detyra jonë kjo, nuk duhet të tërhiqemi, kur e dimë se ç'po ndodh. Një uji që s'duhet të rrjedhë, i duhet prerë rruga, apo jo, Besianë?!

— Njeriu s'është as ujë, e as lumë, ai ka gjak, nder e nerva, ka fjalën e dhënë, Sadik!

— Për atë nder, fjalë e besë po bëjmë edhe ne përpjekje. Rruga më e shkurtër ishte ikja e Fatbardhës tek Aliu dhe çdo gjë mbyllej, po është detyrë që të krijojmë bindje midis njerëzve, që të mbetet po ajo miqësi, ajo hyrje e dalje dhe të mos krijojmë shkaqe që ta mbajnë kokën mënjanë. Na duhen sa më pranë supet e njëri-tjetrit, duart shtrënguar, tungjatjeta e mirëmëngjesi dhe buzëgazi midis njerëzve, Besianë!

Ajo ktheu kokën nga oborri i Metos. Në të gjitha anët e shtëpisë kishin vënë drita, gjë që tregonte se këtu gjithçka përgatitej për dasmën.

— O i zoti i shtëpisë! — thirri Sadiku nga ana e oborrit.

— Oo, mësuesja me Sadikun! Po ku je, moj mësuese, që je mbyllur në shkollë e m'i ke bërë ato mure si të lyera me borë malësh? Po ti, mor, bir... eh, ty s'ta harroj atë të asaj nate.

Besiana pa me habi hem nga Metoja hem nga Sadiku.

— E di, se ç'më bëri një natë Sadiku, mësuese? Isha në rrugë, nja dy orë larg nga fshati, kur shoh ca drita që vinin drejt meje. Më rrahu zemra, se, helbete, ca si pleq ne, moj bijë e s'jemi më të rinj si ju, lëre pastaj që ia nisi një vesë shiu që do të më lagte të tërin. Thashë shyqyr kur u ndalën ato

drita fare pranë meje. U hap një derë dhe kur shoh në makinë, Sadiku, që thua ti, — tha Metoja dhe u bëri shenjë që të ulëshin në nim. — Hajde, futu brenda, — më thoshte Sadiku, dhe unë me gjithë hejbe drejt taksisë. Mirëpo, do ti që ai shoferi nga qyteti kishte një kokë që s'bëhej dy: nguli këmbë që pesë vetë nuk fuste në makinë. Sikur qielli me dhé të bashkohej. Dhamë e morëm e s'iu mbush që s'iu mbush kapsollja: «Nuk merr pesë vetë vetura, — thoshte, — rregullat janë si për ditën ashtu dhe për natën». — Unë bëra të zbrisja po a më la ky Sadik? Kështu ndodhi që unë në veturë dhe ky në këmbë, tërë atë rrugë, e nën atë shi, «Ta kisha ditur se do të ndodhte kështu, — thosha me vete, — do të isha futur në ndonjë ferrë!». I dola përpara Sadikut ta prisja te shtëpia e tij. Kullonte në ujë i bekuari dhe për se, për një plak si unë, që edhe po të lagesha e të ftohesha e kisha ngrënë tagjinë time, si i thonë një fjale! — tha Metoja.

Sadiku qeshi, i rrahu shpatullat e i tha se po e tepronte. Besiana e dëgjoi gafi si pa interes këtë rrëfim. Drithërimat i përshkonin shtatin, dhe ato rriteshin edhe më tek binin ndesh me Meton, me atë sinqeritet që buronte nga fjalët e tij. Si do t'ia nisnin bisedës, nga t'ia fillonin?

— Të dielën do të më vini në dasmë! Ti, mësuere, do ta marrësh me vete dhe atë mësuesin e ri, mos kemi fjalë pastaj! — iu drejtua Metoja.

Besiana kryqëzoi vështrimin me Sadikun dhe uli kokën.

— Po... përse më rrini kështu, si mëllënjat nën gardh? — tha Metoja, që tani po e vinte re stepjen e tyre.

Besiana kishte zgjatur dorën dhe po merrej me ca fije të velenxës, si të donte të bënte me to një gërshet.

— Mos ju ka ndodhur gjë andej nga shkolla?

— Po, Meto, — tha ajo duke e gjetur disi shtegun e fjalës.

— Hë! — ia ktheu Metoja, ndërsa me sytë e tij hetonte sa nga ajo, nga Sadiku.

— Kam rënë ngushtë, Meto, po s'mund ta mbaj të fshehtë... ndaj kam ardhur dhe me Sadikun... se edhe ai e di punën. Të tëra kanë ndodhur me nxitim, me vrull, Meto.

— Hape gojën, moj bijë, ne jemi tanët, fol.

— E kam fjalën për Petritin tënd, për dasmën.

— Pse, ç'ka bërë Petriti?

— Asgjë!... Ai është i mirë dhe i ka shokët e rrallë, po janë ngatërruar penjtë e janë bërë lëmsh gjetkë!

— Po urtësia, moj bija ime, s'lë gjë pa zgjidhur! — tha Metoja.

— Kam një mendim, Meto, — tha Sadiku.

— Urdhëro, bir, fol!

— Ne mund të ta themi shkoqur çështjen, po do të ishte më mirë... — këtu Sadiku i hodhi një shikim Besianës.

— Birko, mos m'i tërhiq fjalët nëpër gjuhë. Ti e di se unë i kam gjërat shesh e jo ashtu...

Sadiku pa orën dhe, duke u hedhur nga një shikim si Metos dhe mësueses, tha:

— Erdhëm vetëm sa të të marrim, që ta bisedojmë këtë çështje atje, në zyrë, — tha ai.

— Kjo është punë e lehtë, — tha disi ngrysur Metoja. — Sa të pini kafetë ju, unë vishem dhe shkojmë, — tha ai dhe iku.

— Ne sikur e lamë t'ia thoshim këtu, Sadik? —
tha Besiana e çuditur.

— E di që, Besianë... Unë kam kërkuar që aty të vijnë edhe Petriti, edhe Bardha. Ç'thua, a nuk do të jetë më mirë sikur ajo... ata të dy të shpjegohen me njëri-tjetrin në sytë tanë e të Metos?

Besiana pohoi me kokë e u ngrit.

...Petriti rrinte pranë Sadikut dhe më shumë se kushdo tjetër, ishte ai që u habit kur në zyrë u dha Fatbardha. Besiana e ndërpreu bisedën me Meton dhe u kthye nga Petriti. Ajo i bëri shenjë që ta ndiqte pas dhe me ta doli edhe Sadiku. Metoja mbeti vetëm me Bardhën. Për Meton, sikur nisën të qartësoheshin ca gjëra që ai mundi t'i merrte me mend në ato çaste të rënda. Por e përmbloodhi veten dhe tha me atë zërin e tij të butë:

— E, çupë e babait... duket se diçka nuk vete si duhet, ë?!

Ajo uli sytë si e zënë me turp.

— Fol, bija ime, unë të kam si fëmijën time... — këtu Metoja u ndrydh ca dhe përpëliti sytë. Vetullat iu varën për një hop. — Jam burrë plak dhe më kanë parë sytë e më kanë dëgjuar veshët shumë, — shtoi ai.

Bardha heshtte, e pazonja për t'i thënë qoftë edhe një fjalë të vetme këtij plaku, që ishte mirësia vetë.

— Jeta ka edhe të paritura dhe disa gjëra nuk mund të ndodhin siç duam ne, moj bijë, — tha Metoja. — Një gur mund ta heqësh nga një vend e ta vësh në një tjetër, po zemrën nuk e vë dot ashtu. Nganjëherë edhe njeriu i mirë, që niset të bëjë diçka për mbarë me bardhësinë e tij, mund të nxitohet! — tha ai.

— !...

— Po të flas me zemër në dorë dhe ashtu dua të më flasësh. Mos ki druajtje, bijë, — tha Metoja.

— Oh, — nisi ajo, pa qenë e zonja të ndalte rrokullisjen e lotëve, — ti ke një djalë të mreku-llueshëm, xha Meto... aq të mirë, sa nuk di si të ta them... Çdo vajzë do ta donte atë... po unë më parë, xha Meto, kam dashur një tjetër, Aliun e Agushit. Punët e mia morën keq! Dikush u përpoq dhe hodhi baltë e volli vrer mbi dashurinë tonë. Ne me Aliun u nxituam, nuk u kuptuam. Pastaj, pastaj erdhi puna te Petriti yt... dhe pranova, po tani e shoh që prapë zemra, si më parë, më ka qëndruar tek Aliu. Shamë xha Meto, thuaj ç'të duash... unë e di që bëra gabim, po, duhet t'jua kisha thënë të gjitha, që në fillim! Po sa më shumë afrohet dita e martesës, aq më shumë e ndiej se s'mundem...

— Kështu... — tha Metoja... dhe tani e kuptoi plotësisht shkakun pse ishin aq të tronditur edhe Sadiku me mësuesen... Ata e nderonin dhe vuanin për atë, për xha Meton. — Po ti, ç'po bën kështu?! — tha ai duke ia kapur kokën Bardhës dhe duke i ngulur shikimin e tij të ngrysur, — përse po qan? A e di ti, moj çupë, se Meto Bashaj tërë jetën ka jetuar e punuar për një nder?! A e di ti se nga gojët e liga edhe mua më është djegur shpirti e më ka ikur nga duart një motër? — Metoja vuri dorën e tij të madhe në krahun e zemrës, — ja, këtu e kam një plagë dhe sa herë e kujtoj më lëndon e më duket sikur më shtrëngon me atë dhembje të vjetër. Jo, moj bijë, jo, këta lotët e tu s'më pëlqejnë. Asokohe, qe e pamundur ta hidhje pas supëve një shpifje. Qe e vështirë se të tërë të shi-

konin vëngër, sikur e ngjyeje bukën në kripën e tyre. Ashtu. ka qenë, as burri nuk e rrëfente dot atë që kishte në zemër e jo më vajza. Po të merrej vesh se doje dikë, të mbetej turpi aq, sa nuk guxojë të dilje në sytë e botës. Kështu ndodhi me të ngratën time motër, që e patëm fejuar me një bashkëfshatarin tonë. Asaj i hapën fjalë se kishte dashur dikë tjetër dhe nga këto, ajo zuri shtratin për tetë muaj. Unë u ruheshja zakoneve dhe, sa ndenji rënë në shtrat, s'iu afrova asnjëherë. Mendoja se fjalët nuk dëlnin kot. Vuaja tek e shihja atë që hiqej nga dita në ditë, po e përmbaja veten. Pas tetë muajve ndodhi ajo që kurrë s'do ta harroj! Një mëngjes, afër gardhit të shtëpisë sonë, nën pjergullën, u gjet një foshnjë e hedhur. Aq u desh që të mbushej fshati e të hapej fjala se gjoja ajo foshnjë që e motrës sime. A të thashë se rroja vetëm me motrën time, unë e ajo, se kishim mbetur jetimë? Unë e dija se dikush na donte të keqen dhe përpiquej të na shuante, po hajde e mbushja mendjen një fshati të tërë. Nuk shkoi gjatë dhe një mëngjes, kur u ngrita, nuk e gjeta motrën në shtratin e saj. Gjatë natës, ajo u kishte dhënë fund të gjithave. Vuajta shumë se e doja si dritën. Vonë, kur i lava hesapet me Abdurrahim aganë dhe dola në mal, më takoi ta mësoja të vërtetën. Në çetën tonë pati ardhur dhe një ish-shërbëtor i agait, që ia kishte njohur paturpësitë e poshtërsitë. Pas një beteje, ai u plagos dhe mbeti nën një stom. E hodha mbi shpinë të plagosurin dhe u futa në një pyll që merrte përpjetë nëpër ca gryka. Vendosa të bëja gjithçka që t'i shpëtoja jetën, ose së paku ta çoja në një bazë ku do të kujdesej ndihmësmjeku që kishim. Kullonte gjak nga

plagët e rënda që kishte marrë dhe herë pas here më lutej ta lija se, sipas tij... Dikur më tha: «Lërmë, Meto, lërmë se nuk e meritoj shpinën tënde, as djersët që po derdh për mua, po lërmë, o njeri i mirë!» Unë u jepja hapave duke menduar se ai nuk dinte çfarë thoshte nga plaga. E ku ta dija unë, moj bijë, se ç'ndrydhte në mendjen e tij ai! Ashtu, duke ecur, ai më tha: «E kam parë me sytë e mi se si po të hídhej turpi mbi pragun e shtëpisë. E dija se atë foshnjë e kishte zënë agai me një grua të përdalë që vinte shpesh tek ai nga qyteti. Kështu, vëlla, ta punuan, kështu!... Duhej të ta thosha, t'ia tregoja fshatit, po u tremba, Meto. E gjeta mendjen vonë; ndërsa ti...» Kështu, bija ime, — tha Meto Bashaj, ndërsa me pëllëmbën e reshkur përpiquej t'i hiqte vajzës vrugat e lotëve që i rridhnin, — e mbajta mbi shpinë dhe e shpëtova, pasi ai nuk ishte fajtor, ishte një i mashtruar, që po ma hapte zemrën mua. Më dukej si pupël mbi kurriz, pasi thellë në zemër, në dej më vlonte njëqindfish urrejtja për ata që na kishin rrjepur e qenë përpjekur të na cenonin edhe në nder.

Fatbardha e vështronte drejt e në sy.

— Ka parë e ka hequr shumë ky Meto, bija ime!... Dhe ti... ti më derdh lot sot, në këto ditë, kur mund të flasim hapur e me zemër të pastër me njëri-tjetrin! Përse hoqëm aq shumë? Përse luftuam atëherë, që të na rrijë errësira mbi ndjenja? Jo, bijë, jo, kurrën e kurrës!

Metoja nxori kutinë dhe zuri të dridhte një cigare nga duhani i tij i fortë.

Bardha mbështeti kokën e saj në gjoksin e tij të bëshëm. Në ato çaste, ajo ndiente tërë rrahjet e forta të zemrës së atij plaku.

Metoja hapi derën dhe vështroi të birin.

— Jepi urimin Bardhës, Petrit! — tha prerë ai.

Petriti nuk e përmbajti dot veten dhe iu hodh të atit në krahë.

— Të falem nderit, baba... unë kujtova se...!

— As ti e as kurrkush s'duhet të kujtojë të tilla gjëra për ne! Pse luftuam e brodhëm maleve ne me të atin e Bardhës? E si mund të shkelim mbi zemrat tuaja!

Metoja u zgjati dorën Sadikut dhe Besianës.

— Tani, — u drejtua ai nga ata, — ju takon juve ta çoni gjer në fund këtë punë!

Metoja mori për krahun të birin dhe i ranë mes për mes sheshit ku ishin ndezur tani dritat elektrike. Gjethet e rrapit të moçëm zunë të shushurinin nga flladi i butë i mbrëmjes.

— Njeri i çuditshëm! — tha Besiana. — I rrallë!

— E pse? — tha Sadiku. — Unë nuk do të thosha që është i rrallë!

— Sidoqoftë!... — tha Besiana.

— Mos harro se ai ka luftuar! — tha Sadiku.

Për disa ditë rresht, kjo ngjarje nuk i dilte nga mendja Besianës.

*

* *

Besiana dhe Mërkuri kishin zënë vend njëri pranë tjetrit. Ata do të dëshironin sonte, në këtë dasmë, të ëndërronin e të bisedonin vetëm të dy. Dasmat gjithmonë i shpien ata që e duan heshturazi njëri-

tjetrin te përfytyrimi i së ardhmes. Mirëpo pranë Mërkurit ishte ulur një burrë i thyer në moshë, që nga çasti në çast i jepte bisedë mësuesit, si për të mos e lënë të mërзитеj.

— Si të duket fshati, biro? — e pyeti plaku pas një kënge. Mërkuri qeshi, duke i dhënë she-një me dorë e me kokë, se gojën e kishte plot me meze e s'mund të përgjigjej. Edhe fshatari qeshi me të madhe dhe tha se s'duhej pyetur kurrë mi-ku kur e kishte gojën plot!

— Sa njerëz bëhi në shtëpi? — ia hapi bisedën prapë fshatari, kur e pa që mbaroi së përtypuri.

— Vetë i pestë, xhaxha.

— Si janë ndarë? — Me nënë, baba...?!

— Po. Babai, nëna, dy motra dhe unë.

— Të paskan si ujët e paktë.

Mësuesi i ri qeshi prapë.

— Nejse, — tha fshatari, — ti je djalë i ri, po e kam vënë re që rri si shumë i mbyllur në dhomën tënde. Ta kam llafin se edhe ne kemi shtëpi de, dhe, dëgjomë mua, fshatari të pret dhe, si i thonë një llafi, eja ndonjëherë të këmbejmë muhabet. Ama mos kujto se kam të vegjël për shkollë, dhe ta them këtë për ndonjë prapështirë. Jo, evlat, jo, i kam të rritur unë dhe vijnë natën atje te ju, për bujqësoren. I kam burra dhe, ta kam llafin, po s'ditën ta kapërcejnë vetë shkollën me tërë këto lehtësi që po u bëhen, u qoftë haram!

— Ty të falemnderit, po edhe ne e kemi për detyrë të bëjmë çmos që të tjerët të mësojnë mirë!
— tha Mërkuri.

— E të pastë xhaxhai ty, ore, ashtu duhet. Ama dije se i kemi të zgjuar njerëzit ne, birko, ta marrin fjalën nga goja, ta marrin!

Besiana i kishte dëgjuar pothuaj të tëra bisedit e Mërkurit me xha Ruston.

— Ashtu është, xha Rusto, — pohoi ajo.

— E, të paça shumë, — iu kthye xha Rustoja, — ti më ke ardhur dhe ma ke parë shtëpinë e re, po tani e tutje do m'i hedhësh krahun edhe këtij birkos dhe do të më viç me gjithë të, dëgjove?

— Patjetër, xha Rusto, patjetër, — ia ktheu Besiana, së cilës thellë po i ziente një si trazim për dasmën. Asaj po i dukej e ftohtë kjo dasmë e jo ashtu si shumë e shumë të tjera që bënte fshati. Ndihej hidhërimi i dikujt tjetër, që sikur e lëndonte edhe këtë dasmë. Sido që xha Metoja e bëri fora, edhe i biri po ashtu, njerëzit prapë mendonin se thellë vetes atyre u kishte mbetur një merak si gozhdë, që s'dihej kur do t'u dilte.

Kështu thoshte me vete Besiana, po nuk arriti ta soste mendimin se nga ana e oborrit u dëgjua një zë i fortë:

— O Agush Lela, more!!

— Urdhëroni e mirë se më erdhët! — u përgjigj Agushi dhe brofi nga tryeza.

— A pranon ca ahengxhinj, se marton djalin, apo e ke vendosur të mos shpenzohesh, more?

— Urdhëroni, more, urdhëroni njëherë! — thirri Agushi.

— Si pandehe, o Agush, se do të vinim pa ahengxhinj ne? — u dëgjua po ai zë.

Agushi u dha te shkallaret, e, sapo ndezi dritën, shtangu. Ai pa Meto Bashajn dhe pas shpinës së tij një grumbull dasmorësh, njerëz të farefisit të tij dhe të tjerë, si dhe Myslym gërnetaxhiun, që ishte i famshëm në ato anë.

— Meto Bashaj, — tha Agushi duke qeshur,

— s'më vjen hiç mirë që po rri akoma në oborr dhe s'hyre brenda me tërë njerëzit! Shtëpia ime është e hapur!

— Këtë e dija dhe ndaj m'u mbush mendja të vija. Ja, kam sjellë dhe time shoqe, se dhe ajo donte të merrte pjesë në gëzimin tuaj.

— Urdhëroni e gëzim paçi gjithmonë!

Dasmorët e porsaardhur hynë brenda e zunë vendet. Buçitën gazet. Një grup djem e vajza ia morën një kënge. Besiana vinte re se si Mërkuri përpiqej të futej në atë këngë me iso. Pas pak, kur dasma u ndez mirë e u shtuan dollitë, Mërkuri i kaloi tërë parashikimet e saj. U ngrit në valle e bile mundohej ta mbante atë, sa herë ngatërronte hapat, Mërkuri shihte nga ajo, si fajtor. Besiana i shkeli syrin. Kur u ul pranë saj, ajo i zgjati shaminë, që të fshinte djersët. Dasma kishte marrë zjarr.

— Tani, o mësues, — zuri t'i fliste xha Rustoja, që s'po i ndahej Mërkurit, — i bëjmë dasmat më të bukura e më me lezet. I kemi thirrur mendjes e nuk shkelim në të trasha. Opo thernim pa hesap dhe mbetej e qelbej mishi kot së koti. Si i thonë një llafi, sillte njëri një dash, i largët ky, atëherë ç'bëja unë? Unë therja viçin! Bam njëri e bumb tjetri, aq sa, kur i shihje tërë ato bagëti të prishura, të dhimbte në zemër!

Mësuesi e hetonte dhe akoma s'po mbushej me frymë nga vallja. Ky plak po i futej dalngadalë në zemër.

Kur hynë në dhomë Aliu me Fatbardhën nuse, Sadiku mori gotën dhe ngriti një dolli:

— Ta pimë këtë gotë, për dashurinë e pastër e për lumturinë e çiftit! — tha ai, pasi dollitë e

para qenë ngritur që kur kishte ardhur Metoja me shokët.

Pranë Besianës dhe Mërkurit u afrua shofer Lamja, me gotën në dorë gati për ta trokitur. Qëlloi me bërryl mësuesin e tha:

— O mësues vëllai, e mban mend ç'të bëra atë mëngjes kur të solla nga qyteti? Se mos më mbash mëri, ore, po për kokën e kalamajve, për hatrin e kësaj mësueses e bëra!

Mërkuri u përpoq të qeshte me Lamën.

— Unë nuk i harroj gjërat, vëllaçko. Ti më fole bukur dhe unë të zura besë fshatarçe. Të them të vërtetën më pëlqeve, dhe çoç nuhata edhe unë me këtë mendjen time. Ka zemër njeriu i ngratë, o mësues vëllai. S'dija ç'të bëja dhe bëra atë që bëra e, duke dashur të gëzoj mësuesen... i rashë borisë aq sa më hoqi vërejtjen edhe sekretari! Opo ç'dreqin është kjo, i thashë, kur e pashë se më njëanë më hiqte vërejtje, nga ana tjetër ishte i kënaqur. Të gëzohem për gëzimin tënd e të dikujt tjetër, këtë s'ma ndalon njeri. Unë, — ngri-ti zërin Lamja, — nuk i harroj ato fjalë aq të mira që më the për mësuesen tonë të mirë. Njeriu ka një qoshkë në anën e majtë dhe po ta kesh atë të pastër, hidhe kapelën mbi sy, vëllaçko. Për ato fjalë që m'i the aq bukur për mësuesen, ja unë, Lamja do të heq tani një valle, dhe e heqsha për dasmën e kalamajve të mi e tuajve!

Shofer Lamja u hodh në valle dhe sa herë që thërriste «Ooop!», u hidhte shikimin atyre të dyve, sikur u thoshte se kjo valle ishte për ta dhe se ai do të donte ta hiqte derisa të kapitej!...

Me të mbaruar kjo valle, u dëgjua zëri i Meto Bashajt.

— O shokë, o vëllezër, — pa merrmëni një të shtruar se do ta heq edhe unë njëherë!

Gërnetaxhiu ia filloi një melodie të shtruar e të ngadalhtë. Dukej sikur tingujt e gërnetës sillnin me vete një fillad fushash e brigjesh, ku ndiheshin deri lëkundjet e gjetheve të pemëve e të luleve të trëndafilave të egër e të tubëzave të trëndelinës që rritej me shumicë në ato anë. Sapo e linte gërneteta, ia merrte Rrapoja me violinë dhe, nga ato lëvizje të nxituara e të shpejta të gish-tërinjve, të dukej sikur dilnin zëra bilbilash. Muzikantët ia linin radhën njëri-tjetrit. Ja, prapë Myslymi e ngriti gërnetën dhe puliti sytë dhe i uli vetullat e trasha duke grishur thellësinë e kohërave me melodinë e tij.

*...Doli shkurti, hyri marsi,
Gjirokastër, o, ç'u vra bimbashi,
Gjirokastër, o, mor, ç'u vra bimbashi,
në Janinë na vjen mandati....*

Të vranë, more bimbash, të vranë!

Isot pasonin njëra-tjetrën, në këngë ndizej trimëria. Herë-herë ngrihej një bashkim zërash e instrumentesh. Dridhjet e tromet e defit sikur flisnin për krismat e armëve të gjyshërve, sikur sillnin thirrjet e burrave dhe violina e lahuta u shtonin fëshfërimat e fustanellave që hidheshin mbi telat me gjemba, për t'iu lëshuar armikut në grykë. Më pas u këndua një këngë tjetër, të cilën Mërkuri u mundua ta shënonte në bllok...

*.....Djal', o trim, trim e mbi trima,
kur më zbritje nga trëndelina,
dridhej mali nga oshëtima,
përmbi supe vetëtima...*

Meto Bashaj, i mbajtur fort nga Agushi e hidhte ashpër e i sigurt këtë valle. Me çdo lëvizje të tij ai plotësonte tingujt dhe tromet e defit. Besiana ia kishte qepur sytë Metos, atij burri të cilin dikur e pati krahasuar me një përmasë shkëmbi në lëvizje. Kur i mëshonte majës së këmbës fort, asaj i dukej sikur me atë ngjeshje të fortë ai shkelte kohët e zymta, të shkuarën e hidhur. Kur vallja u shpejtua, Metoja ia la radhën të birit, të cilit i preknin flokët deri te llamba e dritës. Kur mbaroi vallja, nisi një këngë tjetër.

*... E hajde, hajde qengj' i uruaro,
se një djal paske zemëruaro,
një çikë e paske tepruaro,
tjetrin paske dashuruaro...*

— Mos ia ndërro fjalët, o Myslym, — tha plaka që ishte afër Besianës.

*... O mos diç se të kam harruaro,
o, në zemër të kam shënuaro,
se në zemër të kam shënuaro,
në punë jemi miqësuaro,
zemrat fort kemi bashkuaro...*

Mërkuri i shënoi mjaft nga fjalët e këngëve, të cilat këndoheshin me zjarr dhe ashtu ai ua kapte kuptimin më mirë e më thellë.

Vonë, Besiana e Mërkuri u ngritën dhe u dhënë dorën të gjithëve me radhë. Dikush deshi të dilte për t'i përcjellë, po Lamja iu afrua dhe, megjithëse u përpoq ta ulte zërin, e dëgjuan të gjithë.

— Or, po ç'pandeh ti, se janë çiliminj ata dhe kanë frikë të bëjnë hapa në udhë?! Rri, or, këtu me Lamën ti, se i kanë dritat të forta ata!

Dikush qeshi, qeshi dhe ai që deshi t'i përcillte.

Jashtë, në qiellin e përzier me yje ishte sajuar një ndarje e habitshme nate dhe bardhësie. Dukej sikur nga ana e malit po fillonte të ngrihej ngadalë agu mëngjesor e me zor feksnin ca yje nëpër vellon transparente, që ishte hedhur si një dantellë mbi harkun e maleve. Ndërsa andej nga tarracat me vreshta e ullinj akoma rekëtinin ca yje plot dritë, kurse më tej tulatëshin si gjuhëza flake yje të tjera, të rralla. Qieli ishte i pastër dhe i freskët. Besiana u përpoq të mbante vesh një si zhurmë, që vinte nga larg e që përzihej me tingujt e muzikës. Më në fund, pranë një plepi ajo u ndal.

— Është zhurma e një traktori, — tha Mërkuri.

Ajo ktheu kokën nga ana e maleve. Ai pa se nëpër fytyrën e saj u derdh diçka e brustë, që ia veshte tiparet me një ngjyrë të papërcaktuar.

— Po agon një ditë e bukur, — tha ajo lehtazi e me një ëndërrim si asnjëherë tjetër në jetën e saj.

— Është hera e parë që shoh agimin e një dite, — tha ai ngadalë.

Besianës i rrahu zemra fort. Preku lëvoren e njomë të plepit, ku kishte mbështetur trupin. Duart s'i zinin vend.

— Ti bëre një punë të madhe për dashurinë e dy të rinjve, — tha Mërkuri.

— Për dashurinë e vërtetë! — ia ktheu ajo.

— I shikon? — pyeti Mërkuri për dy zogj që po fluturonin me vrull drejt zbardhëllimit të ditës.

— Janë gargujt, — ia ktheu ajo. — Ata fluturojnë dy e nga dy.

— Çudi! Nuk i ndahen njëri-tjetrit.

— Sepse kanë po të njëjtën udhë, — tha ajo.

— Rrugë drejt bardhësisë, — tha ai.

Padashur ndjeu se duart e tij prekën duart e saj.

— E kapërcejmë këtë hendek dhe i biem nga fusha, se arrijmë më shpejt, — tha ajo.

Ai u hodh në anën tjetër dhe priti. Besiana mori vrull edhe ajo e u hodh. Ashtu ndodhi që për një çast u gjend nën krahët e tij. Ndjeu një ngrohtësi që ishte e shumëpritur.

Ecnin të dy nëpër barin e fushës që ishte i spërkatur me vesën dhe yjet e natës. Dielli që po lindte, u zgjaste hijet dhe ata ecnin duarshtrenguar, duke ndier fëshfërimin e plepave, të barit, të mëngjesit, të dashurisë së tyre. Ajo ktheu kokën nga ai. Ai po e shihte drejt në sy, si asnjëherë tjetër. Mbi fytyrat e tyre përhapej ngadalë dielli i agimit.

PËRROI I KËNGËS

Mbi majat e zhveshura të malit të Iltit, ranë rrezet e para të diellit. Ekipi ynë kërkimor po ecte në anën e kundërt të shpateve që zbardhëllonin. Ishte një rrëpirë e frikshme, që i ngjante një pllake të latuar, ku edhe kafshët ecnin me vështirësi. Ditët e para, kur ngjiteshim mbi të ne rrokullisnim ndonjë gur dhe rrinim e përgjonim se si shungullonte teposhtë, duke sajuar lloj-lloj tingujsh gjersa binte e prehej në gërshetin e hollë të përroit me ujë të paktë e të qelqtë që ngjante si një vijëz qielli midis reve.

Atë ditë ndodhi diçka që më kishte ngjarë edhe dikur, në fillimet e mia si gjeolog. Një nga të rinjtë e ekipit, duke parë poshtë rrepirës konike, provoi të hidhte një gurth me këmbë. Këtë nuk e vura re me sy, por e kuptova për shkak se m'u tendos litari, gjë që do të thoshte se pas supeve të mia diçka nuk po shkonte në rregull. Ngadalë ktheva kokën. I riu kishte qëndruar dhe përpiqej të rrokulliste një gur tjetër.

Të ndaloje në atë pikë, ishte me të vërtetë një shaka me zarar, gjë që hëpërhë të rinjtë e kishin të vështirë ta kuptonin. Tunda litarin dhe thirra të vijonte ngjitja. Britma ime qe e fortë dhe jehona e saj u përplas deri tutje e erdhi prapë te ne. Duke ecur, unë qortoja veten. Ajo rrugë e ngushtë malore kishte mbetur siç kishte qenë, aq sa të ecte një njeri dhe unë jo më kot vendosa që ekipi të kalonte pikërisht nga ajo udhë e vështirë. Kishte raste kur rruga e rregullt zihej nga bora, dhe atëherë mbetej vetëm ajo rrugë e rrezikshme, që ruhej nga mbulesa shkëmbore dhe që bora nuk e zinte fare, deri në faqen që lidhej me fshatin më të afërt. Tek vijonim dhe i afroheshim pllajës, unë kujtoja vitet e para kur shkela në këto vise...

Ishte mëngjes. Kushdo që s'i ka provuar vegimet mëngjesore në këto vise, e ka të vështirë të kuptojë, se si një shpat mali i zhveshur, papritur shndërrohet e bëhet si një pasqyrë gjigante, që hedh një dritë gati verbuese. Në ato çaste e ke të vështirë ta përqendrosh shikimin te brezi i zbardhëlyer ku, për shkak të vesës së natës sajohen e duken mijëra yjëza, që rreken kush e kush të ndritë më tepër para syve të tu...

Një dukuri e tillë u ra në sy dhe pjesetareve të reja të ekipit, të cilat sapo kaptuan faqen e pllajës kthyen sytë nga shkëlqimet e vezullimet mahnitëse të faqes shkëmbore. Edhe mua, që i kisha parë dhjetëra e qindra herë, më dukej sikur i shikoja për herë të parë ato yllbërë të panumërta që harkoheshin nga vezullimet dhe ngatërroheshin me përthyerjen e rrezeve të para të diellit. Bukuri të tilla njeriut i takojnë rrallëherë t'i shohë, ato

janë vetëm një dhunti e maleve të tilla ku, si mëngjeset ashtu edhe netët me ngrica e me hënë, sa-jojnë pamje përrallore e magjepsëse. Le që këtu natyra nuk kursehet të t'i rrëfejë huret e saj në çdo kohë. Një mahnitje të pashoqe kanë netët e dimrave me borë. Ajo bie herë butë e shtruar, me ca fjolla të bardha si flutura, herë derdhet e imtë, si miliona fijëza të bardha që rrjedhin nga retë si zgjatje të pafundme prej fijesh pambuku. Mëngjesve të hapet para qielli dhe atëherë ti sheh se si fryn era malore, si një krehër i padukshëm i kreh e i shpërndan fluturzat e borës andej-këtej. Nganjëherë të qëllon të dëgjosh një uturimë shurdhuese dhe dikush thërret me sa i ha zëri: «Orteku!» Kur kthen kokën, ti sheh një shpat të tërë mali që krejt papritur e me një ngritje të ngadaltë pluhuri, si një shtëllungë reje, është vënë në lëvizje. Kur je në rrugë, përmes pyjeve të pishave, sheh se para teje derdhen ca shkëputje bore. Ti ngre kokën për të ditur se çfarë po ndodh dhe habitesh kur sheh se dëborën ta hedh si një përshëndetje të frikshme një ketër i vogël që hidhet degë më degë duke pandehur se e ndjek hapi yt.

Në netët e kthjellëta mjafton ta nxjerrë diku vetullën e saj hëna, që para syve të tu të zgjohet një botë fantastike yjesh e cila të ngjan tamam si një galaktikë e re, e kapshme, që ka rënë rreth teje dhe përkundet e përkundet nga era... Prandaj edhe mëngjesi i kësaj dite, ky zbardhëllim i jashtëzakonshëm i mahnitit të gjithë, po sidomos dy gjeologet e reja, Zanën dhe Etleven. Ja, ato akoma nuk i kanë ulur pëllëmbët e duarve nga balli. Unë i shoh fytyrat e tyre që ndrisin dhe nga një gëzim i papritur, një herë i them vetes t'u

jap urdhër të nisen, ndërsa një zë tjetër më thotë që t'i lë dhe pak. Zana dhe Etleva, që soditin pasqyrën e madhe të natyrës, më sjellin paksa ndër mend femininë time, që më shket revan në kujtesë. Eh, sa shumë e ngacmoja time motër, Shkurtën, duke ia hedhur dritën e diellit në fytyrë me një copëz pasqyrë të thyer! Ajo ankohet, ngrinte duart e mendohej të qeshte nën rrezet e diellit, që ia dhuronte dora ime. Kohë e vegjëlisë! Po të ecësh me hapat e mendjes nëpër shtigjet e viteve e të ndalesh vetëm në dy çaste, te copa e pasqyrës së thyer dhe te kjo faqe e madhe shkëmbore që pasqyron rrezet e fuqishme të diellit, të bëhet sikur vërteton tërë ecjen e jetës sate.

— Ej, ju, vajza! — thërres unë, — vijoni udhën, se ndodhemi në një pikë të rrezikshme.

Pas këtij urdhri, unë shoh se si zënë e tunden litarët dhe jehona e zërit përplasat herë nga grykat, herë tutje honeve. Filloi ngjitja në faqen e thepisur. Në një largësi rreth tridhjetë e pesë këmbë njeriu, udha është aq e ngushtë, sa të detyron t'i kthesh supet anash e të ecësh ashtu e në të njëjtën kohë të jesh i detyruar të shikosh nën këmbët e tua ato thyerje e prerje malore, që janë aq mahnitëse e aq trembëse për nga thellësia. Këtu, secili mban mirë dhe me kujdes litarët, të cilët duhet të jenë gjithnjë të tërhequr, ndërsa litari rezervë i qarkuar tri herë në faqen e përtejme të shkëmbit, kalon si ai peri në gjilpërë në secilën hallkë-unazë të lidhur në belin e çdo pjesëtari të ekipit. Këtu, ligji i ngjitjeve është një për të gjithë e të gjithë për një. Fill pas kalimit të kësaj zone, ne u ndodhëm në anën ku na priste Zotoja, te një shesh i hapur majë lartësisë. Kur kishim

mbaruar ngritjen e çadrave, mbrëmja zuri të nder-
te krahët, në fillim nga ana lindore e maleve të Il-
tit e pastaj tutje, aty ku ndodhej vendnisja që bë-
më dje pasdite. Diku, tej çadrave gurgullima e një
ujëvare që zhurmonte duke u varur poshtë hone-
ve. Veç meje, kuzhinier Sandrit dhe Zotos, të gjithë
të tjerët ishin gjeologë të rinj. Të rinjtë ishin tre
djem dhe dy vajza të sapodiplomuara, që bënë
udhën e parë të provës së tyre të jetës së gjeolo-
gut.

Nata e parë!... Sa ndryshime që atëherë! Sa
vende kanë shkelur ndërkohë këmbët tona që nga
Macukulli në Lekbibaj, nga Mërturi në Gomsiqe,
nga Shtegu i Dhenve e deri te Maja e Hekurave.
Nëpër këto male kaloi rinia jonë, një rini e thje-
shtë, por e bukur, që la nëpër çdo shteg pjesë të
latuara të jetës. Trokitëm me kazmat tona të vog-
la të gjeologut buzë përrenjve, në brinja të the-
pisura, në vende ku të thahej buza për një pikë
ujë, ose përkundrazi, na takonte të bënim punime
pranë ndonjë ujëvare që ku shiheshin troftat tek u
ndritnin luspata nën ujërat e kaltra të rrjedhave
malore...

Nga çadrat vijnë pranë meje dhe Zotos të
rinjtë gjeologë dhe njëra prej tyre, Zana, i lutet
Zotos që t'u tregojë diçka nga jeta e gjeologëve. Zo-
toja ka një stazh të gjatë dhe tek ai janë stivosur
gati të tërë emrat e maleve apo shtigjeve, po veç
kësaj, ai ka dhuntinë që të rrëfejë bukur e deri në
detaje edhe të t'i përshkruajë sikur i ka para syve
peisazhet apo panoramat për të cilat flet.

Ai u hedh një vështrim të rinjve dhe unë shoh
se si lëvizin sytë e tij; herë te të rinjtë që e rre-
thojnë, herë tek unë e pastaj te kuzhinier Sandri,

që duket sikur luan me luhatjet e flakës. Zotoja për-
typet një herë dhe thotë:

— O Sandër! Na i gatuj mirë ato troftat se na
ka marrë uria, dëgjove?!

Pas këtyre fjalëve, të gjithë kthejnë kokat nga
kuzhinieri, ndërsa mua më duhet të vë buzën në gaz,
se e di që Zotoja, para se të tregojë, e ka zakon
të bëjë një romuz dhe këtë e bën për të shtuar
kureshtjen.

— Sandri, që thoni ju, — tha Zotoja, — është
kuzhinieri i tetë apo i nëntë që kemi ndërruar. I
vjetër është, po kuzhinierët gjeologë kanë dëshirë
të shkojnë herë me një ekip, herë me tjetrin.
Kur them se Sandri është i nënti me ne, kjo ka
të bëjë me tërë ato vite që kemi lënë pas. Jeta e
gjeologut, ndofta ngjan si një fotografi që sa herë
ta marrësh në duar, aq herë ndien emocione sepse
shikon aty atë udhë të gjatë që ke bërë derisa të të
quajnë i sapothinjur. E dini se përse e them këtë?
Sepse ty, si gjeolog, të takon të shkelësh e të ri-
shkelësh disa herë po të njëjtin vend, por në ko-
hë të ndryshme dhe atëherë ti sheh vitet, djersën
e frytin e tyre. Të gjitha këto të sjellin ndër
mend ngjarje e ndodhi, të cilat ty të duken sikur
kanë zënë vend te një shkëmb, te një shpat mali,
apo te një luginë ku është ngritur një fabrikë e madhe,
e cila tymos e shkrin mineralet e zbuluara prej gjeo-
logëve. Ja, a mundemi vallë, ta harrojmë atë pamje që
pamë sot në mëngjesin malor të Alpeve? Ndjaj
them se ndofta çdo udhë i ngjan një vargu poetik,
që ndjenja e gjeologut e shkruan në qenien e tij
për të mos iu shlyer kurrë. Këtu hyjnë të gjitha, që
nga trokama e parë e kazmës mbi shkëmb, deri
te hapja e tuneleve të galerive dhe tymosja e oxha-
qeve. Ndonjëri prej jush mund të thotë: ja ky Zo-

toja na foli mirë e bukur për zbulime, bukuri të natyrës, për ecjen maleve... po... për dashurinë e gjeologut, sikur nuk na tha asgjë!

Zotoja uli pak kokën dhe pastaj më hodhi një vështrim, si të donte të më hetonte se mos e kish-te gabim. Nuk i dhashë të kuptonte asgjë, me qëllim që t'u bëja udhë rrëfimeve të tij.

— Mirë, atëherë do t'ju tregoj për dashurinë e gjeologëve... Dhe jo vetëm për dashurinë për vajzën apo për djalin. Për gjithë dashurinë, sepse çdo hap i gjeologut ruan një ndjenjë dashurie, se dashuria, kur është e pastër, mbetet mbi çdo shkëmb, te çdo brinjë e thepisur, te çdo degë ku përkunden gjethet e te çdo skutë e endjeve të tij, të gjitha këto mund t'ju flisnin për dashurinë e tij...

Do të përpiqem të sjell ndër mend diçka që na ka ngjarë dikur, ja, në këtë moshë që jeni ju. Në mos gaboj, ka qenë dita e parë kur një shoku im i ngushtë filloi jetën në ekipin tonë gjeologjik. Ishte i ri, aq i ri sa edhe ju. Emrin s'po ia zë në gojë, se ndoshta jeta do t'jua sjellë përballë dhe atij s'do t'i vijë mirë sepse për një kohë të gjatë ai e pati të vështirë dhe ndoshta akoma e ndien atë çka i solli një ndodhi a ndoshta një çast në jetën e tij. Ka të ngjarë që unë dhe mund t'i ngatërroj paksa gjërat, sepse vetë ndodhia që e shpejtë, e vrullshme. Më vonë, shpesh e kam pyetur veten në lidhje me atë ngjarje: «Si ndodhi me shokun tim, tek i cili nga ajo ditë filluan e u bënë ndryshime të habitshme?» Herë-herë, dhe kjo ndoshta për shkak të moshës sime të atyre viteve, mua më dukej se tek ai që çelur një dritare dashurie dhe ai shihte përtej saj një jetë të ndryshme nga ajo që bënte. Mirëpo këtyre hamendjeve mund t'u

shtohej edhe dyshimi tjetër, se ajo naodhi s'kishte të bënte aspak me një dashuri, sepse rruga e dashurisë së plotë duhej të qe e gjatë e jo aq e shkurtër, sa të hapësh e të mbyllësh sytë. Më vonë, me kalimin e viteve unë i thosha vetes: «Jo, jo! Të shoku im duhej të qe zhvilluar diçka e papërcaktuar, një përzierje ndjenjash të ngatërruara, të cilat ndoshta as ai nuk i dinte mirë. Megjithëse, kush më mirë se ai duhej ta dinte në kishte qenë kjo një kalim i vrullshëm e i heshtur dashurie, apo një zgjim e shkundje e thellë në sedrën e tij prej malësori. Sidoqoftë, unë i kam dhënë të drejtën vetes që ta quaj atë ngjarje si një dashuri. Pra, po ta zëmë kështu, — vijoi Zotoja, duke e ndier veten disi të lehtësuar, — ajo ngjarje e shkurtër i kishte ndezur atij të riu një shkëndijë brenda botës së tij dhe ajo shkëndijë mund t'i takojë dhe dashurisë, asaj dashurie që të mbetet nga një takim. Dashuri të tilla, që të duken si të rastësishme, shpesh mbeten të pashlyera, dhe kështu ndodh me njeriun e dëlirë e të pastër, tamam si me sipërfaqen e një liqeni të kulluar mbi të cilën mjafton të kalojë një puhizë e lehtë ere, që sipërfaqja të dridhet e të dallgëzojë.

Ishte viti i katërt, apo i pestë pas Çlirimit. Pas shumë përpjekjesh, kishim arritur gjetjen e vendburimit të mineralit dhe tani ajo minierë e vogël e dikurshme është një qytet. Asokohe, në kantierin tonë ishin pak punëtorë, pak minatorë dhe ja se si ndodhi.

Për të vënë në shfrytëzim hapjen e galerisë kryesore, duhej patjetër që me anë të motopompës të shpëlahej sipërfaqja e një pjese të madhe dheu që mbulonte shkëmbin e ballit të malit. Duhej të

zbulonim ndonjë bazë ujore sa më afër punimeve. Kjo u diskutua me të gjithë dhe për këtë po interesohehin të gjithë. Kështu, atë buzëmbremje te baraka jonë nuk ndodhi si herët e tjera, që krisnin shakatë apo ngriheshin nofka e romuze për njëri-tjetrin, po e tërë biseda qëndroi te çështja e gjetjes së ujit për larjen e shpatullës ku do të niste galeria e ardhshme. Dihej se disa rrjedha mallore jo të karakterit topografik, kalonin tutje shpatëve, po neve na interesonte një pikë sa më e afërt me vendin e punës dhe kjo, për shkak të tubacioneve të pakta që kishim. Tek bisedonim ashtu me zjarr, vë re të më afrohet xha Prela, roja i kantierit tonë, një burrë rreth të gjashtëdhjetave, me një trup të drejtë pishë, të cilin nuk e shihje kurrë pa pushkën në krah. Xha Prela, që kishte dëgjuar bisedat tona në baraka, më thirri: «Zot! O Zot!» Unë ia dhashë gazit për mënyrën se si ai e ngatërronte emrin tim me një perëndi, po roja e kuptoi qeshjen time e nuk u fye:

— «Mos qesh e luej me mue, bre burrë! Qe besa, unë e di një vend me pak ujë», — tha ai. — «Po ku je, more Prelë, ka herë që ke heshtur?!». — ia ktheva me gëzim.

Atij iu bë qejfi, u gëzua dhe një pamje e pruar ia mbuloi fytyrën e rreshkur. Tek ai prarim unë shikoja po atë ngazëllim që pashë te fytyrat e fshatarëve atë ditë kur u foli sekretari i partisë e u tha se në ato anë do të ngrihej një minierë e re, një qytet plot drita, shkolla e me tërë të mirat.

Roja m'u afrua dhe, duke e mbështetur pushkën mbi batanijet e shtratit tim, tha: «Nesër, Zot, që në ag do të të zgjoj dhe bashkë do të shkojmë bash aty te «Përroi i Qengjave». «Nga vjen ky

emër i këtij përroi, xha Prelë?» — e pyeta. Ai nxori llullën e gdhendur me trung bushi e duke tymosur më tregoi se atij përroi i kishte mbetur ky emër që në lashtësi dhe e kishte dëgjuar nga gjyshi i të atit. Thuhej se kur ishin lëshuar dyndjet turke në ato anë, malësorët i fshihnin aty bagëtitë e tyre.

Të nesërmen xha Prela erdhi e më zgjoi pa gdhirë. Ai ecte përpara dhe unë pas tij, në një rrugë të shtruar me gjethe të thata dushqesh e bushi. Ishte një mëngjes i qetë, që trazohej vetëm nga thyerjet e gjetheve dhe ligjërimet e bilbilave, zëri i të cilëve sikur ndryshonte tonet nëpër gryka. Diku në majë të qafës ai u ndal dhe më tha: «Ja tek asht «Përroi i Qengjave», Zot. Iu afrova dhe para syve të mi u shfaqën dy përrenj, një që kalonte mes luginave dhe tjetri që futej nga ana e pyllit. «Po ky përroi tjetër, xha Prelë, nga shkon?» — e pyeta. «Andej afër kantierit, te lugu i mullinit, po ka pak ujë e ju sikur doni vend me ujë shumë, Zot!» «E si quhet?» — e pyeta. «Ai nuk ka emën, kurse ai tjetri asht «Përroi i Qengjave», — tha ai.

Kur u kthyem, udhën e bëmë nëpër zallishtën e përroit pa emër dhe për habinë time, vura re se ajo rrjedhë e vogël uji, po t'i bëhej një pritë, kkalonte fare pranë gërmimeve tona. Pas ca kohe, e mbaruam pritën. Vjeshta u tregua bujare dhe lëshoi shira të forta, shira që duheshin e si të qenë të porositura. Te përroi pa emër u sajua një liqen i vogël me ujë të turbullt. Nuk e zgjatëm, ngritëm një barakë të vogël mbi katër shtylla ahu, i vumë një derë, çelësin e korrentit, futëm tubin e motopompës në thellësi të pritës dhe ia filluam punës për shpëlarjen e dheut. Deri këtu na vajtën pu-

nët mirë po, siç e thashë më parë, motopompa donte një njeri që t'i rrinte në kokë, mirëpo ne i kishim punëtorët të paktë, sa numëroheshin me gishta. Nuk di se si ndodhi por një ditë, aty te baraka e motopompës pashë se hynte e dilte një djalë i hequr e me ca flokë ngjyrë gështenje, që kishte një shikim të butë. Ai djaloshi malësor ishte i sigurt në dy gjëra që ia kishin shpjeguar: Të ngrinte e të ulte çelësin kur i ngruhej motori i elektropompës. Në fillim na eci mbarë me të po të nesërmen, si për çudinë tonë, motopompa e ndali zërin dhe uji mbeti. Dhamë e morëm, po ajo s'donte që s'donte ta ngrinte ujin gjer atje ku na duhej neve. Edhe ai, djaloshi nga malësia, vinte rrotull tubave e motorit, po elektropompa nuk donte që nuk donte t'ia thoshte. Na vinte të pëlcnim nga inati. E si të mos mërzhiteshim, kur para syve tanë qëndronte një liqen i vogël, kurse motori sa ndizej e gufohej me uturimë, pas pak i vinte e mbytej dhe sakaq ndalej. Më kujtohet se sekretari i partisë, duke iu afruar atij djalit që ulte e ngrinte çelësin, i fërkoi me dashamirësi flokët dhe i tha: «Nuk është faji yt, siç duket çdo gjë duhet të fillohet nga e para». Kështu i tha... Eh, sekretari ynë i partisë! Ishte një njeri që nuk ia gjeje shokun në ato anë, shpirt njeriu kur i thonë një fjale, sepse dinte të futej thellë në trazimet e njerëzve dhe si një dorë ledhatuese, t'i qetonte.

Po atë ditë që na ndodhi bllokimi i motopompës, në kantierin tonë kishte ardhur një inxhinier nga qyteti. E quanin o Jeta o Shqipe, një emër kësisoj kishte. Ia qamë hallin e motopompës dhe ajo vuri buzën në gaz kur unë ia tregova fill e përpe historinë. I thashë se motopompa na i kishte li-

dhur duart, se na pengohej plani, por ajo qeshte në të sajën... Ajo, Jeta apo Shqipja, inxhinierja e re e ardhur nga qyteti më tha: «Zoto, më ço pak te vendi i motopompës!». Tek ecnim, ajo më pyeti se si quhej përroi e unë i tregova se s'kishte emër. — Ç'është e vërteta, — shtoi Zotoja, — që në atë moshë kam pasur dëshirë të tregoja për sendet që ndryshonin nga çasti në çast. Unë po i rrëfeja inxhinieres liqenin e ri, i cili nga maja e malit dukej tamam si një sy i madh i kaltër.» — Po ju, — më tha inxhinierja, — pse nuk u vini emra të rinj përroit e liqenit?» — Unë s'dija çfarë t'i thosha dhe heshta.

«— Ja, — tha ajo me atë zërin e saj të ëmbël, — a nuk mund të quhet «Përroi i Këngës?»

Këtë besoj se ajo e tha ashtu kot, meqë dëgjoi se tutje pyjeve ia kishin marrë me çifteli minatorët dhe kënga e tyre dukej sikur sundonte grykat, shpatet, tërë rrugën ku po shkelnim, deri te liqeni i vogël ku heshte motopompa.

« Përroi i Këngës!» — thosha me vete dhe ky emër i bukur e i ri më trokante thellë qenies. Duke prirë përpara inxhinieres, thosha me vete se, përroi i ri e i paemër që ndodhej pranë «Përroit të Qengjave», duhej të quhej tamam ashtu siç e pagëzoi ajo, sepse atje duhej t'ia thoshte tani kënga e motopompës. Si të ma kishte rrëmbyer mendimin, ajo tha: «Mos u bëj merak, motopompa do t'ia thotë punës».

Unë e pashë ndër sy, po ajo, duke zgjatur dorën për të këputur një degë bushi, ia dha së qeshurës.

Kur arritëm te baraka e motopompës që ngrihej mbi të lëmuarën gri të shkëmbit, ajo më pyeti:

«Cili e përdor motopompën?»

Unë i thirra në emër djalit, i cili u dha aty nëpërmjet një dere që, në vend të menteshave, kishte dy rripa gome që e mbanin. Inxhinierja iu afrua e i tha të riut:

«Çfarë të ka motopompa, djalosh?»

«Motori punon... po ujë nuk po bie», — tha si me druajtje i riu.

«Pa ndize njëherë!» — tha ajo.

Djali ngriti çelësin dhe së bashku me atë zhurmën e thatë, që vinte nga ana e motorit, pashë se djali po e vrojtonte inxhinieren me habi e kujdes bashkë. Ajo përsëri qeshi. Unë u ndesha me sytë e djalit të ri, i cili rrinte në të njëjtin pozicion, duke e përpirë me sy inxhinieren.

«E shikon, — tha ajo, — se si ngushtohet tubacioni, kur ne e ndezim elektromotorin?».

«Po!» — tha ai duke ngritur supet.

«Pa tërhiqe njëherë tubin jashtë nga uji», — foli ajo.

Unë dhe djaloshi e zumë tubin dhe e nxorëm jashtë. Ç'të shihnim! Degë gjethesh kishin bllokuar grykën e thithjes së tubit. Djaloshi uli kokën i skuqur, u skuqa edhe unë. Ajo, Shqipja apo Jeta, më ktheu supet e iu drejtua djaloshit:

«Sa shkollë keni?» — i tha duke e vrojtuar drejt në sy.

Në vend të përgjigjes, atij i ranë djersë. Edhe mua më erdhi zor e turp bashkë, pasi e mbaja veten disi të mençur e hiqesha sikur dija të bëja mjaft gjëra! Inxhinierja diti të na qetësonte me atë buzëgazin e saj të zakonshëm. Pas një dite, ajo

iku nga kantieri ynë për në një zonë tjetër në punën e saj. Por kjo nuk mori fund me kaq. Aty buzë liqenit «Përroi i Qengjave» të legjendës së hershme e ku ishte ngritur një barakë e vogël, tek e cila ulte e ngrinte çelësin një djalë malësor, ajo vajzë e ardhur nga qyteti, me atë pyetjen «Sa shkollë ke?!», kishte ndezur një shkëndijë të habitshme te malësori i ri. Koha rrodhi me shpejtësi. Ne e pastruam shpatullën e galerive të ardhshme dhe më vonë prishëm pritën e liqenit e aty, nën atë barakë të thjeshtë përsëri u derdhën ujërat e përroit që mori emrin e gjetur nga inxhinierja gjeologe e që quhej tani prej të gjithëve «Përroi i Këngës». Kështu e quanin pleqtë, gratë e fëmijët e fshatit. Edhe në hartat tona topografike, ai u regjistrua me këtë emër. I tillë mbeti dhe në zemrën e djalit malësor, i cili na ndoqi kantierëve dhe bënte edhe punën edhe shkollën. Kështu derisa u bë inxhinier gjeolog. Ia festuam diplomën bashkarisht, në kantierin tonë. Vullneti i këtij të riu na habiti të gjithë dhe tani, mua, që isha dy vjet më i madh se ai, më dukej vetja një dembel i keq por, si të thuash, isha mësuar me punën e u qeshë dhënë maleve duke u mjaftuar me atë trokitjen e thjeshtë mbi shpinën e gurëve. Kështu isha mjaftuar, duke thërrmuar gurë të vegjël dhe pasi i futja ata në trastë, i çoja në pikat e studimit. Edhe unë kisha bërë diçka në jetë, kisha derdhur djersë. Unë jetoja bashkë me inxhinierin e ri të ish-motopompës, me djalin e «Përroit të Këngës». Një natë, tek rrinim, e pyeta se si i lindi dëshira për të bërë përpara në jetë. Ai më hapi zemrën dhe më tregoi. Historia që e thjeshtë. Gjithçka tek ai kishte ndodhur si na ngjau me atë vegimin mën-

gjesor që pamë sot. I qe ndezur një dritë e pastër në shpirt vetëm nga pyetja e inxhinieres së ardhur nga qyteti, asaj Shqipës a Jetës. Fjalët e saj të kursyera e kishin fshikulluar në sedër. «Pastaj, — tregonte ai, — më bëhej sikur sytë e inxhinieres më vrojtonin e më ndiqnin kudo. Zëri i saj sikur më thoshte dendur... «Sa shkollë ke?... Sa shkollë ke?!»... dhe unë jetova me zërin e saj, me sytë e saj. Gjithçka e saj qe një zgjim... Ja, — mbylli rrëfimin Zotoja, — kjo është historia e «Përroit të Këngës» E ku ta dish?! Të tilla qenë ato vitet tona të para, tamam si një këngë ujëvaresh a fëshfërima gjethesh të gjelbra. Qenë vite përpjekjesh, djerse, endërrimesh, me plot rrahje që s'arrinim t'i kuptonim. Ja pra, nuk e di se si do ta quani ju këtë, një zgjim te ky i ri apo më tepër se një gjë të tillë?» — na vështroi Zotoja të gjithë.

Zana dhe Etleva panë njëra-tjetrën. Njëri nga të rinjtë lëvizte gishtat lehtëzi mbi telat e kitarrës, si të donte të sajonte një melodi për një dashuri a diçka të tillë të përafërt. Unë shikova përreth. Sandri po hiqte troftat dhe dukej sikur reflekset e zjarrit e kishin ngjyer me një bojë të ndezur. M'u kujtuan të tëra, shpati i malit të kantierit të dikurshëm, pyjet me bush e rrapishte, «Përroi i Qengjave» dhe përroi tjetër që i dhamë një emër të ri...

I kujtova të gjitha, të gjitha, barakën me atë derën e vogël e cila në vend të menteshave kishin dy rripa gome. Solla ndër mend dhe ditën kur inxhinierja shprehu dëshirën ta quanim «Përroi i Këngës». Ashtu kishte ndodhur. Te «Përroi i Këngës», ne lamë pas një kantier që sot është qytet.

Duke menduar kështu, ia hodha shikimin shokut tim, Zotos, Edhe ai po më shikonte me dashamirësi. I kishim kryqëzuar vështrimet, si të donim t'i flisnim akoma njëri-tjetrit. Unë e Zotoja ishim shokë të vjetër dhe qemë skuqur dikur, kur na u desh të ndodheshim përballë një inxhinierje të re, që quhej se Shqipe se Jeta.

SHTËPIA E HIJEVE...

Aty kishim jetuar prej vitesh. Shtëpia jonë përdhese ndodhej në fund të një rrugice të vogël, që mbushej çdo ditë nga zërat e të vegjëlve. Kjo rrugicë e vogël dhe e ngushtë, plot mure dhe pullaze shtëpish të varfra, që bërë këndi i lodrave tona, që na lumturonin.

Kjo që do t'ju tregoj, ndodhi një ditë pranvere, kur kumbullat ishin harlisur nga lulet. Tek rrija pranë shokëve, duke përkëdhelur leshrat e qenit tim të vogël Bengut, papritur ai më iku nga duart dhe nisi të lihte me zemërim. Qeni iu turr nëpër këmbë disa njerëzve të panjohur që po futeshin në rrugicën tonë. Ishin ushtarë të huaj. Njëri prej tyre i dha një të goditur në brinjë dhe qeni duke kuitur erdhi pranë meje. Unë nisa t'i fërkoja kurrizin, dhe ai, sapo ndjeu dorën time që e përkëdhelte, i pushoi lehjet inatçore e futi kokën te këmbët e mia. Ushtarët e huaj kaptuan gardhin karshi shtëpisë sime dhe nga një thes, të cilin e mbante njëri prej tyre mbi supe, nxorën disa sëpata e me to zunë t'u binin në fillim hardhive, pastaj caracave dhe më në fund kumbulla-

ve. Aty nga pasditja, kopshti përballë shtëpisë sime dukej i sheshuar, i heshtur dhe i rrënuar, sikur mbi të të kishte kaluar furia e marrë e një përbindshi të egër.

Një pjesë e shokëve të mi, më të vegjlit, u lëshuan të luanin me degët e caracave por mua, që rrija te pragu, së bashku me nënën dhe Bengun, sepse më rrihte zemra fort e me rrëmbim dhe s'më bëhej të luaja. Ashtu, ndieja se si gishtërinjtë e nënës më lëviznin nën flokë në mënyrë të pavetëdijshme. Dhe ajo ishte e trazuar e diçka i ziente përbrenda. E ku ta dija unë se pikërisht ajo copëz tokë, përballë shtëpisë sonë, lidhej me disa fijeza të holla me trazimin e nënës sime, me ata gishtërinj që më lëviznin pa asnjë kuptim nëpër flokë? Ktheva sytë dhe vura re se ajo po qante në heshtje.

— Ç'ke, nënë? — e pyeta, duke iu futur më thellë në kraharor.

Në vend të përgjigjes, ajo u përpoq të ndreqte flokët e mi të verdhë e pastaj më foli:

— E ç'të ketë jot ëmë, të keqen nëna, bir?

Kaq tha dhe pas pak ndjeva të kërciste mentesha e portës e dëgjova trokitjet e nallaneve të saj.

Unë qëndroja te pragu i palëvizur. Në mendje më kalonin një e nga një ndodhitë e asaj dite dhe forca e gjykimit tim nuk arrinte të bashkonte disa gjëra njëherësh, kështu që i kaloja nëpër mend ngjarjet ashtu siç më kishin ardhur e siç i kisha parë. Në mëngjes lodrat tona, zërat e djemve e të vajzave që luanin me rreth, lehja e fortë e Bengut, pastaj ardhja e ushtarëve të huaj. Njëri prej tyre e goditi me shqelm qenin tim. Sëpatat e tyre që na i prenë pemët një e për një. Solla ndër mend

edhe Cikun e Agronin, të cilët bënë shilarëse me degët e caracave të varura. Atyre u foli rëndë nënë Dylberja, u tha se nuk duhej të luanin me ato pemë, që kishin qenë kaq kohë në këmbë dhe që u vuri sëpatën i huaji.

I kujtova të tëra këto, derisa ra mbrëmja dhe hyra në dhomën tonë e zura vend pranë zjarrit. Te vendi i zakonshëm gjeta tasin e vogël me valanik, të cilin për herë të parë e lashë pa prekur. Hyra nën jorgan, po gjumi nuk më merrte. Sillja ndër mend kopshtin dhe më dukej sikur para syve akoma më lëviznin sëpatat, sikur i ndiqja një e për një ato duar ogurzeza të ushtarëve, që goditnin trungjet e njoma të pemëve, ndërsa mbi supet e tyre binin petalet e luleve të kumbullës. Ashtu i shtrirë, m'u bë sikur dëgjoja rënkimin e Bengut, qenit tim të vogël. Zgjata dorën tej jorganit dhe aty, anës zjarrit, ndjeva se dora preku trupin e qenit tim, i cili me siguri nuk flinte por kotej buzë vatrës. Qeni im i dashur! Qeni im i mirë! Shoku im e i lodrave tona, i shëtitjeve nëpër fusha e brigje... Bengun e kisha gjetur një vit më parë andej nga kodrat, kur dolëm me Agronin. Unë e Agroni, më kujtohet si tani, po luanim nëpër barin e njomë dhe mbledhnim luledede. Anash një stomi na ra në sy një qen i vogël, leshator, që herë-herë bëhej njësh me tokën e fshihej nëpër barin e njomë. Kjo lojë e qenit me barin u përsërit disa herë. Agroni më tha se, siç dukej, qeni kërkonte ndonjë beng, i cili është një zog që ia thotë këngës në ditët e para të pranverës, pas tufave të barit... Kështu e kam gjetur qenin ose më mirë të thuash qeni na u ngjit pas dhe ne me Agronin ia vumë emrin Bengu. E mbaj mend se Agroni më këshilloi që ta

linim qenin në punën e tij, pasi ai donte ushqyer. Disa herë ia kthyem shpinën, i thërrisnim me forcë që ta frikësonim po ai nuk na shqitej dhe të bërtiturat tona i merrte si lodra e shaka... Ja, sikur i kam parasysh ato hedhjet e tij para ose pas vrapit tonë, kur donim ta linim pas apo t'i humbim nga sytë... Ndërsa tani unë zgjat dorën dhe prek trupin e tij. Bengu është shtrirë pranë zjarrit, duket se e ndien dhimbjen e shqelmit të atij ushtarit dhe hesht. Heshtja kishte hyrë e plotë në dhomëzën tonë të vogël. Me veten time përpiquesha të merrja me mend se cili ishte shkaku i kësaj heshtjeje. Ashtu me kokën nën jorgan, duke dashur të zgjidhja së paku një nyje të shqetësimeve që më shfaqeshin varg, kaloja sytë nëpër gropëzat e mureve dhe, në vend të ndonjë përgjigjeje, shikoja lojën që bënin gjuhët e flakëve, të cilat sajnin në mur lloj-lloj figurash të çuditshme.

Vonë bëra sikur gërhisja. Kjo ishte hera e parë që gënjeja nënën time. Pas pak ajo iku nga zjarri dhe lehtazi e hapi pak dritaren e vogël që ishte përkundrejt kopshut të shkatërruar. Tani unë vështroja shpinën e saj dhe tej dritares një copë errësirë të qiellit të natës.

«Xhemal!... O Xhemal!... — zuri të fliste nëna në drejtim të natës pus... — Erdhën fashistët dhe e prenë kopshtin ku edhe ti kishe mbjellë një kumbull!...»

Si tha këto fjalë, ajo mbylli dritaren, fiku llambën dhe u shtri pranë meje. Mua më kishte vdekur babai nga një sëmundje, që nëna thoshte se s'kishte shërim. Ai kishte mbjellë një kumbull për mua, një kumbull që e prenë disa njerëz që flisnin një gjuhë të huaj e të panjohur.

Pranvera iku shpejt. Shpejt iku dhe vera. Atje ku qenë caracat e kumbullat, u ngrit një shtëpi me shumë dritare, e rrethuar me avlli tullash me vrima, nga ku mund të shikoje gjithçka. Aty nga vjeshta erdhi i zoti i saj, një oficer shkurtabiq, të cilin e shoqëronin gjer te dera ushtarë. Oficeri ishte një mesoburrë me ca vetulla të trasha që, kur i fliste gruas apo vajzës, i dëgjohej zëri gjer te dritaret tona. Të bijën ia quanin Xhina. Kaq bëheshin ata: oficeri, e shoqja dhe e bija. Herë-herë dilnin e rrinin në oborrin e tyre, që ua kishin rregulluar për mrekulli, ose te veranda. Rrugica jonë ishte prishur e bërë tërë gropa. Kjo gjendje nuk zgjati shumë. Një ditë oficeri trashalug solli disa ushtarë të tjerë, të cilët jo vetëm mbushën gropat e hapura, por hoqën edhe gurët e tullat e mbetura. Në rrugicë erdhën gati të gjithë të vegjlit : Agroni, Berti, Ciku, Loli, Pata, Vjollca me të motrën Lilin dhe Mersini. Unë i dëgjoja zërat e Agronit dhe të Cikut, që thërrisnin «Kuman, kuummann. E ka Ciku... e ka Pata!» Qeni im u prishte punë, pasi ai vihej në vrap herë kur fshihej Ciku herë te Pata i gjatë.

Tani unë isha jashtë kësaj loje, sepse diçka e fuqishme më mbante të mbërthyer para derës së shtëpisë sime. Po atë ditë, në rrugicën tonë u dukën ushtarët dhe puna e parë që bënë, i shpërndanë krejt të vegjlit. Ushtarët e huaj nuk u mjaftuan me kaq, po porositën një për një shtëpitë përreth, që të mos i bëhej zhurmë oficerit që kishte ngritur banesën te sheshi i kopshtit.

Zemërimi ynë ishte i shumëllojshëm dhe çfarë nuk merrnim nëpër gojë për ata njerëz të huaj, që kishin dalë si një çiban aty midis nesh. Ne, të vegjlit, i vumë lloj-lloj emrash asaj shtëpie. Agroni e quajtí «Shtëpia e djallit», ndërsa Mersini thoshte se ajo banesë duhej të quhej «Shtëpia e Sëpatave». Ai u mundua të na e përshkruante fije për pe gjëmën e asaj dite, kur i zoti i shtëpisë pati dhënë urdhër të pritëshin caracat dhe kumbullat.

Këto biseda ne i bënim kur binte nata e mbli-dheshim kokë më kokë te guri i rrumbullakët, që ishte para portës së nënë Dylberes. Guri ku rrimim ne, i pati munduar e stërmunduar të huajt. Me gjithë lodhjet e tyre, ata nuk e kishin hequr dot. Te ky gur i moçëm rrimim tani dhe aty përpiqeshim t'i gjenim ndonjë emër sa më të rëndë asaj shtëpie. I fundit foli Ciku, ai tha se nuk do të ishte keq ta quanim «Shtëpia e Hijeve».

Neve na pëlqeu ky emër e na u ngul në kokë. Ajo shtëpi vërtet bënte hije të rëndë mbi rrugicën tonë. Si e vendosëm emrin, Ciku, Agroni e Mersini, që e kishin pak më tutje shtëpinë, ikën duke fërshëllyer të gëzuar. Hapat e mi u ndalën te hyrja e shtëpisë sime, pasi që nga brenda dëgjoja të vinin zëra. E njoha zërin e nënë Dylberes:

— Është edhe maskara ai oficeri, Bako... — fliste nënë Dylberja, — thonë është i hurit e i litarit, s'la gjë pa bërë.

— Ku drejqin na erdhi këtu, rrëzë shtëpive tonë? — pyeti nëna ime.

Unë prita që të dëgjoja edhe ndonjë diçka tjetër rreth oficerit trashalug, po duket se ata qenë nga fundi i bisedave të tyre.

— Unë po shkoj, — tha nënë Dylberja. — Ja, merrri këto.

Duke dashur të shikoja se çfarë po i jepte nënës sime, shkova te dritarja dhe u ngrita majë gishtave.

— Të falem nderit, — iu kthye ime ëmë. — Ta shpërblefshim me të mirë. Ti më je gjendur, Dylbere... Të rroftë burri e djali, Mersini!

Mua m'u desh të fshihesha dhe ashtu prita gjersa iku nënë Dylberja.

Duke i rënë rrotull shtëpisë, hyra brenda. Nënën e gjeta duke zbrazur trastën me miell misri në sëndukun ku mbante ushqimet. Nëpër këmbët e saj, duke tundur bishtin vinte rrotull Bengu i gëzuar. Ishte për t'u habitur me qenin tim. Ai sikur ta kuptonte se pas tundjes së asaj trastje kishte ca ushqime, ledhej herë në këmbët e nënës, herë në të miat. Po kishte ditë urie kur Bengu më afrohej ngadalë e unë i shihja surratin. Oh, vetëm t'i shihje bebëzat e habitshme të syve të tij.

— Erdhe, bir? — pyeti ajo.

Në vend të përgjigjes, unë ia mbërtheva duart te fustani i zi. Duke ndenjor ashtu, shikoja atë grumbull mielli të verdhë, me të cilin ajo na gatuaante valanik.

Ne jetonim shumë ngushtë dhe varfëria na ishte futur në të katër qoshet e shtëpisë, që me vdekjen e babait. Sa e sa herë ushqeheshim vetëm me një tas të vogël. Nëna herë gjente ndonjë qendismë që ia porosin ato pak familje që do të martonin ndonjë vajzë, herë pajtohej për të larë rrobat. Po kur vinte koha e ullinjve, nëna ime ngrihej herët, shumë herët dhe kthehej vonë, kur binte mbrë-

mja. Ajo punonte tek ullinjtë e beut aq shumë, sa që i gjakoseshin mollëzat e gishtërinjve nga mundimi e të ftohtët. Një herë iu vura pas ta ndihmoja dhe atë ditë m'u frynë edhe mua gishtat keq. Me tërë rropatjet e nënës, prapëseprapë na duhej shpesh të rronim vetëm me valanikun, si sonte. Unë di një gjë dhe s'e harroj: miellin për valanik na e ka sjellë disa herë nënë Dylberja. Ajo e donte si motër nënën time dhe në çdo dy-tri ditë dukej nga shtëpia jonë...

*
*   *

Shtëpia e Hijeve e mori këtë emër e i mbe-ti. Nuk e quanim ashtu vetëm ne të vegjlit, por edhe të rriturit. Tani unë, Ciku, Mersini e Agroni shkuam në shkollë dhe na dukej vetja sikur qemë rritur. Edhe Bengu kishte hedhur ca trup. Ai na ndiqte deri te porta e shkollës, përpiquej të futej te porta, ku i binte ziles teto Lulja. Kjo teto Lulja, ia priste hovin Bengut, e përzinte. Ne e shihnim nga dritarja se si vinte vërdallë nëpër gjurmët tona dhe pastaj merrte udhën drejt rrugicës.

Një ditë, shoku im Mersini më tha se të huajt nuk e kishin të gjatë. Ai na tregoi se i vëllai i Cikut kishte dalë në mal dhe tani quhej partizan. Atë fjalë për të huajt e kishte sjellë vëllai i Cikut, i cili herë zbriste në qytet, herë u ngjitej maleve.

Unë sa nuk fluturoja nga gëzimi ato ditë. Ato që dëgjova ia tregova edhe nënës, po ajo më tha të rrija urtë se gjoja isha i vogël. Po si mund të rrija urtë unë, që kisha aq dallgë e duf në shpirt?

Mua më kishte mbërthyer një urrejtje e pakufishme për Shtëpinë e Hijeve, për pushtuesit.

Një mëngjes, po rrija i vetëm te guri i rru-bullakët. Sytë e mi se si kaluan andej nga dera e oficerit trashalug. Aty, diku anash, te koshi i plehrave të Shtëpisë së Hijeve, vura re qenin tim Bengun që përpiquej të rrëmihte. Sytë më zunë këmbët e qenit që nxirrnin disa copa letrash gjysmë të djegura. Iu afrova. Duke i lëvizur me shkop, vura re te një gazetë gjysmë e përzhitur një fotografi që më shëmbëlleu me dikë. Ai që shikoja në gazetën e djegur anash, i ngjante atij kokëmadhit që e kishim brenda në kornizë në shkollë. Me atë kornizë qenë tallur shokët e klasës duke thirrur se i huaji i kishte ngritur duart përpjetë. E hodha gazetën rrëzë gardhit. Pranë meje u afrua Bengu me një kockë midis dhëmbëve. E pashë që më shikonte si me habi, pasi unë s'po i bëja asnjë ledhe. Pas pak, Bengu lëshoi kockën pranë gazetave e m'u ngjit pas. Kështu e mora vesh se Duçja paskej mbaruar.

Vjeshta erdhi me shira. Nuk e di se si, po as unë, as Agroni, nuk arritëm të hanim manaferra si çdo vit tjetër. Andej nga kodrat ku shkonim ne, tani qenë ngritur istikame dhe bënin rojë ushtarët gjermanë. Edhe këta, ashtu si italianët, qëllonin e të vrisnin sa të thoshe pesë, bile kishin vrarë një fëmijë fare të pafajshme. Me ardhjen e tyre, gjendja në rrugicën tonë mbeti njësoj. Në Shtëpinë e Hijeve, ku për ca kohë kishte rënë një heshtje, filluan të ndiheshin zëra, të shiheshin lëvizje të reja, të vinin muzikë e të argëtoheshin gjer natën vonë.

Tek rrija i heshtur në dhomën time, herë

pas here hidhja shikimin tutje dritares sonë të vogël. Më vinte të pëlçisja nga inati, pasi jo shumë ditë më parë te Shtëpia e Hijeve pati rënë një heshtje e frikshme dhe ne besuam se ajo aq e pati, ndërsa tani atje kishte prapë dritë dhe muzikë. Më kujtohej koshi i plehrave me të cilin që marrë Bengu, dhe gruaja e oficerit që pispillosej e shiste të trasha. Nëna ime fiku kandilin dhe ra pranë meje.

Të nesërmen u ngrita, i zgjuar nga disa zëra që thërrisnin nga ana e rrugicës. Dolëm te dritarja e pastaj në oborr. Në ballë të ushtarëve të huaj njohëm oficerin trashalug. Dy ushtarë me helmata ecnin me të shpejtë andej nga hiqte rrugën një qen i zi. Qeni i erdhi rrotull shtëpisë sonë përdhese, pastaj shtëpisë së Cikut e të Dylberes dhe në fund qëndroi te porta e Agronit. Ushtarët thyen derën. Brenda gjetën babanë e Agronit. I bënë disa pyetje me zë të egër dhe e morën me vete. Bengu lehu e lehu, po unë atë e mbaja dhe nuk e lëshoja. Më vonë mësuam se gjatë natës te dera e oficerit trashalug që ngjitur një trakt, ku thuhej, veç të tjerave, se tradhtarët e të huajt nuk e kishin të gjatë.

Ditët e tjera rrodhën me ca ngjarje të çuditshme. Babanë e Agronit e internuan. Në shtëpinë e Agronit u ndien të qara.

Unë vështroja nga dritarja ime e vogël. Tani e kuptoja se ato të qara na i kishin dhuruar ata, pushtuesit dhe ai, oficeri trashalug e Shtëpia e Hijeve, që bënte hije në rrugicën tonë. M'u bë sikur dëgjova një zë gruaje që thoshte: «I mallkuari, që hidhet nga njëra sofër te tjetra!» Që aty nga dritarja ime unë dallova të bijën e oficerit, Xhi-

nën. Ajo kishte veshur një fustan të bardhë dhe një i panjohur i shtynte litarët e shilarëses që ishte lidhur në dy degët e pemëve. Ajo qeshte e gajasej sa i hante zëri. Dalloja trupin e saj. Sa herë ngjitej lart, i ngrihej fustani dhe era i zbulonte pulpët. Shihja dhe duart e të panjohurit që e shtynin dhe e shtynin gjithnjë. Ndoshta nga vjeshta, ndoshta nga litarët që janë lidhur fort në degët e pemës, mbi Xhinën binin gjethet e zverdhura. Mua më bëhej sikur ato gjethe i rrëzonte e qeshura e saj e marrë dhe budallaqe.

Era e fortë që zuri të hynte nga dritarja, më detyroi ta mbyllja. Me të shpejtë shkova aty ku mbanim pjatat e ushqimet. Në qoshen e sëndukut kishin mbetur disa kore të thara buke, të cilat i gëlltita me një frymë. I rashë rrotull dhomës por në asnjërin kënd të saj nuk munda të gjeja gjë tjetër për të shuar urinë.

Atë natë bëra një gjumë me ëndrra, por aty nga pasmesnata u dëgjua një shpërthim i fuqishëm. Ime ëmë më shtrëngoi pranë vetes që të mos trembesha. Ndenjëm ashtu nën rroba derisa zbardhi dita dhe, për habinë tonë dhe të shtëpive të tjera të asaj rrugice, kësaj here, megjithëse pati shpërthyer një bombë aty pranë, nuk erdhën më ushtarët me atë qenin e zi. Kur zbardhi fare, mësuam ngjarjen e natës së kaluar. Xhamat e Shtëpisë së Hijeve qenë copëtuar fare dhe tjegullat kishin mbushur oborrin. Oficeri trashalug sillej si një përbindësh rreth e qark oborrit. E shikoja se si i qe anuar kapela. Vonë, erdhën dy karroca me tjegulla e xhama.

Para se të binte nata, aty ku isha ulur unë, te guri i rrumbullakët, erdhi Mersini. Ai më tha

një fjalë të madhe, se atë bombën e kishin hedhur ata të malit, partizanët.

— Dëgjova, — tha Mersini duke i zmadhuar sytë, — se janë hedhur dhe tri bomba nga lagjja tjetër.

— Ashtu?! — pyeta unë i habitur.

— Po! Po! Bile, më duket se këtë bombën që u hodh mbrëmë në Shtëpinë e Hijeve e hodhi vëllai i Cikut, partizani i rrugicës sonë.

Unë e përqafova Mersinin dhe të dy bashkë kapërcyem gjerdhet e oborreve.

Ne të vegjlit prisnim me padurim sa të vinte mbrëmja, pasi tani netët sillnin me vete krismat. Por erdhi dhe një ditë që zbardhi me krisma dhe vazhdoi ashtu tërë kohën. Te ne erdhi nënë Dylberja. Ajo dukej sikur kishte krahë e do të fluturonte. Dylberja i tha nënës se partizanët kishin marrë qytetin deri te «Kafja e Bilbilit».

Pas atyre fjalëve vura re që hem koka e nënë Dylberes, hem ajo e nënës sime, iu afruan njëra-tjetrës. Kur po ikte, nënë Dylberja tha se do të përpiquej të na sillte pak bollgur që do ta merrte tek e motra. Atë natë, as unë e as nëna nuk fjetëm. Ashtu si herët e tjera, u ngopëm me pak valanik të përzier me hislla, po kësaj radhe të pjekur si bukë. Bengu nuk qe i zoti t'i hante petët e holla se ato digjnin prej hisllave dhe mbeti fare pa ngrënë.

Ditët rridhnin njëra pas tjetrës, me krisma. Në fund të rrugicës sonë kishte rënë një bombë. Nëna më porositi që të mos dilja nga dhoma. Dy-tri herë deshi të shkonte për bollgurin te Dylberja, por jashtë bëhej luftë. Kështu atë natë, të uritur si unë dhe Bengu, e ndiqnim nga pas nënën time.

Përpiqesha ta shtrëngoja me dhëmbë urinë. Nëna më dha kandilin dhe vetë hapi kapakun e sëndukut. Duke i lëshuar dritën e mekur, unë shikoja se si mbliidhte miellin nëpër qoshet e sëndukut me majën e lugës. Pastaj hapi valixhen ku ruante fustanin e nusërisë e nxori një letër me oriz. Me miellin e orizin e zbutëm pak barkun. I dhamë një lugë edhe Bengut. Unë nuk u ngopa fare dhe, ca nga uria e ca nga krismat, atë natë nuk mbylla fare sy.

Vonë, lehtazi e ngadalë, i shpëtova dorës së nënës dhe shkova te dritarja e dhomës sonë. Jash-të ndiheshin të shtënat e armëve, po unë ia kisha ngulur sytë Shtëpisë së Hijeve. Atje gjithçka dukej e zhytur në një errësirë që të kallte frikën. Me mendjen time përpiqesha të dalloja së paku siluetën e asaj banese. Shtëpia që pati mbi-rë në kopshtin e lulëzuar të dikurshëm si një përbindësh i zi, tani rronte në heshtje. U ngrita dhe ca e vura re një luhatje drite, si syri i një të vdekuri, që vinte nga dritarja e poshtme e bod-rumit të oficerit trashalug.

Aty në të zbardhur e ndjeva se uria po m'i gërryente keq zorrët. Lëviza kokën andej, aty ku kishte qenë dikur kopshti ynë. Uria përzihej me urrejtje e përbuzje bashkë. Sytë e mi u ndalën te këndi i oborrit të Shtëpisë së Hijeve, aty ku pak ditë më parë gajasej së qeshuri Xhina. Tani çdo gjë dukej e heshtur, e përgjumur, e zymtë. Dukej se gjithçka që rrethohej nga ai oborr, që pajtuar me gjethet e zverdhura që mbushnin she-shin e verandën ku dikur argëtohej ajo familje. Në degët e pemëve vareshin duke u tundur litarët e shilarëses. Ata qenë këputur nga e goditura

e ndonjë predhe gjatë natës dhe ashtu të varur, të kallnina frikë.

U shkëputa nga ajo pamje, pasi dëgjova hapat e dikujt që po afrohej nga shtëpia jonë. Kur u hap dera, e njoha menjëherë nënë Dylberen. «Me siguri, na ka sjellë bollgurin», mendova me vete. Po, jo. Ajo zuri t'i tregonte nënës sime se edhe ato e kishin kaluar natën me barkun bosh. Shtrëngova dhëmbët dhe ktheva kokën andej nga Shtëpia e Hijeve, që e urreja dhe ndërkohë dëgjova zërin e nënë Dylberes që thoshte: «Bako! Do të kemi bukë me bollëk, do të jemi të lirë, po mba-hu, motër. Djali po të rritet, ai do të jetojë ndryshe nga ne, do të të bëhet krah dhe do marrë shkollë».

Unë i ngulja thellë në qenien time këto fjalë. Patjetër do të rritesha dhe, as unë, as nëna ime, as Agroni, Mersini, Pata e të gjithë të tjerët nuk do ta njihnim më urinë! Kështu mendoja, teksa krismat sa vinin e afroreshin.

Padashur, se si më vajtën sytë te porta e Shtëpisë së Hijeve. Qeni im kishte futur kokën prapë te koshi i plehrave dhe po hidhte anash e pas copra letrash e kuti konservash. Dikur, koshi u rrokullis. E pashë Bengun se si kishte mbërthyer me dhëmbë diçka të paketuar.

Në çast u ndie një e shtënë, që m'u duk sikur më shpoi veshët. Dikush qëlloi fare pranë rrugicës sonë. Për habinë time, vura re se Bengut iu thyen këmbët dhe ktheu kokën nga Shtëpia e Hijeve. U përpoq të bënte përpara por, pa bërë asnjë pëllëmbë, një krismë më e fortë se e para e bëri t'i ulej barku rrafsh me tokën. Nga dritarja e bodrumeve të Shtëpisë së Hijeve, pa-

shë të përhapej një fjollë e zbehtë tymi. Pra, dikush sapo kishte qëlluar që atje. Pas trupit të Bengut po zgjatej një vijë gjaku.

— O nënë! O nënë! — thirra unë dhe renda drejt derës. Nënë Dylberja më mbërtheu me të dyja duart dhe më mbajti fort.

— Ç'ke, bir i nënës? — pyeti nëna ime e trembur.

— Bengu! Bengun na e vranë ata të Shtëpisë së Hijëve, nënë!

— Jo, bir, jo!... Ty të kanë bërë sytë, — u përpoq të më qetësonte ajo.

— E pashë me sytë e mi, nënë, po lërmë të dal, lërmë!

Sakaq nënë Dylberja hapi derën e shtëpisë sonë. Ajo u tërhoq e tronditur, duke e shikuar nënën time në sy me dhembje.

Ime ëmë e hapi derën plotësisht dhe ne pamë qenin që kishte ardhur deri te pragu. Aty kishte lëshuar pakon që kishte marrë te koshi i plehrave të oficerit trashalug. Nëna e grisi pakon për të parë se çfarë drejtin që mbështjellë në ato letra të zhubravitura e të ndotura me yndyrë. Përdhe ranë disa spaleta oficeri.

U ula në gjunjë dhe mora në duar kokën e qetë të Bengut, po sytë nuk më shkiteshin nga ajo shtëpi e fantaksur, që na pati prishur qetësinë. Të nesërmen, në lagjen tonë erdhën partizanët. Në mbrëmje unë pashë se si ata po çonin të lidhur një njeri trashalug, të veshur civil. Unë bëja be që ai ishte oficeri i Shtëpisë së Hijëve, dhe thirra duke ndjekur partizanët pas. Njëri prej tyre qeshi e tha: «E njohim, e njohim», dhe më për-këdheli flokët.

JO NË BUNACË...

Vitet bëjnë të tyren, jeta ecën dhe vijnë ca çaste kur të duket çudi se si me ty ndodhën kaq shumë ngjarje. Pastaj vijnë çaste që të shtyjnë t'i shpalosësh përsëri faqet e asaj udhe që ke bërë. Kjo është moshja e pleqërisë. Në ditët e zakonshme, ti as që i ke numëruar fletët e jetës, por jeta i ka renditur ato vetë e me kujdes, si një nikoqire e kujdesshme dhe atëherë ajo të thotë: «Ja, libri yt!» Ky libër jeton brenda qenies sate, brenda botës së njerëzve që i ke njohur e të kanë njohur, jeton në çdo vend e skutë ku ti ke hedhur hapin, ke vënë dorën, ke derdhur mendimin dhe djersën tënde.

Ja edhe fletët e jetës së Met Detarit. U erdhi koha të shfletohen edhe një herë një nga një. Meti jeton në qytetin tonë bregdetar dhe sot ka festë. Po më mirë duhet thënë se të tjerët deshën t'ia quanin festë këtë ditë se Meti... Eh, vetëm të kishim mundësi të futeshim deri në skutat e largëta të botës së tij e do të shihnim se

çfarë ndodhte aty në këtë ditë! Ndoshta qenë fare të paktë ata që e nuhatnin këtë ndjenjë dhe shumica qenë nisur ti bënin Metit një nderim sa më të bukur, plot respekt dhe ashtu, me zemërbardhësinë që i prin njerëzit e mirë në këto raste, ia kishin përgatitur mirë festën e ditës së daljes në pension. Këtë ia patën quajtur festë dhe tërë sajdisjet e para i kishin përmbledhur me disa fjalë në një lajmërim tepër të zakonshëm, që e kishin vënë në pikën më të dukshme të kantierit detar: *Lajmërohet kolektivi se sot pasdite, në orën 18, bëhet festa e daljes në pension e punëtorit të dalluar Met Detari.*

Në lajmërim s'thuhej se luteshin apo ftoheshin të merrnin pjesë njerëzit, po kjo as që duhej bërë sepse dihej me siguri që askush s'do të mungonte.

Tërë paraditen Meti ndenji në shtëpi, lexoi gazetën dhe shpalosi vrulltazi fletëza nga jeta e tij dhe ato i dukeshin aq të largëta, sa i ngjanin një udhe të mjegullt me shumë shtigje. Njëpër të kishte ecur ai, Met Detari. Kurse tani... ah, tani gjithçka i qe përqendruar tek ajo ora 18 e pasditës dhe asgjekundi tjetër. Ashtu, ulur në divan vrojtoi përreth dhomës. «Ja, — i foli me zë heshtjes së saj..., — ja, more Met Detari, të erdhi dita të lësh detin, lundrimet e largëta, saldatricën me të cilën ngjitje helikat apo pjesët e thikës së poshtme të anijes. Ballin tënd nuk do ta përkëdhelë më era e detit. Eh, detar, detar! S'do ta kesh të lehtë, jo!... Me gjithë mend, të ka qëlluar edhe kur ke qenë thellë e larg njëpër dete, të kesh menduar: «Ah, sikur të isha në shtëpi, për nder, në dysheme do të flija, mor po, në rrogoz do të më merrte

gjumi!». Kjo ndodhte kur lundrimet ishin të largëta e deti egërsohej në dallgë e fortunale të njëpasnjëshme: «Mirëpo, sidoqoftë... more Met! — U afrua te muri dhe, duke zgjatur duart, mori kornizën. E ndali shikimin tek e vetmja fotografi e dhomës, aty ku kishte dalë kohë të shkuara me të shoqen dhe dy fëmijët e vegjël. Kaloi dorën dhe gishtërinjtë i mbetën te fytyra e së shoqes.

«Eh, Suvalë, Suvalë! Ti u lodhe shpejt, zemër, shpejt! Tani më duheshe, tani!»

E la fotografinë në po atë vend ku e kishte vendosur atë ditë, kur ajo e kishte lënë pasi kishte lëndur djalin e fundit, Mërkurin.

Met Detari dinte aq gjëra, sa duhej të dinte një njeri që e ka shtëpinë pak hapa nga deti dhe që, kur është në shtëpi, e ka mendjen në det, ndërsa kur është në det e ka mendjen në shtëpi. Meti, në fillimet e para s'e kishte pasur këtë zakonin e dytë, po që me lindjen e vajzës së parë, dendur, nga deti i shkonte mendja te çerdhja e tij. Suvala i pati dhuruar një vajzë të hirshme, me flokë të verdhë ngjyrë trëndeline e me sy të kaltër si deti në mëngjes shtatori. E vockla vinte e imtë e pak si e dobët, po ama, i ngjante... i ngjante shumë Suvalës, gruas së tij. Kur kthehej nga deti, e merrte në duar vajzën e vogël dhe zemra i dridhej tek e ndiente se sa e lehtë vinte ajo në duart e tij, si të ishte një sfungjer deti. Megjithatë e ndiente veten të lumtur. Kur ikte në lundrim, tani ai linte në shtëpi të shoqen dhe vajzën e tij, Bardhën... Netve Bardha qante shumë, po si ai ashtu dhe Suvala i zbutnin këto rënkime të njomëzakes, duke i thënë njëri-tjetrit se e qara e rrit fëmijën. Për habinë e tyre, kishte raste kur Bar-

dha pushonte për orë të tëra dhe kjo ua hiqte ndonjë mendjekeqësi që e përtypnin si njëri ashtu dhe tjetri në veten e tyre. Iu kujtua ajo ditë kur do të merrte udhën për larg. Bardha, motake atëherë, ia kishte marrë të qarit. Ai e kishte marrë në krahë dhe kishte nisur të ecte poshtë e lart dhomës, duke u munduar ta qetësonte. Po vajza atë ditë sikur nuk donte t'u bindej ledheve të tij. Dhe ai ishte nisur në det me zemër të thyer dhe tani vuante se e pati quajtur të bijëzën «çafkë».

«Po, po, Suvalë, vetëm çafkat rënkojnë kështu!»

Ajo kishte qeshur me një buzëgaz që mbyllte shumë dhembje.

Meti përpëliti sytë dhe ndjeu ti rrihte zemra rëndë. I kujtoi prapë të tëra: dy duart e tij me të cilat kishte ngritur buzë dritares Bardhën, sikur donte t'ia hiqte ato të qara duke i treguar bukurinë e horizontit të largët e të kaltër të detit. E tron-ditën këto kujtime dhe iu përtëri zëri i tij ledhatar: «Qaj, çafkë e babait, qaj se rritesh!»

Po hallet kishin qenë ndryshe... Klithmat e njomëzakes kishin ndrydhur tërë atë dobësi e im-tësi të trupit të saj të hequr, sa një sfungjer deti. Ato qarje patën qenë një ndjellakeqe që ndrydhej brenda atij trupi me sy të bukur, si dy copëra qiejsh mes reve. Kur ishte kthyer nga lundrimi i i largët, çafka e tij s'e kishte pritur. Ajo nuk ia kishte dalë dot atij dimri të ftohtë. Te pragu kishte gjetur Suvalën krahëlëshuar, me sytë si një det në bunacë, që përzhitet nga prushi i një dielli që perëndon. Më vonë, ai s'do t'i harronte kurrë ata sy, që ruanin brenda një det lotësh. Bardha, lule e vogël e gëzimit të tyre, që kishte mbirë aty, buzë detit, ishte tharë nga era e ftohtë. Suvala i qe

lutur të vetmit doktor të qytetit. Doktorin plak kishte qenë gjetiu dhe kishte ardhur pranë shtëpisë anës detit vonë, shumë vonë. Qe larguar prej saj duke lënë pas dy sy të vegjël të vagëlluar, si ëndrra të kaltra. Suvala ishte lëshuar mbi trupin e së bijës duke qarë, dhe nuk donte të shkëputej prej saj, doktori e kishte ngritur, ishte munduar ta ngushëllonte atë grua të mbytur nga dhembja. «Mbahu nënë, mbahu! Gripi i këtij moti është i keq dhe ka rrëmbyer shumë të vegjël. Vaj halli! Mbreti ynë kujdeset vetëm për të shtruar dreka e darka dhe për kuajt e stallës së tij...»

Për Metin ky kishte qenë dimri i parë që mbeti gjatë në tokë. Detin e kishte parë me dhembje, po të shoqen e kishte në mes të dallgës e si bëhej ta linte vetëm. Netve rrinin pranë njëri-tjetrit, përballë oxhakut. Rronin me kursimet, të cilat pakësoheshin nga dita në ditë. Mes tyre kishte hyrë heshtja, me një plagë të vetme, që fliste në heshtje, si me njërin ashtu dhe me tjetrin, me të njejtën gjuhë. Ndodhte që ndonjë shkëndijëz të përshkënditej e të ngjitej oxhakut me vrull nga druri i ndezur dhe ato shkëndijëza ia rrëmbenin mendjen detarit e kujtonte një shkëndijëzë tjetër, që rron gjithmonë në zemrën e njeriut — shkëndijëzën e shpresës. Ai ngrinte sytë dhe përkëdhelte fytyrën e lodhur të së shoqes, e cila dikur kishte ardhur si një nimfë zemërdhembshur nate në shtëpinë e tij të vetmuar. O, sa kohë... sa kohë kishin shkuar. Ishte i ri atëherë. Rrinte në breg, këndon-te e qepte rrjetat, ajo kishte ardhur me një vrap të çmendur dhe ai qe habitur me këtë shërbëtorin e vogël të Sinan agait. Vajza kishte mbajtur frymën pranë tij dhe aty, midis rrjetave, i pati rrë-

fyer se ç'gjëmë e kishte kërcënuar. Agai ishte përpjekur ta bënte për vete me premtime e parà dhe pastaj me forcë. Vetëm ajo e dinte se si kishte mundur t'u shpëtonte kthetrave të tij e si kishte marrë arratinë. Dhe përmes asaj tronditjeje e frike hapat e saj kishin vrapuar drejt një shtëpie buzë detit, te Met Detari, duke shpresuar se ai do t'i bënte strehë.. Ajo e dinte, e kishte vënë re me kohë vështrimin e tij të përvëlur që i kërkonte dashurinë, që i premtonte çdo gjë...

«Ti mund të jetosh me fukarallëkun tim?» — i pati thënë ai.

Suvala pati ulur kokën dhe pastaj kishte ngritur sytë dhe kishte vështruar me shpresë fytyrën djegurdielli të Metit.

— Këtu Met, këtu me ty do të rri. Kam frikë se babai e im vëlla s'do të më besojnë. Kushedi se si ua trillon agai këtë ngjarje me marifetet e tij.

— S'është nga ata burra yt atë, Suvalë, — kishte thënë Meti, dhe kishte ikur me nxitim te shtëpia e prindërve të saj. Ata erdhën së bashku në shtëpinë e Metit. Babai e dinte se Meti e kishte pasur syrin tek e bija, këtë ia kishin thënë prej kohësh. Ai pati përkëdhelur të bijën e, duke i vënë dorën mbi supë Metit, pati thënë: «Ma mbaj me zemër të pastër Suvalën, Met Detari!».

Të nesërmen Sinan aganë e gjetën të therur po edhe babanë e Suvalës e syrgjynosën në burg, prej nga s'doli më...

...Met Detari e mbrojti fytyrën prej një shkëndijëzë, që i zhgjetoi e iu shua tamam si një xëllonjë pranvere. Ai tani po rronte vetëm me kujtimet e tij. I ra në mend se njëherë i kishte thënë Suvalës së tij duke qeshur: «Suvalë ta kanë

vënë emrin dhe me këtë emër detarët quajnë shkumbëzën e bardhë të mbivalës, atë që zgjatet si një dantelë e pambuktë valë mbi valë e që tregon det të mirë. Po... Suvalë qajnë dhe një gjarpër të egër deti. Cila je ti, Suvala e parë apo e dyta?!»

Ajo e kishte parë Metin me një përgjërime, si asnjëherë tjetër dhe i kishte thënë: «Për ty jam Suvala e parë, po për Sinan aganë dhe ata që më vranë babanë jam Suvala e dytë, bile më e egër».

Ai i qe afruar asaj dhe diçka më e ngrohtë se zjarri i dimrave ua kishte pushtuar qenien. Deti u pati folur me gjëmime asaj nate dhe ai e kishte ndier se ato gjëmime ishin të tijat e në të njëjtën kohë edhe të zemrës së trazuar të Suvalës. Pa u larguar nga ngrohtësia e saj, i kishte thënë se, sa herë që dilte në det, ia cimbisnin zemrën klithmat e çafkave po, kur vinte në breg, gjente si të vetmin shërim e qetësi, atë, Suvalën.

Suvala ishte aq e zgjuar sa t'i kuptonte ato krahasime të të shoqit. Ajo e dinte se ç'donte të thoshte ai me atë dhimbjen që i shkaktonte klithmat e çafkave. Çafkat i kujtonin atij Bardhën. Nën krahët e tij të fuqishëm, tek ajo ngrohtësia e hesh-tur Suvala vuri re se ata ishin bërë një e pandarë dhe në atë heshtje, brenda katër mureve të asaj shtëpie anës detit, ata kishin njësoj atë të drejtë për të ndier ngrohtësinë e njëri-tjetrit, e se pas ngrohtësisë së asaj mbrëmjeje, do të ripërtërihej jeta. Ajo e kuptonte këtë jo vetëm brenda qenies së vet, por depërtonte edhe te Meti. Çdo gjë e tij dhe e asaj i përkisnin diçkaje të madhërishme e që së shpejti në kasolle do të hapej një dritare, nga ku të ndihej jo vetëm deti plot zhurmë e dallgë

por edhe një klithmë tjetër. Ajo e dinte se ato klithma do t'ia prishnin gjumin, do ta lodhnin e do ta mundonin tepër për shkak të varfërisë së tyre, por ajo do t'i ngulte duart fort pranë asaj gjallese, për ta rritur me tërë forcën që ndrydh një dashuri nëne. Meti i kishte thënë se deti ishte det dhe... a nuk kishte përpirë dallga para një moti babanë e Sabriut, barba Golen dhe Nilin? Suvalës iu kujtua kobi i asaj buzëmbremjeje, kur gratë thyen gjunjët pranë dallgëve me shkumë dhe kishin nisur vajin për të dashurit e tyre, mbetur thellë në fund të detit. Ajo e dinte më mirë se kushdo tjetër, se deti ishte i pabesë dhe kështu çdo prekje e dorës së Metit i dukej si një lajmësi, prej ku afrohej zëthi i një gjallese që do të ishte i tyre...

Këto po sillte nëpër mend Meti, duke parë në atë fotografi fytyrën e Suvalës, ëndrrat e saj atë natë kur zhurmonte deti duke rrahur shkëmbinjtë dhe kur ata thurën një dëshirë bashkëshortësh. Tani... eh, tani, Meti vetëm sa mund ta përkëthelte me sy figurën e së shoqes, që e kishte lënë aq shpejt pas lindjes së djalit e tha me vete.

«Ti më le një gaz të madh, Suvalë, më le një pjesë të jetës e dashurisë sate. — Pastaj iu drejtua fytyrës së të birit:

— E, do të vish në festën e babait? Ti u rrite, u bëre burrë e unë u bëra dy herë gjysh. Ja, e shoh se si lëviz jeta para meje, se si familja e Met Detarit madhohet e madhohet. Sonte të pres, birko, të pres!»

Meti u afrua te dritarja, që ku dukej deti i paanë. Nëpër qiell tulateshin ca re të pambukta, që shtyheshin ngadalë nga shiroku. Deti ishte për të si toka për bujkun. Ai e ndiente se gëzonte atë

të drejtë ta shihte detin si bujku tokën dhe ,duke e vështruar, t'i jepte e të merrte prej saj dashurinë. Meti ia njihte të gjitha trillet e nazet. Edhe ato përbënin një pjesë të asaj dashurie. E donte detin kur kthehej në bunacë e kur çdo gjë përreth dukej sikur ishte urtësuar e qetësuar, por ai e dinte se deti lëvizte nën vete, lëvizte pa rënë në sy, si një djep gjigant. Në det të tillë, në bunacë, ai kishte ngrysur netët dhe kishte ndjekur luhatjet e tapave të rrjetave. Përmes tapave, merrte me mend se sa peshk kishte mbetur në xhepat e mrezhave dhe gëzohej si një fëmijë, kur në hambar përplasheshin qefujt, merlucët, gofët, sardinat apo ndonjë ton tollovitës e luspandritur. Në net të tilla gjuetie, ai ndizte llullën dhe i linte shokët të pushonin derisa të bindej për mbushjen e rrjetave. Meti ishte saldator po, të jetosh në det, nuk do të thotë të kesh një zanat. Më një zanat deti të flak e të hedh në dallgë u thoshte dendur të rinjve. Qëllonte shpesh që komandanti i anijes hapte sytë nga bankina dhe, kur shihte siluetën e Metit në llullën e tij, si një yll të ndezur te kiji, bënte dhe një sy gjumë. Meti nga ana e vet vrojtonte përzgjatjen e llambushkave të ndezura të dritave nëpër shtrirjen e rrjetave e mbi tapa, që luhateshin mbi valë si yllësi të rëna nga qielli rreth e rrotull anijes. Herë-herë, Meti e rriste forcën e motorit dhe llambat ndritnin më fort. I pëlqente kjo lojë, i donte ato përzgjatje dritash, pasi i ngjanin një valleje të habitshme mbi det, mbi po atë det, ku ai e shokët e tij në të kaluarën peshkonin me një dritë feneri. Meti nuk e ndante detin nga vetja e tij. Ai e quante atë si një gjallesë dhe e krahasonte me njeriun. Ai thoshte se deti merrte frymë me baticën

e zbaticën, se fytyrën ia ngrohte dielli, ia fshikullonte era e ia rrihte shiu. Gëzimin e dëshpërimin, deti i shprehte sipas mënyrës së tij. Bunaca ishte qetësi, zemërimi qe dallga e fortunali. Biseda mes tij e detit, kishte nismë të hershme. Bunacën e kishte krahasuar në disa mënyra herë me një djep të qetë, herë me fytyrën e një fëmije në gjumë. Po ai i çmonte detit ca më shumë zemërimin. Ai thoshte se zemërimi i bënte mirë detit ashtu si shiu i pranverës barit. Zemërimi e pastronte detin nga barishtet e kalbura, ai vinte në lëvizje qeniet e nënujshme dhe zbulonte ushqimin e mbuluar në rërë. Met Detari e njihte detin edhe brenda thellësive të tij. Një herë, kishin hasur thellë në det motovelierën e një shteti të huaj. Marinarët e saj kishin ditë që sillleshin nëpër ujëra pa asnjë shpresë. Kur kishin parë anijen tonë, flamurin e saj kuq e zi, marinarët e saj kishin dalë në kuvertë dhe kishin hapur krahët duke ia njohur besën dhe ndihmën që jepte ky flamur në çdo kohë. Të huajve u ishte thyer helika dhe ajo i bënte rrotullimet krejt bosh. Met Detari kishte punuar nën ujë më se dy orë me veshje palombari dhe kishte bërë një saldim të tillë, sa thoshte me vete se më parë do të kalbej hekuri i motovelierës, sesa ngjitja e tij. Aty nën ujë, Metit i kishin ardhur si të gjalla në mendje ato ditët e rënda të pushtimit nga nazistët gjermanë... Një natë dimri, ata e kishin ngritur nga shtëpia rrëmbimthi. Në port, oficeri gjerman i kishte thënë se duhej salduar një helikë më e madhe. Meti i kishte rënë hiles. Gjermanët donin t'ia mbathnin sa më shpejt që të qe e mundur. Po të kundërshtonte, do ta pushkatonin në vend. Meti buzëqeshi me dinakëri e u zhyt nën ujë. Ndenji aty

një orë e më tepër dhe bëri një saldim sa për sy e faqe, sa për t'u zënë sytë. E dinte mirë Met Detari se helika e ngjitur nga dora e tij do t'i shpinte jo dhe aq larg dhe vërtet ashtu kishte ngjarë. Anija ishte kthyer e rimorkiuar. Gjermanët e kishin kërkuar Metin në tërë qytetin, mirëpo ai kishte dalë malit, te partizanët... Kjo ngjarje iu kujtua në ato çaste kur po ngjiste helikën e motovelierës së huaj. Gëzimi e falënderimet e ekuipazhit të shtetit të huaj s'kishin të rrëfyer. Kapiteni i motovelierës kishte dashur ta paguante, Meti kishte qeshur me të madhe dhe detarët e huaj kishin mbetur të habitur nga ato rregulla njerëzore e të prera që kishin shqiptarët...

...Tingëllimi i ziles e bëri të kthehej befasisht, si i tërhequr papritur nga diçka e habitshme. Ai kthim fliste për atë ditë e atë festë dhe, nëse kishte kaluar nëpër mend sa e sa copëza nga jeta e tij, prapësepapë gjithçka lidhej me këtë ditë. Aty për aty, e mori me mend se cilët ishin.

Zërat e tre fëmijëve të të birit u dhanë në korridor e sakaq ata iu turrën babagjyshit.

— Ngadalë, ngadalë, — thirri nusja e të birit, Adriana, tek përpiquej të lëshonte trastat e mbushura me ushqimet e festës së darkës.

— Prisni, o kolopuçët e babagjyshit, — foli butazi Meti, — me radhë, se babagjyshi i ka ndarë të puthurat për secilin. Eja e para ti, më e vogëla, Bardha faqekuqe.

Dy krahëza të njomë iu mbështollën në supet e në qafën e tij.

— O, o, mos më shtrëngo aq fort, se më vrave! Ja, një të puthur në njëren faqe dhe një në tjetrën. Tani eja i dyti ti. Detar e ke emrin dhe detar do

të të bëjë babagjyshi ty. Ja dhe ty një te kjo faqe dhe një te tjetra.

Duke shtrënguar akoma në krah Detarin pesë-vjeçar, vetëtimthi i shkau sërish në kujtesë diçka nga ato që kishte ndërmendur më parë e diku u ndal. Një si dallgë po i ngrihej përbrenda qenies së tij, se tani e kishte radhën vajza e madhe e të birit, Suvala.

Met Detarit po i ndodhnin sot aq gjëra, sa ai shpesh e më shpesh po përjetonte të kaluarën, kujtimet, se si e kishte nisur jetën dhe se si dikur e kishte lënë ëndrra në mes të rrugës. Atëherë jeta që sjellë keq me atë njeri, lindur e rritur buzë detit, që ishte rropatur e përleshur me detin natë e ditë për të mbajtur gjallë jetën në atë copë tokë, në ranishte. Mote të tëra, e kishte parë tokën nga deti dhe sa e sa herë pati ndier dashurinë për çdo gur e stom, për bregun shkëmbor, të thepisur, për pemët dhe gëmushat rrëzë kodrinës, për lulet e morenës që zbukuronin shkëmbinjtë e brigjeve dhe për rrafshinën ku kishte kasollen e vet, të cilën çdo pranverë e stolisnin zambakët e egër. Ç'të kujtonte më parë Met Detari! Sa e sa herë, pas vdekjes së saj që nisur deteve duke mbyllur derën e shtëpisë! Kur kthehej e hapte, ndiente një dhe mbje të fortë në çdo qelizë të trupit. Kishte mbetur i vetëm. Ai mbante mend se deri nga mosha dymbëdhjetë vjeç e kishte pasur babanë, po një dimër kishte ndodhur ajo që nuk e hiqte dot nga mendja. I patën thënë se i ati kishte mbetur diku në detet e huaja. I kishin sjellë ca rrjeta e mushamanë e lundrimeve. Pas ca kohësh, shokët e babait i patën bërë Metit një barkë dhe kishin filluar t'i mësonin ligjet e detit. Ata e kishin marrë me vete

derisa ai kishte hedhur shtat dhe i qenë bërë kra-
hët të fuqishëm. Ashtu, kishte ecur e përkëmbur sa
ta mbante veten, pastaj përmes mundimeve dhe vet-
misë i buzëqeshi jeta për pak kohë dhe qe martuar
me Suvalën. Pastaj ëndërrimet, fatkeqësitë, dhembja
e humbjes së saj kur ajo pati lindur Detarin. Dhe
ajo e kishte lënë, duke i falur fëmijës së fundit gjë-
në më të çmuar, jetën e vet...

U përmend nga këto kujtime që i ngatërrohe-
shin njëri me tjetrin nëpër kokë dhe përqendroi
vështrimin te vajza që po i afrohej. Ajo u ndal pranë
tij.

— Të falemnderit, bijë e babait..! Ti je e rri-
tur tani dhe ke hedhur shtat, — i tha, — afroja
ballin babagyshit.

Ajo u përkul pak dhe Meti e puthi mbi flokët
ngjyrë gruri, tamam si të ishin flokët e Suvalës
së tij...

— Babagysh, — tha Suvala, — me kursimet e
mia, të kam blerë një llullë të re.

— O, e mira e babagyshit, është dhurata më e
bukur që po më bëhet. Sa herë ta nder, aq herë do
të më kujtohesh ti, shpirti i babagyshit!

— Suvalë! — thirri e ëma nga kuzhina.

— Urdhëro, mama.

— Po eja, moj vajzë, ta ndihmosh mamanë!

Suvala bëri për nga e ndara e aneksit, ndërsa
Meti hodhi vështrimin përtej fikusit të rritur, aty
ku dukej horizonti i nderur i detit. Pa orën. Ajo
po i afrohej çastit të mbledhjes në port.

— Si thua, a do të kthehet nga lundrimi Mër-
kuri? — bëri zë Meti nga e shoqja e të birit.

— Ai duhet të vijë pa tjetër, baba, — ia ktheu
ajo.

Hyrja e portit ishte mbushur plot me njerëz, të cilët i drejtoheshin sallës së klubit ku do të bëhej ceremonia e daljes në pension e Detarit. Meti kaloi nëpër lulishte dhe, duke u përpjekur të mos e jepte veten, i hodhi sytë nga fundi i skelës së betonuar, ku ishin akostuar anijet. Mbi kuvertat e tyre, kryqëzoheshin njëri pas tjetrit krahët gjigantë të vinçave. U dëgjua një sirenë, pastaj një tjetër dhe ai pa shumë duar që uleshin e ngriheshin nga larg. Meti i kuptoi urimet e shokëve të tij që vijonin turnin, ngadalë u përskuq dhe hyri në sallë.

— Pleqëri të mbarë, usta Meti! — i foli elektrikisti i anijes së madhe oqeanike, që ishte në hyrje.

Meti tundi kokën me një buzëqeshje të lehtë.

— Ta kalosh gëzuar, Met Detari! — tha oficeri pilotues duke i zgjatur dorën.

— Eh, Met babagjyshi, — tha kuzhinieri që pati punuar e lundruar sa e sa herë me Met Detarin.

— Të erdhi bunaca dhe ty!

— Unë mendoj se jo, Vlash, — ia ktheu vetullngrysur Meti.

Vlasi, tek e pa ashtu, u përpoq t'i ndreqte ato fjalë, që i lëshoi si me shaka, po qe vonë.

— E kam me shaka, o Met Detari, — e ndreqi Vlasi.

— E mar me mend, Vlash! Bunaca i duhet detit e jo njeriut, o mik vëllai.

— E di, e di, po nuk e pata aty, jo, — tha ai duke humbur mes njerëzve që e shtynë tutje, nga rreshtat e fundit të sallës.

Metit i futi krahun drejtori dhe ata zunë vend në podiumin e ngritur mbi skenë.

— Shokë, — e mori fjalën sekretari i partisë, — në jetën e njeriut ka çaste të tilla, që ai e ka të vështirë t'i harrojë. Unë nuk do të flas shumë për jetën e Met Detarit, pasi ju e njihni atë si detar, si shok lundrimesh dhe si saldator, që i ësh-të gjendur pranë çdo anijeje. Për të e për shembu-llin e tij mund të flasim me orë, po unë dua të ndalem në një gjë të rëndësishme. Tek po hymim për të festuar daljen në pension të Metit, dikush i tha atij: «Eh, Met, të erdhi bunaca edhe ty!» E di se kjo e thënë qe pa të keq dhe mos ma marrë për ters ai që ia tha. Vura re se Metit nuk i erdhi mirë, po edhe mua s'më erdhi mirë. Dëgjova dhe përgjigjen e Metit, se bunaca i duhet detit e jo njeriut. Bukur e tha Meti, more shokë! Njeriu, edhe kur del në pension, nuk duhet të bjerë në qetësi, në bunacë e aq më keq, ta kalojë ditën duke përplatur dominotë në ndonjë cep parku.

Në sallë kishte rënë një qetësi e plotë.

— Ne i urojmë Met Detarit pension pa pleqëri dhe i themi se dyert e portit i ka të hapura, se në çdo kohë ai mund të vijë e ta kapë saldatricën e të na ndihmojë me ato saldimet e tij të mrekullueshme. Ai ka se ç't'u mësojë të rinjve, ai është mjesh-tër e helikave! Pra, them se Met Detarin, edhe pse del në pension, prapë e kemi mes nesh.

Në sallë gjëmuan duartrokitjet. Sekretari i partisë u ul dhe pas tij e mori fjalën një punëtor i ndërtimit të anijeve:

— Në shkollë, — nisi punëtori, — njeriu mëson mjaft gjëra, po është përvoja e jetës dhe e pu-nës së përditshme që të «zdrugon», si i thonë një

fjale. Nga Met Detari kemi mësuar aq e aq gjëra, të cilat shkolla na i kishte dhënë po që ne i forconim e i shpinim më tej përmes përvojës dhe durimit të profesionistëve si Meti. Saldimet në anije kërkojnë art, mjeshtëri të përsosur. Ashtu si qëndiste Meti me pincetën e saldatriçes, për nder, mund t'ia kishin zili edhe argjendarët. Metit tonë i uroj jo bunacë, po të na vijë sa herë ta shohë të udhës te ne.

Përsëri u ndien duartrokitje.

Meti shikonte nëpër sallë dhe vinte re se të pranishmit, e shihnin me admirim. Ai i njihte ata një për një, i kishte pasur shokë dhe ata sot do të donin të flisnin të tërë për shokun e tyre. Në ato çaste qetësie Meti u ngrit dhe ndenji disa sekonda pa folur. Sytë gati po i njomeshin prej një përmallimi. Ai do të donte t'i përqafonte të gjithë, të gjithë...

— Ju falem nderit, të gjithëve. Qenka e bukur djersa, vëllezër, — tha ai me zë të ulët e disi të përmbajtur. — Ajo do të më mbajë gjithmonë pranë jush. Do t'jua them këtu dhe ta dini mirë, mos më kurseni as ditë as natë. Trokitni edhe në portën e shtëpisë sime, jo se mund të ma kenë nevojën, se sot ka djem e vajza që saldojnë për bukuri, po të këmbejmë mendimet si shokë e si vëllezër.

*

*

*

Vonë, miqtë dhe shokët u përshëndetën me Metin e i lanë atij disa dhurata të thjeshta që ia pati përgatitur kolektivi. Mes tyre i ra në sy dhu-

rata e Xhelës, Xhelës së vogël që, duke mos u ndarë asnjë ditë nga puna, vazhdoi shkollën, çau në jetë e u bë inxhinier i zoti. Xhela i kishte sjellë anijen e tyre të lundrimeve. E kishte ndërtuar të vogël, po të njëlojtë e me të tëra.

Tek prekte me dorë direktet dhe vendin e komandimit, kujtoi se në anijen e lundrimeve tani në vendin e komandimit drejtonte sekretari i partisë. Ai e kishte ngritur dollinë i pari në shtëpinë e Metit dhe kishte thënë: «Ta pimë këtë gotë, për arkitekten tonë që ndërtoi njeriun e ri, njeriun ballëllartë e me mendje të fortë!»

Met Detari e vendosi anijen afër televizorit. Në atë çast ai vuri re se Xhela ia kishte bërë anijes thikën prerëse të poshtme disi më të gjatë. U mendua për këtë, pasi kjo i dukej si diçka e re. Menjëherë i ra në të. Xhela prej kohësh kishte propozuar që të zgjatej thika e nënujshme, pasi në dete e lundrime të gjata peshkaqenët do të ishin fare të parrezikshëm. «E paskan pëlqyer propozimin e Xhelës, — mendoj me vete, — mirë, shumë mirë! Si tha sonte sekretari i partisë? Jemi në bllokadë, po ne, me njeriun tonë të ri, do të ndërtojmë anije të mëdha e të fuqishme; do të dimë të bëjmë helika që t'i shtyjnë gjithnjë përpara anijet tona, apo jo, Met Detari?»! kishte pyetur ai. Meti e kishte miratuar fjalën e tij duke tundur kokën dhe kishte thënë me vete se tani kudo kishte aq njerëz të aftë e të zotë si Xhela, sa me mendjen e duart e tyre do të bënin çudira. Pastaj se si iu kujtua ajo thënia e Vlashit për bunacën! Ndjeu t'i lëvrinte diçka brenda vetes. Nuk po e kuptonte nëse ishte zemërim apo një zbërthim i asaj fjale.

«Bunacë! — tha me zë e u ndodh përballë de-

rës së hapur të ballkonit, ku zgjatnin krahët degët e luleve që ndriçoheshin dobët nga drita e dhomës. — Jo or Vlash, jo! S'është koha e bunacës për njeriun! Bunacë do të thotë të shtrihesh në djep, të të lëshohen muskujt sa të mos jesh i zoti të mbash bastunin. Më urove, keq, vërtet padashur, ama unë, ashtu si shumë e shumë të tjerë të moshës sime, atë bunacën nuk do ta qas pranë».

Dëgjoi të binte zilja e portës. Ishte vonë, megjithatë ai mendoi se do të ishte kthyer nga shërbimi i biri, Mërkuri. Priti aty mes luleve të ballkonit, të cilat përkundeshin nga puhiza e lehtë e mesnatës. Pas pak iu afrua e reja.

— Baba, — thë ajo, — Mërkuri ka dërguar telegram!

Ai nuk foli fare po ndenji ashtu, me vështrim nga ana e detit, ku ndorej nata.

— Të uron, baba. Ja si thotë. *E ndiej veten mes jush. Të uroj pension pa bastun. MËRKURI.*

E reja u largua në dhomë të saj, ndërsa ai ndiqte herë dritat e kantierit detar, ku lëviznin krahët e vinçave dhe herë detin, hapësirat e të cilit i merrte me hamendje. Diku i kapi syri dritën e farit, ku përcaktohej ngushtica mes thellësisë e cektinës. E merrte me mend se në atë shtrirje të pafund, të detit lëviznin anije pune e vigjilence në të njejtën kohë. Me siguri që anijet e peshkimit do të vinin me hambarët të mbushur me siguri që nga larg do të vinin sinjalet e anijeve tona tregtare që çanin oqeanet. Me siguri nga vija e padukshme që ndante ujërat tona territoriale me të huajat, do të vinin sinjalet e anijeve tona luftarake, në njërën prej të cilave ndodhej tani djali

i tij, Mërkuri. «Në det ka dhe peshkaqenë», —
tha me vete duke kujtuar urimin e të birit.

Ndezi llullën që i dhuroi Suvala e vogël dhe
në mendje iu bashkuan urimet e sekretarit të par-
tisë «Pension pa pleqëri» dhe të të birit nga deti:
«Pleqëri pa bastun!» Pastaj u përpoq të merrte me
mend se nga frynte ajo erë e tejnatës, që përkundte
lehtazi degët e luleve, të rritura anës balkonit.
«Ata të peshkimit do të kenë gjueti të mbarë!» —
tha me vete Met Detari, dhe nisi të thithte llullën
qetë-qetë.

KUR VININ DRITAT

Shofer Astrit Goreni, ashtu siç bënte ngaherë, i ra borisë dhe, me t'u hapur porta e hekurt e parkut, e drejtoi mikrobusin te vendi i larjes. Roja i parkut të vogël bëri edhe ai si zakonisht kur shihte atë djalosh flokëverdhë: shtypi çelësin e projektorit që të bënte dritë. Astriti iu afrua, i dha një cigare e, si ia ndezi, filloi të lante makinën. Astriti ia bënte këtë shërbim automjetit dimër e verë dhe thoshte se nuk e merrte gjumi pa e pastruar e larë. Atë mbrëmje, teksa hyri brenda në mikrobus për të bërë pastrimin, atij i vajtën sytë në një nga ndenjëset e mikrobusit, ku dikush kishte harruar një fletore. Vrau mendjen se kujt mund t'i kishte rënë ajo fletore, së cilës i mungonte emri, po nuk e gjeti dot. Atë ditë kishte pasur disa pasagjerë të rastit dhe qe e kotë ta vriste mendjen. Në shtëpi, shtrirë në shtrat, i shtyrë nga një kureshtje që do ta kishte kushdo, ai e hapi fletoren e filloi të lexonte. Mjaftoi vetëm një faqe që leximi ta mbërthente dhe të harronte fare nëse po bënte mirë që e lexonte atë fletore të huaj apo jo.

...Vite të shkuara, vajta për herë të parë në ato fshatra të largëta, ku tani jam e martuar dhe kam gjetur lumturinë time. Natën vonë arrita në fshatin ku më kishin emëruar mësuese. Që nga qendra e kooperativës e deri në X. më shoqëroi një vogëlush rreth të katërmbëdhjetave. Mësova se ai piciruk e kishte bërë vetëm disa herë atë udhë malore që kalonte mes për mes pyjesh, shtigjesh dhe ca shpateve malore të thepisura, ku unë u detyrova të mbahesha pas trupit të tij të njomë, por të fortë.

Sokoli, kështu quhej djali, posa ngjitëm një majë më tha se arritëm në fshat dhe drejtoi dorën për diku, po sytë e mi nuk dalluan gjë, veç errësirës që ishte tendosur tejprtej në atë grykë malësh.

— Ti, shoqja mësuese, — më tha Sokoli, si të ishte një burrë i pjekur, — meqenëse arritëm vonë, të takon me bujtë të shtëpia ime. Unë kam nanën, një vëlla e dy motra. — E falënderova Sokolin për këtë bujari e zemërbardhësi dhe iu luta të më çonte aty ku kishte vendosur kryesia e këshillit. I premtova se do të shkoja një natë tjetër.

Të them të vërtetën, ata të shtëpisë, ku isha caktuar, u përpoqën ta bënë gjithçka të ngrohtë rreth meje. I shihja dhe më shihnin përmes dritës së llambës me vajguri. E zonja e shtëpisë hyri në një të ndarë tjetër dhe u kthye prej andej me një llambë tjetër, të cilën e vuri në mur, thujse mbi kokën time. Atë natë nuk do ta harroj kurrë. Rashë të flija, por nuk më merrte gjumi. Nuk më hiqej nga mendja Sokoli, i cili në atë moshë e kishte përshkuar atë rrugë të vetëm. As që mund ta përfytyroja kur isha në moshën e tij, po edhe më

vonë, që një fëmijë i vogël të kishte forca e kura-
jë të tillë që të mos u tutej atyre grykave e hijeve të
natës. Sokoli më rrinte para syve dhe ai djalosh
më bindte tani për një rritje të hershme të këtyre
malësorëve, një rritje e pjekuri që s'e kisha ndeshur
nëpër libra, një rritje e cila më bindi se me nxën-
nës të tillë, me siguri do të më shkonte puna mba-
rë.

Një natë po lexoja fletoret e nxënësve nën
dritën e llambës me vajguri. Drita e saj e paktë
më bëri të ndieja thellë netët, të cilat i mbyllnin
njerëzit brenda mureve sapo binte mbrëmja. Aso-
kohe fshati i shuante lëvizjet në një kohë të një-
jtë e të martuar, që e kishin mësuar banorët gati
përmendsh. Gjithçka rreth e rrotull heshte dhe na-
ta thyhej nga e lehura e ndonjë qeni të zgjidhur.
E vetmja gjë që thyente këtë qetësi, ishin dritat
e traktorit, që hapte tokat e reja diku tej. Ato
drita, që zhgjetonin terrin e natës sa herë që rro-
tullohej e kthehej traktori, aq herë ndeshnin e për-
hapeshin në muret e dhomës sonë. Me mua flinte
edhe vajza e vetme e të zotit të shtëpisë, që ishte
mjelëse. Më pëlqeu shumë kjo vajzë që, ndryshe
nga vajzat e tjera të fshatit, kishte një
emër të ri, Zana. Ajo më tha se babai dhe nëna
kishin dashur ta quanin Prenda, po komandanti i
postës, që ishte mik e shkuar mikut me të atin,
kishte ngulur këmbë. Te Zana, kjo mjelëse e
dalluar, që gjatë netëve më rrinte pranë dhe ki-
shte etje për të lexuar librat e mi, unë shihja të
renë e fshatit, vajzën që ishte shembull për të
tjerat. Një natë, ishte ajo natë që u bë shkak për
këtë rrëfim, porsa pa dritat e traktorit, që lëpinë
rrëmbimthi muret e dhomës sonë, ajo u mbështet

te parvazi i dritares dhe nisi të përgjonte andej nga vinte zhurma e traktorit.

E vështroja aty, por mendoja se ajo kërkonte të shtynte mërzinë e heshtjen që na kishin zënë atë natë, duke ndenjur aty, buzë dritares. Njeriu e ka të vështirë të shkojë gjer te rrahjet e zemrës së tjetrit, aq më tepër kur je aq e zënë, si unë atë natë. Mua më rrëmbenin hartimet e nxënësve dhe më mbërthente bota e tyre e bukur. Më bëhej sikur bisedoja me secilin prej tyre. Ndieja gëzim në vet-vete pasi të vegjlit po bënë përparime, ishin të zgjuar e të etur për dije

Një e trokitur në xham më bëri të ktheja kokën dhe të shihja se si Zana u tërhoq anash e trembur. Vura re se jashtë, me një kandil në dorë, qëndronte i ati. Zana u ul anës krevatit. Ndenji ash-tu një copë herë, kurse i ati iku duke ngjitur shkallët. Unë nuk thashë asgjë për atë ndodhi, po vura re se ajo rrinte si e nemitur e kokulur. Kur u dukën sërish dritat e traktorit, që tani u përqëndruan disi më gjatë te dritarja jonë, ajo ngriti kokën dhe pa nga dritarja. Pashë se si i shkëlqenin sytë, sikur donin të gëlltitnin ato drita që çanin nga larg errësirën. Për habinë time, i ati u duk prapë te dritarja jonë. Ai hodhi brenda një vështrim dhe, kur pa se e bija rrinte larg dritares, iku pa bërë zë. Të gjitha këto më bënë të mendohesha. Diçka duhej të kishte ndodhur, po unë akoma nuk arrija të kapja fijen e atyre ecejakeve të atij malësori fjalëpak. Kisha dëgjuar tani edhe e kisha provuar në biseda me njerëzit e këtyre anëve, se ata kishin një zgjuarsiri të veçantë. Mençuria e këtyre malësorëve shpesh fliste përmes krahasimeve, përmes figurave letrare në përgjithësi. Ti mund të dëgjoje dikë të

fliste për një pemë që lulëzon dhe atëherë të duhej të vrisje mendjen e të kapje fillin e asaj që donte të thoshte ai. Një dhunti të tillë për të folur përmes figurave tepër të gjetura, atyre ua kishte dhuruar koha, vetë historia, me ngjarjet e saj dramatike e prania e të huajve, nga të cilët duhej të fshihnin mendimet e bisedat.

«Duhet të ketë ndodhur diçka midis Zanës dhe Mixhës, — thashë me vete tek pashë Mixhën që ecte nëpër oborr kinse merrej me ndonjë punë. Pra, ai përgjonte dhe ato të trokitura te dritarja ku rrinte Zana ishin pjesë e atij përgjimi. Vonë, kur ramë për të fjetur, vura re se Zana përpëlitej sa në njërin krah në tjetrin. Ishte hera e parë që në mes meje dhe asaj ishte futur një heshtje e tillë e pakuptueshme. Ja, ajo kishte guxuar të dilte te dritarja dhe nga ana tjetër, dritat e traktorit qenë futur disa herë te ne. Pastaj patën ndodhur ato që ndodhën, të trokiturat, vështrimi i rreptë, përgjimi i Mixhës. Kjo kishte mjaftuar që Zana të përpëlitej e të ndrydhte diçka në vetvete, të heshtte e të mos këmbente me mua biseda, para gjumit si herë të tjera. Zgjata dorën dhe i preka lehtazi llërën e butë. Edhe ajo zgjati dorën e saj dhe nisi të më ledhatonte, sikur donte të fliste përmes duarve.

— Ti, Zanë, diçka ke... — i thashë. Atëherë ajo psherëtiu dhe erdhi në shtrat tek unë. Më hapi zemrën. Ajo kishte rënë në dashuri me atë që i lëshonte dritat te dritarja jonë, me traktoristin. E dëgjova deri në fund Zanën dhe ndërkaq mendoja vetëm një gjë: si do ta bindja Mixhën? Mixha më respektonte dhe bisedonte me kënaqësi me mua. Unë rrija shpesh me të dhe ia dëgjova rrëfimet e tij të vjetra, që më tërhiqnin. Po këtë bisedë

s'mund ta bëja menjëherë. Kaluan nja dy ditë. Unë vija re se ai kishte një brengë, dikujt donte t'ia shfaqte atë por e mundonin shumë dyshime dhe heshtte.

Tymoste duhan me llullën prej bushi të gdhendur dhe herë-herë shtynte një kërcu drejt mesit të vatrës.

— Janë të kënaqun fort të katundit me ty, mësuese, — më tha.

— Edhe unë prej të gjithëve jam e kënaqur. Më pëlqejnë ky fshat e këta njerëz, — i thashë.

— Mixha e ka të zorshme me ta thanë ndër sy, po edhe unë e kam vu re se ti e don punën dhe, po e deshe punën, dije se ajo s'të humbet kurrë, — foli ai, duke marrë një gacë nga zjarri.

Prita sa e ndezi llullën, duke ndjekur me kujdes atë lëvizjen e zakonshme të dorës së tij. Si ndizte llullën, ai vendoste gacën në vendin e vet të mëparshëm dhe këtë gjë e respektonte si një zakon që s'mund të harrohej. Unë vendosa të flisja ashtu, me gjuhën e tyre të tërthortë, plot figura.

— Mixhë, kam vënë re se e lë gjithmonë gacën në vatër, atje ku e ke marrë. A mos ke dëshirë kështu që çdo gjë ta lësh në vendin e vet?

Tizi, e shoqja, na afroi kafetë.

— Po, po, — nisi prapë ai, — flasin mirë për ty, bijë, e s'ka gja ma të lume për prind kur njerëzia ia nderojnë fëmijën.

— Eh, Mixhë, Mixhë!.. — ia ktheva unë, duke dashur të mos shkëputesha nga biseda e posanisur, ku mund të merrte udhë edhe halli që më shqetësonte, — unë thashë se kujdesi yt për ta lënë çdo gjë në vend është i mirë, porse...

— Je vajzë e mençme ti, mësuese, — më ndër-

preu ai duke më hetuar me sytë e tij që më vërenin përmes tymit të llullës. — E di se ku don me e hedhë gurin, po hidhe, hidhe... ti je mik në shtëpinë time dhe mikut nuk i pritet fjala.

— Nuk e kam për të keq, Mixhë, — thashë unë e buzëqeshur, — po desha të them se ashtu si ke dëshirë që me e lënë çdo gjë në vendin e vet, që të ecë e të rrojë ashtu si ia ka prerë natyra, ashtu do të ishte mirë me veprue dhe me robtë e gjindes sate, — u mendova t'ia theksoja këto në dialekt.

E thashë këtë gjë, po ndërkaq thellë në vetvete isha e trazuar. Ndoshta ngaqë ma donte çasti aty për aty, po unë e ndieja se fjala ime që «ta lësh çdo gjë në vendin e mëparshëm», mund të merrej edhe si një pajtim me zakonet, me rregullat e lashta që diktonin ligjet e jetës e të martesës në këto anë, — Mos e ke fjalën... — tha ai duke vështruar nga lëmshi i zjarrit, — për atë të trokiturën time te xhami?!

U habita. Ai e kishte rrëmbyer mendimin tim dhe kjo më dha zemër.

— Po, — ia ktheva aty për aty. — Aty e kam dhe e di që po flas me një burrë, i cili është i zoti jo vetëm të më dëgjojë, po dhe të më kuptojë e të ma thotë drejt nëse e kam mirë apo keq. Unë... unë vetë nuk fitoj asgjë në këtë mes... — nxitova e thashë... — po e tërë shkolla ime, e shokëve dhe e shoqeve të mia, ka si qëllim edhe të rregullojë njerëzit, jetën e tyre. Ja, unë e të tjerë vijmë nga ana e anës, lëmë shtëpitë, nënat, vëllezërit e motrat e vijmë këtu; vijmë jo për të bërë gjëra që të duken e as për sy e faqe, po që mendjen e zgjuarsinë tuaj t'i pajtojmë me dijen,

me shkollën. Do të të bëj një pyetje, Mixhë: A do të doje të kishe kujtimet e shkruara nga babai apo gjyshi yt e sot të lexoje se si kanë jetuar të parët e tu?

Ai ngriti kokën dhe më vështroi drejtpërdrejt.

— Po, ti do të doje, — e plotësova unë shikimin e tij. — Ja pra, pse më pëlqen ajo që bën ti kur e lë gacën në vendin e vet, Pra, pse nuk do që edhe zemra e saj të qëndrojë aty ku gjithçka e tërheq e i pëlqen?

Tizi kishte qëndruar anash vatrës dhe përpiqej të afronte enën në çengel, po duart i dridheshin dhe s'po e bënte dot këtë.

— Axhemi e do vajzën tënde e në heshtje ndoshta edhe ajo e do atë. Dhe të duash do të thotë ta lësh gacën në vendin e vet, mos i bëhesh pengesë, — thashë.

— Eh, mësuese, mësuese, — nisi ai. — Mixha asht burrë i vjetër, shumë gjana nuk i kupton, disa i kupton si jo ma mirë, por...

— Thuaje fjalën deri në fund, — e nxita unë.

— Ec e ndigjo fjalët e botës, moj bijë. Ka njerëz që e bajnë kashtën tra e fjalët e tyne janë bash si plumbi, të vrasin pa zhurmë e të hapin plagë.

— Edhe këtë e di, Mixhë, e di! E di që thashethemexhinjtë nuk do të mbesin pa e bërë të tyren, po ata janë pak dhe ne do t'i shtyjme që të na hapin rrugë. Nuk duhet të tërhiqemi, pasi po u dhamë shteg, veçse do të vonohemi, kurse ata kurrë s'do të fitojnë!

— Unë s'ta kam rrëfye, mësuese, por im vëlla asht pre prej plumbave, pse deshi dikë.

— Ato kohë, Mixhë...

Ai ndezi përsëri llullën.

— Dikush duhet ta shtyjë dokun e zakonin e keq që pas tij të vijë një tjetër e një tjetër derisa ai të mposhtet e të harrohet. Ja, vajza jote Zana është e punës, e shtëpisë, e shkollës, e pushkës... E pse të mos jetë dhe e zemrës?!

Tizi herë merrej me zjarrin, herë më hidhte nga një shikim dashamirës, sikur unë po flisja edhe me zemrën e saj. E merrja me mend se ajo nënë, që i kishte bërë ballë jetës dhe kishte rritur pesë djem e një vajzë të vetme, tani ishte shpirtërisht me mua, po s'guxonte ta thoshte këtë me zë. Djemtë i kishte një në sharrat e malit, një në kufi oficer, të tretin në det, i katërti në gjeologji dhe i pesti vazhdonte shkollën për mjek. Ajo e kishte zemrën të ngrohtë nga kjo anë; kurse, për Zanën, e ndiente veten disi të ndrydhur nga sjellja e burrit. Tizi ia dëshironte të ardhmen së bijës disa herë më të mirë sesa jetën e saj të shkuar, kur kishte ecur me një mbulesë mbi kokë shtatë orë rrugë nëpër male dhe pati hyrë natën në dhomën e burrit të panjohur. I kujtohej si tani ajo natë, se si i kishte rrahur zemra fort, sa nuk i kishte dalë nga kraharori. Ishte trembur, kishte qarë nën duvak me një ngashërim të mbytur, duke pritur që në dhomë të hynte i shoqi. Oh, sa pati vuajtur në ato çaste! Qe lutur në tokë e qiell që i shoqi të mos ishte sakat e i vjetër, të mos ishte me shpinë të dalë e fytyrë ngrysur, si ai burri gjashtëdhjetë e kusur vjeç i së motrës së ngratë.

Duke ndjekur hijet e zjarrit, ajo kujtonte atë natë, kur ishte hapur dera e dhomës dhe me një pishë të ndezur pati hyrë ai, që tani të gjithë i thoshin Mixhë. Ashtu qe parë me të, nën dritën e

pishës. Ishte kthjelluar Tizi kur kishte parë një djalë me trup të drejtë, të ri e mustaqe të posadirsura. I ati i Tizit, i djegur nga e keqja e fatit të vajzës së parë, i kishte gjetur Tizit burrë të ri... Si do të ishte fati i mëtejshëm, në këtë çast ajo nuk donte ta mendonte, mjaftonte që ai ishte i ri.

Tizi m'i tregoi këto një natë më vonë, kur gati si tinëz, erdhi në dhomën time. Në sytë e saj pashë shkëlqim e jo lot. Malësorët nuk i qasin lehtë lotët, dhe dhembja ua ndez sytë keq, aq sa mund të futesh pa vështirësi brenda tyre për të parë se sa rëndë ka mëshuar e kaluara.

Pas disa ditësh, një mbrëmje kur posa isha kthyer nga shkolla, Mixha m'u afrua e më tha kokulur, por me zë të vendosur:

— Mësuese, s'kam me i trokitë ma në xham sime baje. Le të bahet si ia do zemra. Axhemi asht djalë i mirë, i zoti. Ta kam besue ty këtë, Zanën, — tha ai dhe iu drejtua Tizit, që me zor e mbante vendi prej gëzimit, të na shtronte darkën.

Si asnjëherë tjetër, e pashë Tizin të lëvizte nëpër shtëpi me shpejtësi, si vajzë e re.

— Thirre dhe vajzën të vijë këtu, — tha ai.

Zana u ul pranë meje. Drita e llambës luhatej duke ndriçuar dobët fytyrat tona dhe faqet e mureve. Por mua më dukej se sonte ajo dritë e mekur ndriçonte si kurrë më parë dhe nata e errësira ishin shumë të dobëta para saj. Tizi hapi sendukun dhe lëvizte aty duart me vrull. Ajo na bëri një lloj ëmbëlsire me shumë sheqer. Mixha trokiste herë pas herë llullën mbi trungun e mbetur anash vatrës, me shikimin të ngulur në grumbullin e prushit. Më bëhej sikur përqëndrimi i syve të tij, i kredhur në atë flakë, përpiquej të hidhte në

zjarr një diçka të rëndë, të mbajtur prej kohësh mbi supe. Mua më rrihte zemra me rrëmbim. E dija. Nuk kisha fituar vetëm unë, as Zana e Axhemi as Tizi e Mixha, po qe shembur një gur plot myshk nga maja e një kulle të vjetër, së cilës, pa dyshim do t'i dilnin themelet një ditë të afërme. Mendoza se sa të vështirë e kishte pasur Mixha të thyente atë zakon, ku ndrydhej e vjetra me tërë errësirën e vet. E vjetra atëherë se si merrte trajta të çuditshme, me shfaqej si një hon me përmasa të frikshme, prej nga vinin zëra viktimash. Por mbi atë errësirë e hon gjithnjë e më shumë ngriheshin drita të forta, që shtynin tutje errësirën. Tek përziante prushin me mashë dhe shihja shkëndijëzat që merrnin oxhakut, më dukej sikur më rishfaqeshin tytat e gjakësorëve të dikurshëm, në përgjim për t'i marrë jetën dikujt.

Mora frymë e qetësuar. Ajo që fitohet me mund, përpjekje e djersë, është e bukur dhe e gëzon njeriun më shumë se çdo gjë.

...E shkrova këtë rrëfim, apo më mirë i shkrova këto mbresa nga jeta ime në atë fshat të zonave të thella malore, pikërisht pas një viti kur do të gëzonim për vajzën që u ka lindur Axhemit e Zanës. Më erdhi ndër mend Zana e dikurshme, Zana e një viti më parë, kur u afrohej xhamave e trandur, po me hove të forta dashurie, për të parë pak dritën që i ngrohte zemrën. M'u kujtua dora e Mixhës, kandili i tij që luhatej nëpër terrin e oborrit si një sy kukumjaçke. Solla ndër mend ardhjen e nënë Tizit në dhomë atë natë, kur më kishte shpalosur copëza nga jeta e saj. Kjo natë kur po shkruaj është krejt ndryshe. Fshati ynë i largët, ashtu si tërë vendi, ka dritë Eh, vetëm të

ngjitesh në majë të bjeshkës e ta shohësh fshatin tonë. Të duket sikur sheh një grumbull yjesh që vezullojnë e të thonë: «Eja në vatra tona plot me dritë!» Të gjithë m'u lutën t'i vija emrin vajzës së sapolindur. E quajta Dritë.

*
*   *
*

Astrit Goren i mbylli fletoren. Ndjeu se thellë në zemër edhe ai kishte marrë një dritë të re. Ai kishte një shok nga të timonit që shkruante. Vendosi t'ia jepte ato shënime. Me siguri, mësuesja nuk do ta qortonte.

QËLLON NJË PUSHKË PËR PRANVERËN...

Në një ditë në fund të marsit 1944, të parët që dhanë lajmin se në fshat po vinin partizanët qenë fëmijët. Zërat e tyre erdhën në fillim nga ana e pyllit me ahishte pastaj u derdhën nëpër rrugicat e ngushta të fshatit. Dukej sikur pas britmave e zërave të tyre, po vinte diçka ngazëlluese, diçka që kishte jetuar përmes shpresave të një pritjeje të vazhdueshme.

— O Mero! Meroo! A dëgjon gjë ti apo më bëjnë veshët mua? — i tha e shoqja nga ana e përtejme e dhomës përdhese.

Xha Meroja ra në përgjim duke e mbajtur frymën dhe duke e stepur dorën si të ngrirë, tek po mundohej të ndreqte drutë në vatër. Veshët e tij ishin të gatshëm të përpinin edhe të lëvizurën e një gjethi apo rrahjen e krahve të një zogu nëpër degët e pemëve të harlisura. U dëgjua një trokitje e shpejtë që vinte nga porta e jashtme dhe pas së trokiturës u dëgjua zëri i një të vogli:
«Xhaxhi Mero!! Nënë Selime!... Zano, moj Zano!!
Po vijnë, po vijnë partizanëëëtt!»

Xha Meroja u ngrit në këmbë e shtyu dritaren me pëllëmbën e rreshkur. Frynte erë e ngrohtë e ngarkuar me afshin e vlagës së tokës, sikur vinte nga thellësia e zemrës së saj. Ai vuri re se përballë syve të tij po tundeshin lulet e bardha të kumbullës, lulet rozë të bajames. Ndjeu se pranë supit të tij u afrua e shoqja, që kishte hedhur mbi kokë perçen e zezë dhe Zanija, edhe ajo e veshur me një fustan të errët e me sharpën e zezë mbi flokët ngjyrë gështenjë. Xha Meros i rrahu zemra me forcë dhe tek përpiqej të përpinte me sy lulet e çelura të kumbullës, barin e gjelbër e të butë ku ngrinin krye luledalet e manushaqet e egra. Iu bë sikur tërë pamjen po ia vishte një tis i lëngshëm, të cilin s'mund ta përmbante dot. Kaloj dorën nën vetulla dhe, si fshiu sytë për të hequr atë perde joburrërore, kujtimet i shkanë në të kaluarën, tek ajo pasdite kur i biri, Birkoja kishte shkuar me partizanët. Me mendimet e tij u përziën gjësimet e armëve e të kohërave, ato vite kur, së bashku me djalin e madh Ruston, qe hedhur mbi gunë e kishin kapërcyer telat me gjenba, më njëmijëenëntëqindënjëzetën Iu ndër-mend vetja i plagosur dhe Rustoja i bërë shoshë nga plumbat, që e kishte sjellë në fshat mbuluar me bërruc, mbi një araba. E kishte varrosur rrëzë bajames. Iu kujtua edhe dimri i vitit të shkuar, ajo natë e ftohtë kur frynte gorenit dhe akulli kishte veshur me petkun e tij të acartë gurët e pemët. Atë natë, vonë, kishin trokitur në portën e tij. Kishin ardhur partizanët, pesë partizanë, që kishin qëndruar në mes të dhomës, në këmbë e të heshtur. Komandanti ishte tepër i tronditur dhe në krahun ku mbante automatikun, kishte varur

edhe një pushkë tjetër, të mbuluar paksa me një bërruc. Në dorën tjetër mbante një kapelë me yll të kuq. Xha Meroja e pati kuptuar menjëherë dhe i kishte therur zemra. Birkoja kishte rënë për vatanin. I kishte parë një e nga një, me radhë, që të pesë. Sytë i qenë ndalur te më i riu i partizanëve, në sytë e të cilit dukeshin lot. Partizani i ri e kishte duruar dimrin vetëm me një triko të hollë. I qe afruar dhe i kishte thënë: «Bën ftohtë, o djemtë e mi!... Dimër... goren i madh, — dhe kishte ngritur zërin te goren, sikur ai të qe për-pjekur shpeshherë t'ia ngulte kthetrat thellë në trup, — po s'ka se ç'na bën goreni neve, — kishte ngritur zërin ai. — Ti, djalosh, — i qe drejtuar më të riut, — mbahu e mos qaj, lotët nuk u shkojnë burrave! E shoh se im bir më paska lënë dhe... me sa kuptoj, me nder e faqe të bardhë».

«Ra si trimat, si shqiponjë mali», — kishte thënë komandanti.

Xha Meroja kishte vështruar të shoqen, që rrinte qiri në këmbë duke mbajtur kandilin. Nën luhatjet e flakës, ai pa sytë e saj të bërë prush, si të kishin marrë thellë në bebëzat e zmadhuara dritën e flakës së kandilit. Ai i pa me ngulm sytë e saj, sytë nga ku mund të ndizej flaka e madhe e nënës. Ajo ishte mësuar të burrërohej në emër të lirisë. Liria e ka flakën në zemër të nënave tona, ndaj ato dinë të mbahen aq mirë, kur liria kërkon t'u marrë pjesë nga lindjet e tyre. Selimeja kishte bërë dy hapa në drejtim të komandantit partizan. I kishte marrë bërrucin e kapelën, i kishte afruar pranë buzëve e i kishte puthur me afsh. Pastaj i qe afruar.

«Merre këtë bërruc, bir! Mbaje sa të heqim

këtë dimër të mallkuar!... Këtë, o komandant, — i qe drejtuar ajo duke i treguar kapën me yllin e qëndisur, — do t'ia jap nuses së djalit, nuses së Birkos! Të më rroni ju e t'ju kenë nënat, se po ju patën ato ju kam edhe unë, nëna!»

Jashtë qe dëgjuar një gjëzim rrufeje. Dimri ngryste vetullat me erë e tufan, me shi e gjëmime, me stuhi e me llohë bore. «Ndërsa pushkën... pushkën e tim biri, — pati folur xha Meroja, — më takon ta mbaj unë».

Pastaj ai u kishte ndezur zjarrin e ishin shtruar rreth vatrës. Selimeja kishte zgjuar nga gjumi të renë dhe u kishte bërë hem valanik, hem misërnike. Në të gdhirë, qe mbledhur tërë fshati. Vetëm disa kishin pirë kafënë që u ishte gjendur, po duart ua kishin shtrënguar të gjithë. Ligjet e grave, s'qenë dëgjuar. Atë mëngjes, fshati u dha partizanëve tetë djem për në mal. Vonë, në mesnatën e ditës së dytë të atij dimri, Xha Meroja kishte ndier zërin e së shoqes, përmes errësirës së dhomës. Selimeja ishte ngritur, qe ulur pranë vatrës e po ia thoshte me ligje për të birin. Ajo seç ngatërëonte mes djalit të parë Rustos dhe Birkos dhe emrat e tyre i përmendte pastaj bashkë me bajamen e kumbullën, me dimrin dhe lulet, që për çdo mars çilnin hem te bajamja, hem te kumbulla. Dukej sikur në ato ligje përziheshin tërë sendet përreth. Dimrat me llohë e dëborë treteshin nga duhmat e zërit të saj. Pastaj ajo pati përmendur nusen e Birkos, Zanijen e dy fëmijët e saj, djalin dhe çupën.

Xha Meroja e pati vërejtur të shoqen që tutje përdheses. Ai vërente duart e saj, që herë-herë trazonin kërcurin e madh të vatrës, prej

nga shpërthenin trumbuj gacash, si yje të pasosura e të ndritshme.

Ja këto po sillte ndër mend me një shpejtësi të habitshme xha Meroja, aty te dritarja e hapur. Ai hodhi vështrimin rreth e rrotull, si të kërkon-te të tjera kujtime. Pa shtëpitë e shpërndara të fshatit, rrugët, ku i kishin shkelur së pari këmbët gjyshërve atij, fëmijëve e ku do të zinin vend edhe pasardhësit. Fshati ishte i vogël, po shtëpitë i kishte të shpërndara, si të qenë mbjellë aty-këtu në ca gryka luginash, ca maja kodrash apo përbri shkëmbinjve, ku nxinin trojet e vogla të tokave. Një i huaj e i paditur mund të thoshte se të parëve, që patën ngritur ato banesa të hallakatura, u kishte munguar shija e të ndërtuarit e, ndoshta mund të mendonte, se stërgjyshërit aq kishin dë-tur e aq kishin bërë! Po, jo, jo! Se po të pyesnin xha Meron, më të moshuarin e këtij fshati, ai do t'u tregonte mirë e bukur se përse të parët e tyre i kishin ndërtuar shtëpitë ashtu të shpërndara, si të ishin gjithnjë në përgjim a në rojë. Atij do t'i rrudhej balli e do t'i uleshin vetullat e trasha e të bardha mbi sytë ende të fortë për të parë tutje, larg, e pastaj do të tregonte me zë të shtruar se të parët e tyre i vendosën shtëpitë në atë mënyrë, që secila prej tyre të bëhej një kështjellë më vete për fshatin e tërë. Do të tregonte se ato dritarë-frëngji, ishin bërë që aty të përgjonin, veç dy syve pritës e të patrembur dhe syri i tretë i mal-herit, ky sy i errët, si pus i pafund, që ishte prerë vetëm për të huajtë e armiqtë. Dhe të huajt qe-në dyndur shpesh këtej dhe shpesh kishin mbjellë trupat e tyre në çdo pëllëmbë të kësaj toke. Pastaj xha Meroja do të tregonte histori të tjera, ku do

të përzihej edhe jeta e tij, djali i parë, Rustoja dhe i dyti, Birkoja. «Eh, Birkoja... trimi i xha Meros, bir!»

Xha Meroja, ky burrë tani i thyer në moshë, kishte parë e dëgjuar shumë, se qe rropatur e munduar shumë në jetë, duke ecur me opinga të lidhura me gjalmë e me veshje të leshta, të bëra vetë. Kishte mbajtur mbi supe maliherë e në brez alltije me çark. Qe tretur për shtatë vjet nëpër vise të nxehta si asqer i Turqisë dhe, kur qe kthyer, nuk e kishin njohur as e shoqja as djali i madh. Pastaj, kur vetë kishte shkëlur të pesëdhjetat, bashkë me Ruston mustaqe padirsur, ishte lëshuar tutje, drejt Vlorës, bashkë me Selam Musanë. Ishin miq me të, sepse edhe etërit e tyre kishin qenë miq. Selam Musai, më i madh se ai, i kishte treguar Meros për të atin që ia kishin burgosur turqit dhe më pas ia kishin vrarë mes udhës së Delvinës e Janinës. Selam Musa Salaria me trimat e bashkë me ta edhe ai, Meroja me të birin, Ruston, qenë lëshuar si shqiponja mbi italianët që donin të mbanin Vlorën. Vetë ishte plagosur në shpatull, po nuk e kishte ndalur vrapin e ishte hedhur mbi të huajt. Kur i treguan për të birin që kishte mbetur mbi telat me gjemba, në sy të trimave, ai e mbajti veten, duke thënë se burrave nuk u ka hije loti, po thellë në kraharor iu hap një plagë tjetër. Xha Meros iu kujtua se, ndërsa hapnin varrin e Rustos aty te bajamja, nga toka kishin dalë ca hekurishte të ndryshkura e të gjata. Ai i qe afruar mullisit plakut Meto dhe, duke e përmbledhur veten, e kishte pyetur: «Ç'janë këto, o Meto?!»

Mullisi e kishte parë nën vetulla e ia pati kthyer:

«Ja, duken si ca hekurishte!»

«Po kush i ka mbjellë aty në tokën time?» — e pati pyetur prapë xha Meroja. Mullisi Meto, në vend të përgjigjes kishte mbledhur të dy supet. Xha Meroja i kishte marrë hekurat e ndryshkur dhe i pati vënë sipër së ndarës së ahurit, ku dimëronin bagëtia, kurse bërrucin e të birit e kishte varur pranë oxhakut, që ta kishte gjithnjë përpara syve.

Vitet kishin ecur dhe Selimeja i kishte dhënë një djalë tjetër. Birkon. Xha Meros i qenë zhdukur rrudhat në zemër, ndërsa nënë Selimesë i patën mbetur si të largëta brengat e ligjeve të saj. Djalit ia vunë emrin Birko dhe këtë jo më kot. Për këtë pati ngulur këmbë xha Meroja. Sa herë t'i thërriste djalin me emrin Birko, atij do t'i kujtohej djali tjetër i rënë mbi telat e dushmanit. Po atë ditë, ca më tutje bajames, ai kishte hapur një gropë dhe kishte mbjellë një kumbull. Kishte qëlluar mbarë, muaji mars, kur toka e ka zemrën të ngrohtë si buzët e foshnjës. Dhe prapë, tek hiqte dhe-un me lopatë, i kishin dalë hekurishte nga toka dhe prapë ai i kishte hedhur tek e ndara e bagëtive. Kishin shkuar vitet, kishte ardhur ai vit i mallkuar kur në qiell u dyndën prapë vrunduj resh me gjëmime e krisma. Italianët tani qëllonin me topa, për të hapur udhë. E qëlluan fshatin po nuk e prishën dot. Tamam, sepse shtëpitë ishin ashtu të shpërndara. Atë ditë, atë e bir kishin qenë në pyll për dru dhe topi i gjeti larg. Kur u kthyen, panë hatanë me sy. Gjylet kishin vrarë disa pleq dhe fëmijë. Atë mëngjes, u hapën varre të tjera për bashkëfshatarët në tokën ku ishin ngulur ato hekurishtet e mallkuara e të gjata. Por po atë mën-

gjes u ndien edhe të shtëna të tjera lart, te gryka që ua priste udhën italianëve. Xha Meroja kishte hyrë nën çati dhe sakaq nxori e i dha të birit një patickë, kurse për vete mori maliherin. Udhës u mblodhën plot burra dhe të rinj e u turrën andej ku kërciste lufta.

Kur arritën, panë se qenë vonuar. Çdo gjë ishte sheshuar dhe hesapi ishte larë nga italianët, sipas zakonit: një me dhjetë e kusur. Përballë xha Meros u dha një burrë i gjatë e pak si i hequr, me kapë me yll e me mustaqe të drejta, që i jepnin fytyrës së tij të bronztë një pamje të pjekur.

— Janë partizanët, ata të malit, — i tha Birkoja të atit. — Ky është komandanti i tyre.

— I paçim me jetë, — tha xha Meroja pa ia hequr vështrimin komandantit.

— E dinim që do të vinit, — foli burri me mustaqe për të cilin Birkoja tha se ishte komandanti i tyre.

— Ata na dogjën dhe na vranë me të pabesë, or kumandar, — tha xha Meroja.

— Hasmi edhe në gjumë ta fut thikën, o xha-xha, ti e di këtë!

— E di, bir, e di, — ia ktheu xha Meroja. — Mero e kam emrin. Fshatar jam... po ky dushman italiani më ka borxhe të vjetra, o kumandar!

Komandanti i pati hedhur krahun supeve dhe bashkë me xha Meron, mori udhën për në fshat. Në sheshin ku mblidheshin burrat, partizani u foli fshatarëve. U tha se Italia fashiste po digjte e po vriste jo vetëm fshatin e tyre, po i kishte vënë zjarrin tërë vendit. Ai kishte thënë se vendin e ligjeve, të brengave e plagëve që u kishte hapur

armiku nënave dhe motrave tona, duhej ta zinte gryka e pushkës kundër të huajve.

Në buzëmbremje, disa partizanë iu afruan komandantit të tyre dhe nën këmbët e burrave hodhën ca hekurishte të ndryshkura.

— I gjetëm tek hapëm gropat e të vrarëve armiq! — Fytyrën e komandantit e përshkoi një dallgë zemërate. Xha Meroja, që kishte hyrë në të ndarën e shembur të ahurit, u kthye dhe hodhi mbi grumbyllin e hekurishteve, ato që kishte gjetur te rrënjët e bajames e të kumbullës.

— Ja, këtë të gjatën, — tha xha Meroja duke shënuar me majën e opingës, — e kam gjetur në qershor të njëmijëenëntëqindënjëzetës, kur futa në dhé tim bir.

Sytë e xha Meros u ndeshën me ata të komandantit.

— Këto, — kishte thënë komandanti, — dëshmojnë se mbi tokën tonë, herë pas here janë derdhur armiq. Janë ushtat e mbetura prej tyre.

Atë mbrëmje të ngrohtë marsi, kur qenë nisur partizanët, xha Meroja dhe nënë Selimeja ua dhanë Birkon me vete. E shoqja e Birkos, Zanija, ashtu e gëzuar pati grisur nga fustani një lule trëndafili dhe me të pati qepur një yll pesëcepash në kapën e re të të shoqit. Nuk i qe dhimbsur fustani i nusërisë që i mbeti me një trëndafil më pak. Xha Meroja e puthi Birkon, Selimeja ia mbajti gjatë kokën nën supet e saj të lodhura nga jeta, ndërsa Zanija vetëm sa e përqafoi me sytë e zemrës.

Të nesërmen xha Meroja kapi me të dyja duart një degë plot lule të kumbullës, të cilën e kishin gjymtuar gjylet e të huajit dhe e këputi nga trupi i shëndetshëm i pemës.

...Dhe tani, në këtë fund marsi, teksa dëgjoji lajmin se po vinin partizanët përsëri, pas atij operacioni e dimri të rëndë, xha Meroja, që mbeti i tretur goxha kohë në kujtimet e tij, u përshkund e bëri të dilte jashtë e t'i priste. Por, ndoshta nga plagët e dikurshme a ndoshta nga mosha e thyer, ai ndjeu se këmbët nuk po i bindeshin. Tërë dimrin e gjatë ai kishte lënguar dhe megjithatë, besonte, se, kur të vinte ajo ditë, ai do të vraponte. U ul në nim i mërzitur e iu drejtua së resë: — Merr me vete djalin e vogël e çupën dhe dil! Po më parë hiqe atë futë të errët, se kjo ditë, do pritur ndryshe, dëgjove... dëgjova thuaj!

Nënë Selimeja dhe Zanija me dy fëmijët, kishin dalë në sheshin e fshatit, aty ku qe mbledhur i madh e i vogël. Tre partizanë po lidhnin dy batanije shkuar në tel në degët e rrapeve.

— Tani, — zuri të fliste një shoqe nga ato të malit, — me rastin e çlirimit përgjithmonë të këtyre zonave dhe së shpejti të tërë Shqipërisë, teatri partizan do të japë për ju një shfaqje!

Pas pak, dy batanijet u hapën anash dhe përpara syve të fshatarëve u duk një pamje malesh me dëborë, përmes të cilës dy partizanë ecnin me zor, duke mbajtur një partizan të plagosur rëndë në vig. U duk sikur tërë dimrat qenë futur brenda atyre dy batanijeve dalëboje. Pas shumë e shumë mundimeve të marshimit përmes borës kallkan, filloi të dëgjohej zëri i partizanit të plagosur: «Mjaft më, shoqe! Ju lutem, të më lini, mjaft!» Po të dy

partizanët ecnin përpara, pa pyetur për dimrin dhe të ftohtët. Këtu u hap perdja dhe prapë u mbyll për pak.

Tani ishte një skenë tjetër, pa dimër e me pemë në lulëzim. Në mes të një grumbulli partizanësh që mbushnin skenën, fliste partizani i plagosur, të cilin, e kishin mbajtur shoqet partizane në vig duke i shpëtuar kështu jetën. Ai u tregonte shokëve se si e patën shpëtuar dy shoqet. Partizani u tregonte se si kishte dalë në mal dhe se si i kishte qëlluar të kishte kujtim nga një nënë një bërruc. Ai foli edhe për trimin e bërrucit dhe tha se ai i pati folur shumë për pranverën e madhe të luleve.

Nënë Selimesë i qenë mbushur sytë me lot. Aty, midis dy rrapeve të moçme ajo pa kalimin me vrundull të dimrave, pa dy vajzat si shqiponja mali që mbartnin mbi supet e tyre një bir nëne, dëgjoi zërin e ngrohtë të partizanit të shëruar, që pati ikur nga kthetrat e vdekjes e që tregonte për bërrucin. Nënë Selimeja ktheu kokën nga e reja, ajo ishte tërë dritë. «Im bir rron!» — tha ajo me vete.

Zanijes i ulej dhe i ngrihej kraharori. Edhe ajo kishte rrëmbyer nga shfaqja e teatrit partizan pranverën, lulet e asaj stine të ngrohtë. Në ato caste, ajo ndjeu duart e fëmijëve të saj, që shtrëngoheshin te fustani i nusërisë së saj të dikurshme e prej nga kishte hequr dikur një trëndafil të kuq për t'i bërë Birkos një yll.

Në heshtjen e gjatë, që ra pas mbylljes së perdeve të batanijeve, u ndien tri të shtëna pushke. Cili qëllonte ashtu, vallë?!

Xha Meron, me të vërtetë që e kishin lënë këmbët, po jo edhe duart e sytë. Ai kishte qëlluar nga dritarja në ajër, drejt reve që iknin, sikur kishte qëlluar në zemër të dimrave të shkuar. Dhe këtë e kishte bërë në emër të kohërave, në emër të pranverës që po vinte e që do të ishte e përjetshme.

NJERIU ME KASKETË

Ai erdhi ngadalë, si të desh të mos më shqetësonte dhe qëndroi pranë dritares së hapur të kabinës. Atij i takoi të rrinte në pritje për ca kohë aty, pranë këmbëve të mia, mbasi unë po rregulloja një defekt dhe isha i shtrirë poshtë asajes, pjesës ku ndodhen zbarat, me të cilat, siç themi ne shoferët, nuk mban ujë pilafi. Të kontrollosh zbarat do të thotë t'i hapësh sytë e t'i bësh katër. Me këto hekura që quhen zbara, automjeti merr djathtas apo majtas, me një fjalë ato i kthejnë rrotat sipas udhës.

Automobili është si njeriu: merr frymë, kollitet, ecën përpara, nganjëherë bën mbrapa, por më së shumti ecën përpara, i pëlqen optimizmi. Ne shoferët e quajmë atë si një krijesë me shpirt dhe ai na sjell kënaqësira të mëdha. Me të ti sheh rrugë, kryqëzime, njerëz që i shtrëngojnë duart njëri-tjetrit, të rinj që këmbejnë biseda të cilat, ti, si shofer, që jeta të ka nxjerrë para me dhjetëra ngjarje e ndodhira, i merr me mend se ç'duan të

thonë nga lëvizjet apo shtrëngimet e duarve. Kështu makina na bën ne shoferët profesionistë, që tani jemi në kryeqytet dhe pas dy orësh në Shkodër apo në Vlorë, buzë detit. Ndaj thashë se makina është si njeriu i afërt i zemrës, të cilit ia di zakonet një për një. Shoferi ka dëshirë që motori i tij të mos kollitet shpesh, bile po të ketë mundësi asnjëherë.

Ja, për këtë jam shtrirë edhe unë poshtë makinës. Tek shtrëngoja zbarën, i përtypa të gjitha këto mendime në kokë, mbasi kisha dëshirë të shkruaja një tregim të cilin dëshiroja ta nisja nga zbarat e makinës. Po prej këtyre mendimeve më nxori një zë: Më vonë shokët më thanë se ai më kishte pritur gati pesëmbëdhjetë minuta.

— E, more trim?!... — kaq përshpëriti ai dhe prapë heshti. Unë e dëgjova këtë zë, por, meqë nuk mund t'i largoja duart nga vida, të cilën po e shtrëngoja deri në fund, nuk iu përgjigja. Ai zë m'u duk krejt i panjohur.

Ai që kishte folur, pati qëndruar mjaft ashtu dhe, si të kishte dashur të shtynte kohën, që marrë me lëvizjen e pasqyrës, e cila dhe ajo e donte një të shtrënguar, mbasi i luanin dy vidat që e mbanin. Pra, gjithçka ndodhi kështu midis nesh. Unë sapo kisha filluar punë dhe kisha vetëm dy ditë që pata marrë në dorëzim atë makinë. Pastaj ne shoferët, edhe të re sikur ta kemi makinën, kemi dëshirë t'ia shohim agregatet.

Megjithëse unë varesha nga ai drejtpërdrejt, atij i kishte ardhur zor të më shqetësonte. Dikur u ngrita. Tek pastroja duart, akoma pa i rënë në të se cili që ai që priste, i dëgjova zërin:

Besoje se e rregullove!

— Ja, — nisa të flisja unë, sikur ai të qe një njeri prej atyre që duan të dinë gjithçka, — shtrëngova një çikë çikën! — Thënien time të fundit, «çikën», e përdrodha sipas zanatit, duke dashur t'i jepja një mësim se nuk pyetet kot tjetri, që i ka duart tërë vajra!

— Atëherë tani ne mund të nisemi bashkë. Pastaj, si të lësh punën, shtrëngoje «çikën» e mos e lësho, kapedan! — tha ai duke lëvizur dorën e djathtë nga streha e kasketës.

Tek bëri këtë gjest, i pikasa një shenjë plage anës ballit. Kjo më turbulloi edhe më shumë. por, ç'është e vërteta, gjatë bisedimit unë ende nuk e kisha të qartë me cilin kisha të bëja. U përmenda kur i pashë shenjën në ballë dhe flokët e thinjur. Më patën thënë se drejtori im ishte një burrë flokëthinjur, që gjatë luftës kishte luftuar në Brigadën e Parë e se qe plagosur disa herë.

— Më falni! — i thashë, duke lënë rreckën mënjanë dhe duke e ndier veten disi fajtor.

— Nuk ka gjë, more kapedan, jo! — tha ai duke qeshur. U vumë në udhë.

— Nga do të shkojmë?

— Tek ajo mikësja jonë! — tha ai me plot gojën e buzëgaz.

Unë tunda kokën, duke mos e kthyer fare nga ai. Qesha ashtu si mund të qeshin ata njerëz që e marrin përgjigjen e tjetrit si diçka të merituar për sjelljen e tyre. A nuk i pata folur më parë si me mospërfillje? Kështu është: po mbolle thekër, mos prit grurë, thotë populli.

E qeshura nuk m'u shua shpejt. Më vërtitej në kokë mendimi se ky burrë i thinjur, sidoqoftë, përderisa zë me gojë mikësja e më the të thashë,

do të thotë se nuk i mbaka mëri fjalët me thumba. Ngaqë mendova kështu, e qeshura shkau nëpër fytyrën time.

Ai e pikasi këtë dhe më vështroi me bisht të syrit, po ashtu siç e vështroja unë.

«Mos vallë, e përmendi këtë fjalë, që të afrohet në bisedë me mua? — pyeta veten. — Ku i dihet, ndoshta mendon se gjuha e shoferëve i ka për zemër disa fjalë të tilla çapکہne».

Ecja ngadalë dhe përpara çdo kryqëzimi syri im ndiqte lëvizjen e pëllëmbës së tij, me të cilën ai më jepte drejtimin. Po më pëlqente qetësia e këtij njeriu dhe më bëhej sikur në çdo lëvizje të asaj dore unë ndieja një njeri të mirë, të kujdesshëm e pak hokatar, që dinte të përshtatej në bisedë me çdo njeri. E ndjeva qenien time jashtë çdo lodhjeje e të qeshur pranë një njeriu që më bëri për vete me pak fjalë! Unë do të dëshiroja që udhëtimi me të të zgjatej e të zgjatej...

Makina ishte lëshuar me shpejtësi në rrugën e gjerë e të asfaltuar të unazës së qytetit. Anës, buzë trotuareve, punëtorët e gjelbërimit po mbillnin pemët në gropat e sapoçelura. Kjo udhë e asfaltuar ishte e re edhe godinat në të dyja anët e kësaj rruge ishin të reja, bile në disa dritare prej syresh valëzoheshin perdet prej tyli, që sapo viheshin. Unë vështroja me kujdes udhën, dhe herë pas here hidhja sytë nëpër dritare. Dukeshin njerëz që pastronin xhamat, puna e parë që bëjnë amvisat kur u shkel këmba, në një apartament të ri. Isha i sigurt se ashtu si unë, edhe ai i ndiqte me sy të tëra këto.

— Kjo udhë vitin që vjen do të jetë e gjelbëruar, — tha ai.

— Po mbjellin mimoza, — shtova unë.

— Mimoza të rritura, të gatshme, — tha ai.
— Pranverës tjetër do të formojnë sythet e para, do të çelin lulet me ato kokrrizat e pushta e të verdha dhe kjo rrugë ndoshta do të marrë emrin «shëtitorja e mimozave».

Dukej se ai ëndërronte shumë dhe ato që i dëshironte, nuk mund t'i mbante pa i shprehur.

Tej, anash trotuarit, kishte qëndruar një çift të rinjsh. Vajza diku e kishte mendjen, sepse në mënyrë të pavetëdijshme po tundte trupin e brishtë të mimozës së posambjellë. Unë ktheva kokën nga njeriu me kasketë. Desha të thosha me këtë gjest se ajo vajza, bie fjala, nuk bënte mirë që e tundte ashtu trupin e njomë të mimozës. Njeriu me kasketë m'i ndërpeu mendimet me zërin e tij:

— Mos deshe të thuash, se ajo vajza po sillet keq? — pyeti ai.

— Nuk mund të them se sillet mirë, — ia ktheva unë.

— Mos harroni, — më tha, — se ajo ndoshta e bën këtë pa e ditur as vetë. Kushedi përse bisedon, kushedi ku e ka mendjen... Me siguri që ajo nuk i ka parë akoma punëtorët që po mbjellin pemët. Eh, më pëlqen mosha e tyre, — shtoi ai, — është për t'u pasur zili jeta e të rinjve tani. Ne u njohëm ndryshe me gratë tona! E di... — m'u kthye ai rishtazi.

Unë frenova me forcë, mbasi përpara kamionit iku me vrap një fëmijë dhe, nga kjo, ai e ndërpreu bisedën. Më erdhi keq që nuk arrita ta dëgjoja deri në fund atë që do të tregonte. Ktheva kryet drejt tij, por balli i tij dukej i menduar. Nuk e ngava më tej. «Le që, — mendova, — dihet

se si e kanë kaluar prindërit tanë e se si janë njo-
hur me gratë e tyre! Pse ta ngas?!»

Rishtazi pashë dorën e tij që kaloi majtas.
Menjëherë m'u kujtua ajo «mikesha» e tij dhe më
erdhi për të qeshur.

— Jepi, drejt, drejt, — tha ai qetë.

Aty ku shtrihej një shesh e ku punohej për
të hapur themelet e një pallati të ri, ai foli:

— Ja, mbajeni aty në anë. Këtu do të qën-
drojmë. Do të shikojmë se ç'bëhet me gurët dhe
themelet.

Njeriu me kasketë po bëhej gati të zbriste po,
siç dukej, vështrimi im i vëmendshëm e bëri të
vinte buzën në gaz. E kuptoi se përse e pashë ashtu.
Unë rashë në mendime. Kisha dëshirë të
shkruaja një tregim dhe ja si po më ndodhte!

Unë isha shumë më i ri sesa njeriu me kasketë
dhe ai po hapte një dritare te gjithçka imja.

E qortova sinqerisht veten: «Ai e quan «mi-
keshë» godinën që po ngrënë me punë vullnetare,
kurse unë, eh, unë!... — qesha me vete. Pastaj u
vrenjta. — Deri më sot as që më ka vajtur mendja
se edhe unë duhej të veja aty të punoja. Të
them të drejtën, duke qenë shofer, deri më sot ki-
sha menduar se puna vullnetare është për këdo,
po jo për mua. Shpesh ka çaste kur njeriu flet në
heshtje me vetveten. Kjo bisedë e heshtur është
tepër e rëndësishme, atëherë kur flet me kohën e
me të tjerët dhe kur zbulon këndin e qëndrimit
tënd. Sa e bukur do të ishte që këto mendime
të pastra, që godasin vetveten ashtu në heshtje,
t'ua thoshe me kurajë të tjerëve, bie fjala unë të
shpreheshja kështu: Po flas hapur, more shokë, me
ju po flas, me ju që keni përveshur krahët dhe mbush-

ni me gurë themelet. Më dëgjoni apo jo? Edhe juve, shoqe, që mbani tezgat e ngarkuara me tulla të bardha, edhe juve po ju drejtohem. Ja deri në këtë çast mua as që më ka shkuar në mendje se ju punoni kurse unë rri larg jush! Unë kam rënë pas ndonjë filmi apo ndonjë xhiroje apo pas bisedave rreth sportit dhe kështu pasditet e lira i kam kaluar kot, fare kot! Dhe a e dini se si kam arsyetuar? Unë e kam shtëpinë time, të prindërve, kam oborr të bollshëm dhe kopsht plot me hurma, por, kam harruar se vëllai im do të rritet e do të kërkojë nesër shtëpi, kam harruar se ime motër do ta zgjedhë vetë shokun e jetës dhe se atyre do t'u duhet nesër një hyrje, kam harruar se sa shumë jeni ju, që punoni aty me dëshirën e vetme për të ndihmuar të tjerët që kanë nevojë. Vërtet, kam thënë me vete se e dua punën, po tjetër është të thuash e dua, tjetër është të heqësh xhaketen dhe të tendosësh muskujt, ja kështu si ju të gjithë! Kur dëgjova nga goja e atij burrit të kaluar nga mosha e me flokë të thijnur fjalën «mikeshá jonë», e mora si një shaka, vura buzën në gaz dhe më vajti mendja te diçka që mund t'u takonte kujtimeve të një njeriu. Tani po e kuptoj përse këtë ditë pushimi ai nxitonte të vinte te ju të gjithë, me atë shakanë e lehtë në buzë, që i jepte shpirt kësaj ndërtese ende në themele dhe e bënte si një qenie njerëzore që ngutemi ta takojmë. Natyrisht, unë nuk i thashë këto fjalë me zë të lartë, se ato mund të tingëllonin edhe si ca deklarata e mburrje pa bukë, megjithëse kishin çaste kur më vinte keq që i ndrydhja brenda vetes. Të kontrollosh ndërgjegjen tënde është gjë e mirë, por pas kësaj kryesorja është të hidhesh e të bësh atë që bëjnë të gjithë.

Tani, tek rrija i sunduar nga këto ndjenja, unë rikujtoja se si e kisha hequr veten sikur ndieja drejt çdo gjë që ngjante rreth meje. M'u kujtua se si e qortova atë vajzën që tundte degët e njoma të mimosës. Hiqesha sikur i shihja gabimet e të tjerëve, por kisha harruar të miat. A nuk u ngjisja kështu atyre njerëzve që tregojnë njollat e të tjerëve me gishtin e tyre të njollosur?

U hoqa pak si mënjanë dhe padashur pashë fytyrën time brenda rrethit të rrumbullakët të pasqyrës së makinës. Por kjo ishte një fotografi e gjallë, e lëvizshme. Po shihja veten, shqetësimin tim. Ishte ndoshta hera e parë në jetë që brenda asaj fytyre shihja gati dy fytyra, por që kishin një emër, emrin tim. Kërcita dhëmbët dhe e them troc nuk më erdhi ndoht për veten, jo kjo do të ishte gënjeshtër po ta thosha. Përkundrazi, ndjeva një ngazëllim që më erdhi si një valë e fuqishme aty për aty. Në fund të fundit, duke thënë «e kam shtëpinë dhe, sa për të tjerët...» unë kisha treguar një mospërfillje ndaj jetës së vërtetë që zjente rreth meje. Tani po e kuptoja më mirë se kurrë dhe po ndieja një lumturi që lëvrinte në tërë arteriet e mia dhe ishte kjo që më jepte kurajë e më ngazëllente.

Njeriu i thinjur, me kasketë, ndoshta pa e ditur as vetë, më kishte shkundur e më kishte bërë të mendohesha. Hoqa shikimin nga pasqyra dhe ndoqa me sy drejtorin tim. E pashë tek ngrinte gurët e i vërviste në hendekun e thellë të themelit...

...Të nesërmen pasdite, unë ndodhesha pranë tij, midis gurëve që kërcitnin kur zinin vend. Ai më pa dhe u habit paksa nga prania ime. Atë ditë më la të djersija mirë, ndërsa të nesërmen, sapo fillova të merresha me tullat, ai më tha:

— Do të bëje mirë të na ngarkoje rërë e zhavorr, ato na duhen tani për llaçin.

Unë ndeza makinën dhe aty nga mbrëmja, te sheshi i godinës kisha bërë një grumbull të madh rëre e zhavorri.

Ditët kalonin dhe tashmë unë nuk rrija duar-kryq, si dikur, duke shtërnguar ndonjë vidë apo duke menduar se shoferi e ka mjaft timonin, se detyra e tij është të jetë në gatishmëri për transport dhe ndërkohë mund të rrijë nën hije apo të lozë domino...

Një ditë, gabimisht, e kisha ngarkuar makinën jashtë tonazhit me disa trarë që quheshin cape. Pranë godinës sonë ndërtonin një banesë ata të dikasterit të komunikacionit dhe njëri prej tyre, që duhej të ishte ndonjë inspektor rrugor, thirri me zë se e kisha shkelur normativën e ngarkesës. Unë shtanga. Inspektori, sigurisht thoshte të vërtetën, unë nuk isha marrë më parë me ngarkesa të tilla dhe më kishte shtyrë dëshira të sillja sa më tepër trarë. Njeriu me kasketë bëri sikur nuk e dëgjoi ankesën e inspektorit dhe u afrua e tha me zë të lartë:

— Ti mundohesh të bësh mirë, «çikosh» (ai nuk e harronte atë *po shtrëngo* një çikë «çikën», që i kisha thënë), por ki kujdes, se rregullat janë rregulla!

Ditët e tjera bëra rrugë më shumë, rregullat nuk i theva më. Unë po mësohesha me mjaft gjëra që i duheshin karakterit tim. Njeriut me kasketë i rrija pranë dhe nuk doja kurrsesi t'ia bëja fjalën dysh. Ai më kishte hyrë në zemër me thjeshtësinë e me punën e tij të papërtuar. Dhe, ç'ishte më e rëndësishmja dhe më e bukura, unë shihja

çdo ditë se si godina që e nisëm nga themelet, po ngrihej përpjetë qiellit si diçka e bardhë dhe e pastër, si një kullë që lidhet nga djersa dhe munda i njeriut për gëzimin e njerëzve. Dhe ky gëzim më pushtonte të tërin edhe mua.

Më kujtohet një pasdite, sapo e ktheva bish-tin e karrocërisë që të shkarkoja ngarkesën e rërës, ata që punonin në godinë zunë të duartrokitnin. U habita. Ç'kishte ndodhur në mes meje dhe atyre? Dikush u afrua e, duke më përgëzuar, më tha se unë u kisha sjellë rërën që u duhej aq shumë në një çast kur ato s'e prisnin këtë gjë, sepse e dinin që lumi ishte bërë i pakalueshëm nga shirat e mëdha që kishin rënë. Njeriu me kasketë hapi derën e kabinës, dhe, duke më zgjatur kutinë e cigareve, më falënderoi për rërën.

— Unë... unë nuk kam bërë asgjë të jashtëzakonshme, — i thashë, — për këtë paguhem!

— E di, atë gjë e di, — foli ai ngadalë.

Tek ndizja cigaren, desha njëherë t'i thosha se ishte ai që, pa e ditur as vetë, më kishte zgjuar e më kishte futur në mes njerëzve, por zëri i tij më ndërpreu:

— Jo, djalë i mirë, — shtoi ai. — Kur njerëzit punojnë dhe përpiqen si ti, atëherë kjo është diçka që të bën të gëzohesh. Paga dihet, ajo u takon të gjithëve e të gjithë paguhemi, por ju shoferët lodheni më tepër, hem ngisni makinën, hem bëni punën e punëtorit. Apo nuk është kështu?

— Ashtu është, — ia ktheva unë duke qeshur, — por, nëse unë transportoj një ngarkesë, këtë nuk e mbaj mbi shpinë, e mban karrocëria. A na nderon të mjaftohemi vetëm me timonin? Përse

të mos i tendosim muskujt, dhe ta bashkojmë djersën tonë me të të gjithëve?!

Ai po më hetonte me shikimin e tij. M'u duk i ëmbël dhe i dashur vështrimi i atij njeriu. Unë nuk doja kurrsesi të dukesh përpas tij, kjo as që më shkante në mend, por tani ndieja kënaqësi që djersa ime kishte dhënë kontributin e vet në ndërtesë.

— Veç profesionit të shoferit, kam dhe kategorinë e pestë të elektrikistit. Këtë profesion e kam fituar kur punonim në hidrocentral. E kam fjalën që, kur të vijë puna për instalimin e dritave, do të dëshiroja të merresha me vendosjen e sistemit elektrik. E di... kjo është një dëshirë ndoshta pak e tepruar por...

— Fol, mos u druaj... — më nxiti ai.

— Kam dëshirë... që, kur të mbarojë ky pallat e do të hyjnë brenda njerëzit, sa herë të kaloj nëpër këtë rrugë e të shoh dritat e ndezura, të sjell ndër mend se për këta njerëz të lumtur bëra edhe unë diçka, kam dëshirë të mendoj se nën çdo dritë, që instalova unë, jeton një familje e lumtur.

— Nuk do t'ua prishim këtë gëzim, — tha ai e më rrahu shpatullat. Kështu, mbasi iknin të gjithë, unë merrja çantën e vogël të veglave dhe futesha në të ndarat e banesës. Puna e re e instalimit të linjës po më kujtonte ditët e bukura në aksionet e dikurshme. Ndieja gëzim teksa provoja se asgjë nuk kisha harruar nga profesioni i largët.

Një natë, njeriu me kasketë më ishte afruar nga prapa pa e ndier fare. Unë vërshëlleja melodinë e një kënge të njohur e të dashur për mua.

— Punë e mbarë, usta Xhemali, — dëgjova zërin e tij.

— Tungjatjeta e mirë se erdhët, — ia ktheva. Si zakonisht, më afroi një cigare dhe me një tjetër ma vuri në vesh. E pashë drejt e në sy. Dukej i gëzuar dhe ato rrudhat e dikurshme sikur i qenë tretur.

— Njerëz si ti, — nisi ai ashtu butë e butë, — më pëlqejnë. Të lumtë, Xhemal, se na ke nderuar, kapedan!

Nga një mendim që më erdhi në kokë, për pak sa nuk i thashë se ato që ai më thoshte mua, i takonin atij e jo mua, po vura re se ai kishte ndrydhur diçka tjetër tek ato rrudhat e tij të moshës. Ky ishte një preokupacion që nuk ia kisha vënë re më parë.

— Desha të të pyes, Xhemal, sa vetë bëhesh në shtëpi dhe si je me banim? — tha ai.

— Jam vetë i pestë dhe gruaja ka një në rimorkio, — shtova si me të qeshur, — kurse me banesë jam fare mirë, se kam shtëpinë që më kanë lënë prindërit, me goxha kopsht.

— E pra, — vijoi ai, dhe qeshi me të madhe, — unë mendova njëherë se mos puna jote pa hile lidhej me ndonjë interes të vogël dhe po thosha me merak, si do t'ia bëjmë Xhemalit, që t'ia shpjegojmë se njëherë për njëherë... Po paskam gabuar, ta marrë e mira!

— Ja që gabuat edhe ju një herë! — ia ktheva unë duke vënë buzën si në gaz.

— Po të mos ndihesh i fyer nga ky gabim, nuk më vjen keq që kam gabuar, Xhemal, — tha ai.

Unë mblodha supet.

— Një fjalë e urtë thotë: «Kokrrat i ha ai që rri nën pemë dhe i shërben pemës!». Po të ishit

keq me banim, s'di si do t'ia bëja me ju. Më vjen mirë që ju njoha të tillë, siç jeni!

— Ju falem nderit, — i thashë me zë të ulët.

Ai u ul aty pranë meje. Më erdhi diçka në mendje. E pyeta:

— Ju kujtohet ajo dita e parë e udhëtimit tonë?

Ai ngriti sytë.

— Unë ju pyeta se ku do të shkonit, ndërsa ju më thatë te «mikesha». He, he... Ndoshta ato fjalë ju i thatë me shaka, ndoshta i thatë ashtu kot së koti, por ajo ditë, qëndrimi e fjalët tuaja u bënë çelës për të zërtëyer disa anë. Ma besoni këtë. Unë ju tregova më vonë se isha edhe elektrikist dhe se atë profesion e kisha mësuar aksioneve. Kam qenë në aksione, por kohët e fundit sikur kisha rënë në rehatllëk të madh. Kur ju pashë se si punonit, bile më mirë të them se si e donit atë ndërtesë që po ngrihej... s'di se ç'ndodhi me mua. Ishte një ndjenjë që të trondiste.

Ai dëgjonte me kokën disi të ulur, me një buzëqeshje të pakuptueshme e duke murmuritur një këngë nga të vendlindjes së tij. Ishte një këngë e zakonshme, me nota të zgjatura, po fjalët e saj kishin një kuptim të thellë. Kurse unë po flisja tani sikur bisedoja me veten e jo me të.

— Isha hequr disi mënjanë, kishin kaluar vite që duart e mia nuk kishin zënë tullë apo llaç. Pas asaj dite, m'u duk vetja si guak, tamam si një guak i vërtetë...

— Eh, more Xhemal! — më ndërpreu ai, — ç'kuptim ka jeta e njeriut pa punën? Asnjë kuptim. Ja, unë që po të flas e kam kaluar avazin

tim, mund që edhe të dilja në pension. Kam një banesë të mirë dhe kur të dua mund të rri e të prehem rehat-rehat. Por qenka e vështirë, Xhemal, qenka e pamundur që të rrish duarkryq kur tërë jetën ke punuar. E kujt nuk i bëhet zemra mal kur shikon si rritet një ndërtesë që nga çasti kur hapen themelet dhe derisa në apartamente hyjnë njerëz të qeshur. Një gjë të tillë do të dua ta shoh tërë jetën.

* * *

...Kanë kaluar vite. Tani unë punoj në një ndërmarrje tjetër. Njeriu me kasketë nuk jeton më. Por sa herë që prek timonin e makinës dhe nisem për në udhët e pasosura të atdheut, sa herë që kthehem pranë fëmijëve apo ndodhem mes njerëzish të qeshur e të gëzuar, e kujtoj atë. E kam të pamundur ta harroj njeriun që donte gjithçka që ndërtohej, që kënaqej me lumturinë e të tjerëve, që lumturohej me lumturinë e të tjerëve. Dhe atëherë më duket se atë e takoj nëpër të gjitha udhët e atdheut.

NDALIMI I LAVJERËSIT

Po hynte dita e shtatë e sulmit të partizanëve dhe krismat që vinin nga të tëra anët e kodrave, për shtatë ditë e net ia patën trazuar gjumin keq gjeneralit gjerman Jozef Fictumit. Megjithatë pagjumësia ishte një fatkeqësi fare e vogël, para rrezikut që i kanosej si atij ashtu dhe krejt trupave ushtarakë që komandonte. Ushtarët gjermanë u rezistonin mësymjeve të partizanëve me dëshpërim, të lodhur e të çoroditur. Kjo vinte për disa shkaqe, të cilat në fillim, nuk u kuptuan nga gjenerali, po tani që sulmet e partizanëve po afrohehin gjithnjë e më shumë, ai u detyrua të mendonte thellë.

Për një çast vendosi t'i qetësonte nervat e të përpiquej të gjente pikënisjen e çoroditjes mendore, por e kishte të vështirë, se gjithçka i ngjante një labirinti kaotik. Ashtu siç qe, zuri kokën fort me të dyja duart e nëpër tëmthat që i rrihnin fuqishëm, iu duk sikur i regëtiu një dritëz e vogël shprese. Në fillim, ajo dritëz fanitëse sikur i rrinte

diku larg, po ai me mendimin e tij u përpoq ta afronte. Pikërisht ajo fanitje ishte shpresa e tij e fundit, që lidhej me një ngjarje. Kjo ngjarje tani iu ngrit përballë si një përbindësh, që rritej nga njëri çast te tjetri. I kishte ndodhur në betejën e parë të Jugut, kur ai kishte dhënë urdhër të masakrohej i tërë fshati. Fshatari kishte dalë para veturës së tij dhe përpiquej të gjente udhën me anë të një shkopi. Fictumi e kishte marrë me mend se plaku duhej të ishte një i verbër, që ecte i tronditur prej kujeve e krismave të gjermanëve: Iu kujtua se si u pati dhënë urdhër ushtarëve të tij ta linin të verbrin për të parë se çfarë do të bënte. Plaku i verbër u qe afruar zhurmës dhe qeshjeve të nazistëve, pastaj, kur kishte ndier se stapi kishte prekur diçka metalike, kishte ngritur dorën dhe me ca mallkime, që s'i kuptonte askush, e pati vërtitur stapin drejt përpara. Qe thyer xhami i veturës e fill pas kësaj, Fictumi e pati qëlluar me armë. Gjenerali u mundua të vihej në lëvizje e të largonte hijen e atij plaku, po qe e pamundur të shkëputej nga ajo ngjarje... Ja, i bëhej sikur po ridëgjonte vërshëllimën e fortë të stapit, thirrjen e të verbrit, thyerjen e xhamit dhe krismat e pistoletës së tij. Dhe pse po përpiquej të largonte hijen e atij njeriu, përsëri i kujtoheshin sytë e mbyllur të plakut. Ata sy, të mbyllur e të gjakosur nga predhat, i dukeshin sikur i thoshin: «Dhe i vdekur, hakun do ta marr!»

Jashtë në oborrin e komandaturës u dëgjua një krismë artilerie. Faqja e murit të ESDE-es u shemb sakaq. Fictumi doli shpejt e shpejt në dritare. Tymi i çatisë dhe i tullave të shpërndara u shua shpejt. Pas tymit, ai pa të dergjeshin nën

atë shembje dy oficerë të ndërlidhjes dhe rojën e portës së hyrjes.

U largua nga dritarja dhe u bind njëherë e mirë, se artileria që po qëllonte tani nga ana e tyre, fliste qartë se kodrat nuk i kishte më. Kodrat dhe artileria u përkitnin partizanëve. Rrebeshit të mendimeve iu shtua dhe fakti se partizanët po u impononin forcave të tij të atilla luftime, që nuk i pati mësuar gjatë viteve të studimeve në akademi. Partizanët sulmonin ditën dhe natën. Para katër ditësh, Fictumi kishte menduar se sulmet e partizanëve natën sikur flisnin për një papjekuri, por tani, kur forcat e tij dhe ai vetë patën kaluar gati shtatë ditë e net në një gjendje të vazhdueshme alarmi, vërtetonte se ata të shtabit partizan ishin njohës të thellë të luftës dhe situatën po e merrnin në duart e tyre.

«Sidoqoftë, — mendoj me vete, — shpresoj se do t'ia dalim këtij rreziku, sapo pranë nesh të vijjnë trupat nga Greqia!».

Krismat dhe gjënimet ia shpërndanin mendimet si era gjethet. Ai e dinte mirë se në çaste kritike, te secili afrohen shpresat. Ashtu me vete, bëri një llogaritje se ç'sakrifica do t'u duheshin të bënin forcat që priste të vinin nga Jugu. Sikur atyre t'u bënin prita kudo forcat partizane, mund të humbisnin e shumta një mijë ushtarë, po dy mijë e kusur do të hynin me siguri dhe do ta bënin këtë qytet tym e flakë. Po sikur pritat partizane t'i përgjysmonin forcat e tij, apo t'i mposhtnin para se të arrinin përforcimet?... Edhe nën uniformat e ngjeshura me tituj e dekorata, lëvrijnë ngacmimet e asaj frikës, bile tek ato frika dhjetëfishohet.

Me një frikë të tillë në mendje e në zemër,

mes gjëmimeve që nuk pushonin nga të gjitha anët, i bëhej sikur dëgjonte të shtënat e bunkertankeve në kryqëzimin e rrugës «Mbretërore» dhe të she-shit në qendër. Përzierja e të shtënave gjithnjë e më shpesh ia bënte lesheli mendimet. Gjenerali, si bëri ca hapa, rishtazi guxoi dhe u ndal te dritarja. Tani kufomat e atyre që kishte zënë muri i shembur nuk po lëviznin më. I dallonte trupat e tyre nëpërmjet pikave të shiut, të cilat formonin një tabolo të hirtë. Për një çast (ndoshta ky qe i vetmi çast që pati mundësi të shkëputej nga kris-mat), u përpoq ta mendonte jetën e tij të etur për karrierë ushtarake. Kishte ëndrra majat e perëndive, kishte dashur të ngjitej deri tek ato; kurse tani fati i tij po i përngjiste me atë të Sizifit. Çuditërisht tek ai po shkitnin të gjitha ngjarjet më të rëndësishme të jetës së tij, ashtu siç ndodh zakonisht me një njeri që ndodhet në pragun e agonisë. Iu kujtuan martesat e tij, gjëmimet e kambanoreve të Dyseldorfit dhe buzëqeshja e gruas së tij, Rutit. Qenë fillimet e tij. Ai vazhdonte akademinë ushtarake, ndërsa ajo studionte për filozofi. Ruti e kishte ngarkuar trurin e të shoqit me legjendat e mitologjisë së grekëve të lashtë. Asokohe i kishin pëlqyer fluturimet pindarike, ndërsa tani...

Aty, buzë dritares, nën trokamat e vazhdueshme të pikave të shiut, mallkonte veten që dikur ishte dhënë aq shumë pas mitologjisë. Akeronti! Ky emër i bëhej i njëshëm me çdo rrëkezë të ujit që shihte në xham. Çdo vijëz uji i shndërrohej në një lumë plot dallgë gllabëruese, nëpër të cilat do të kalonte një farë Fictumi! Kujtonte trupat që do të vinin nga ana e Jugut, e vetmja shpresë në mes këtyre krismave e gjëmimeve, që

sa vinin e afroheshin, po edhe ato do të kalonin Akerontin.

Duke përpëlitur sytë, provoi të freskohej, duke mbështetur ballin në të ftohtët e xhamit. Donte të largohej, të largohej nga Akeronti, Cerberi dhe nga ecejaket fyese të Sizifit. E tërë ëndrra e tij kishte genë një shfaqje e shëmtuar, me një fund të keq e tragjik.

Në çdo rrahje të tëmthave, i vinin uturima zërash nga altoparlantët e shumta, të vendosura në çdo bërryl rruge të Gjermanisë.

«Gjermania e madhe! Hapësirë për Raihun!»... Qeshi me vete, po e kuptoi shpejt, se ajo që më shumë një ngërdheshje. I bëhej sikur dëgjonte hapat e ushtarëve gjermanë, nën këmbët e të cilëve hidhnin lule gratë e midis tyre edhe Ruti... «Oh, jo, jo Rut! Tani po bindem në një gjë që më kapit tërë genien time. Po shoh se si ushtarët e mi, e bashkë me ta edhe lulet e tua, shndërrohen në kërma e në pleh. Ëndërruam për një hapësirë pa fund, po kudo, edhe këtu, në këtë vend që quhet Shqipëri e ku ka male të larta që thyhen me një pjerrësi të tmerrshme drejt honesh, po na vjen një fund i tmerrshëm, që më trondit. Nga kjo tronditje më duket se ai që përpiqet në zgavra honesh jam unë, unë. Më mbulojnë dhjetëra shigjeta të përflakura dhe, ke parë ti, Rut, edhe në këto çaste më duket sikur dëgjoj zërin tënd të dëshiruar: «Atje do ta marrësh kryqin..!» Tani, më ka mbetur vetëm të zgjas dorën qoftë drejt vetëtimave, qoftë nga kryqet e varreve të ushtarëve të mi dhe në seicilin kryq mund të marr kryqin e fundit tim e tonit».

U largua pak nga xhamat, duke dashur të

drejtonte trupin. Ndjeu t'i rrihte zemra me forcë, po sytë nuk ishin të aftë t'i largoheshin nga ato shkarje uji në anën e përtejme të xhamave. Pikëzatat e shiut binin njëra mbi tjetrën, si diçka e keqe dhe e mërzitshme, tamam si mendimet e tij. Ato vijëza shiu i dukeshin si zgjatje lotësh. «Thonë, — foli me vete, — se pesimizmi e sentimentalizmi nuk i shkojnë për shtat një gjenerali! O, marrëzi, që sjell me vete çmendurinë»!

Tani tek ai kryheshin veprime herë të vetëdijshme, herë të shthurura. Zgjati dorën në xhaketën ushtarake. Preku me gishtërinj armën. Ishte ajo armë që kishte qëlluar mbi njerëz të pambrojtur, mbi atë fshatarin e verbër. Arma iu duk e ftohtë, si një copë akull që ishte futur brenda qenies së tij. Kujtoi gjënë më të dhembshur të jetës së tij, Valterin, djalin e vetëm, për të cilin dy muaj më parë Ruti e kishte lajmëruar me telegram. Valteri qe vrarë në viset nordike, në një përlëshje të luftanijeve në detin e Barentit. Humbjen e tij ai e pati gëlltitur me një marrëzi stoike, pasi, kur i kishte ardhur telegrami kishte qenë midis shumë oficerëve në hotel «Dajti». E pati përmbajtur veten për hir të uniformës gri dhe shenjës së kryqit të thyer të lidhur në krahun e majtë. Pastaj, ai vetë sapo kishte mbajtur një fjalim për operacionin e dytë kundër të pabindurve partizanë dhe, në një rrethanë të tillë, a nuk duhej ta përmbante veten? Pastaj Fictumi ishte kryekomandant i trupave të pushtimit në Shqipëri, mbi supet e tij rëndonin, veç spaletave të gjeneralit, dhe sa e sa urdhra për dënimet me vdekje, për 4 Shkurtin, për Borovën dhe për internimet në masë. Megjithatë, atë mbrëmje, në hotel «Dajti», atij iu bë sikur iu rrëzuan

mbi kokë tavanet e ndriçuara nga dhjetëra abazhurë. Nuk e harronte kurrë dhe s'kishte si të ndodhte ndryshe, kur të holli i atij hoteli i pati thënë vetes: «Qenka e tmerrshme të jesh skllav i uniformës!» Këtë mendim e nguliti në kokë pasi ai u përmbajt vetëm nga turpi i veshjes, se ndryshe do të bënte ashtu siç bëri kur u mbyll në dhomën e vet, ku e vajtoi tërë natën Valterin e tij.

Tundi kokën për të larguar dyndjen e mendimeve, po ato bënë të tyren... «Çfarë bën tani, Rut? — pyeti me zë. — Të kujtohet... edhe mua më dhurove lule të lidhura me fjongo, ku qenë stampuar kryqet e thyera të Raihut! Çfarë ditësh qenë ato, Rut, kur ti, në çdo dritare, bile dhe në tavolinën time të bukës (atë ditë që do të nisesha për kënde), më kishe vënë flamurë me kryq të thyer?!»

Jozef Fictumi do të kishte dashur të mendonte akoma për Rutin e tij, po një breshëri automatiku e detyroi të fshihej pas murit. I tronditur prej atyre të shtënave, ai ktheu kokën dhe vuri re se perdet po i dallgëzoheshin dhe pranë këmbëve të tij pa copërat e lagura të xhamave. «Si munda të shpëtoja?», — pyeti veten kur pa se në faqen tjetër të murit, nga predhat, qenë sajuar dhjetëra vrima, si kraterë në miniaturë.

Qortoi veten se sa i papjekur ishte treguar duke qëndruar buzë dritares. «Ta hajë dreqi, ta hajë, foli me vete, — gjeneralin Shmoll unë mund ta pres edhe këtu anash murit! Ç'më duhet të rri te dritarja?»

Ashtu i ulur e me zemrën që i rrihte fort, vuri re se si prej një krisme të vetme automatiku, tek zyra e tij qenë bërë disa transformime një-

herësh. Hoqi sytë nga krateret e predhave në mur, pasi nuk po e linin të qetë luhatjet e perdeve. I shtrirë në kolltuk ë me pistoletë në dorë për çdo të papritur, ai kujtoi shtatorin e vitit 1943...

— Herr gjeneral! — i qe drejtuar atij një shturmfyhrer, në çastin kur ai kishte mbërritur në aerodromin e Berlinit, — avioni juaj e shtyn udhëtimin për pesëmbëdhjetë minuta.

— Cili është shkaku, shturmfyhrer? — e pati pyetur gjenerali pa zbritur nga «Opeli» me ngjyrë të zezë.

— Sapo më njoftuan, se në nisjen tuaj do të vijnë nga Rajhu, herr!

Jozef Fictumi ktheu kokën nga e shoqja, dhe, në çastin kur i shkeli syrin, shturmfyhreri iu afrua ca xhamit gjysmë të hapur dhe shtoi:

— Sapo më njoftuan nga lart, herr gjeneral, ndaj nisja juaj do të bëhet në 9 e 15 minuta.

Pas këtyre fjalëve gjenerali lëvizi dorezën e xhamit dhe i dha urdhër shoferit që të bënte një xhiro nëpër pistën e aerodromit. «Opeli» u turr me tërë vrullin në pistën e gjerë, të betonuar. Deri në një farë pike gjenerali e la shoferin të bënte të tijën, po pastaj i bëri shenjë që të ecte më ngadalë. Në fund të fundit gjenerali nuk e bëri kot më kot, këtë, pasi tutje, nga fundi i aerodromit ai kishte vënë re disa njolla që lëviznin e që ai i njihte. I ra së shoqes me bërryl. Ajo ktheu kokën me shpejtësi në drejtimin që i dha i shoqi.

— Ç'janë ato, Joze? — pyeti ajo duke e thirrur në mënyrën e saj përkëdhelëse.

— I shikon ato pllaka gjashtëkëndëshe të pistës? — tha ai. Ajo iu afrua dhe më tepër xhamave të veturës.

— A nuk dallon ca njolla të zeza andej nga fundi? — tha Jozefi. Ajo tundi kokën.

— Pikërisht ato njolla po e ndërtojnë këtë aerodrom gjigant. Janë robërit tanë të luftës. Ata janë shumë dhe mund të them me siguri se tek ato njolla që nxijnë, ka nga çdo shtet i Evropës.

— Oh, Joze, — ia ktheu ajo, — çfarë mreku-llie po i buzëqesh Gjermanisë. Djali ynë, Valteri, nuk na paska gënjyer, kur na tha se ka zgjedhur një çiflik të mirë.

Ata qeshën aq sa u gajasën dhe e prenë të qeshurën e tyre kur vunë re se një oficer nga fundi i pistës u kishte ngritur dorën me shenjën «ACH-TUNG!»

Tani jo larg tyre zgjatëshin telat me gjemba e paç tyre i vrojtonin qindra e qindra sy, me një pamje të çuditshme që Ruti nuk arrinte t'i kuptonte.

— Mund të kthehemi! — i foli shoferit gjenerali, duke ia kaluar krahun Rutit. — Eh, Rut, sa dendur do të të sjell ndër mend në atë tokë ku do të nisem sot!

— Unë do të vij pranë teje, — ia ktheu ajo duke e mbështetur kokën në spaletën e djathtë, — sapo ti të më bësh telegram... por më parë do të më duhet të shkoj te Valteri.

— Pa dyshim, që ashtu do të bëni, në fillim te Valteri, ndërsa nga unë ka kohë, Rut!

— Udhëtimet e mia do të jenë të shpejta, Joze, të vrullshme, pasi e di se do të më duhet të ndodhem pranë teje. Ti, — i tha duke afruar fytyrën e saj ledhatare, pranë së tijës, — do ta shtrosh njëherë e mirë atë vend.

— Atë popull! — sqaroi ai. — Më parë shtrohet populli pastaj vendi.

— Vendi i vogël? — tha ajo duke i kujtuar të shoqit një bisedë të bërë pak ditë më parë.

Në vend të përgjigjes, Ruti vuri re se i shoqi kryqëzoi duart dhe po përpiqej të kërciste gisht-tërinjtë. Ajo ia njihte këtë huq, që në të vërtetë ishte një kohëmarrje. Në çast i foli me një ton miklues.

— Mos e kam gabim, Joze? ... Ti vetë a nuk u ankove dy net më parë?...

— Që është një vend i vogël, këtë mendim e kam shfaqur, por atë natë në Raishtag Gëbelsi u nevrikos shumë me mua!

— Po ti... ti s'më ke thënë asgjë për këtë, — tha ajo duke hequr kokën nga supi i tij.

— Po, po, — tha ai duke i hedhur një vështrim gati fëmijnor fytyrës vezake të Rutit. — Gëbelsi lëvizi me uturimë kur dëgjoi ankimet e mia. E di, Rut, — tha ai duke u afruar pranë veshit të saj që të mos i dëgjonte shoferi i tij, — thatimi i diplomacisë m'u afrua aq pranë, sikur donte të më gëlltiste. Nuk mund ta merrni me mend se me ç'fjalë m'u turr. Ai është një dinak, i cili ka dëshirë që era t'i fryjë vetëm velat e tij.

... — Herr gjeneral, keni gjë tjetër për të thënë? — më pyeti në fillim me një buzëqeshje të shtirur, që aty për aty më tradhtoi.

— Dua të them se... e kam mbaruar akademinë ushtarake shkëlqyeshëm dhe...

— Çfarë dhe?! — më pyeti ai e ndërkohë pranë nesh erdhi Raihfyreri me një hap të nxituar...

— Ju po më habitni, — ia ktheu Ruti duke i ngulur shikimin, — po më pastaj, Joze?!

— Pastaj, pastaj! Ja, pastaj ata të dy prisnin se çfarë do të thosha unë...

... — Vijoni, herr gjeneral! — tha Gëbelsi me atë buzëgazin e tij prej kameleoni.

— Më besoni, Rut, se Fyhreri sa nuk po më zhbironte me shikimin e tij të tërbuar. Duket se na kishte dëgjuar, pasi thatimi fliste me zë të lartë. Fyhreri i kryqëzoi duart përpara dhe po priste të merrja fjalën.

— Në po ju presim, gjeneral... Nuk duhet ta lini bisedën në mes të udhës. A nuk thatë ju pak më parë se e keni mbaruar akademinë shkëlqyeshëm dhe se atje ku jeni caktuar është një vend që mezi duket në hartë?!

Fyhreri nisi të fërkonte mustaqet e tij katrore dhe po më shikonte drejtpërdrejt.

— Si urdhëroni, — mora zemër unë, — do të dëshiroja një vend tjetër, ku të provoja aftësitë e mia prej ushtaraku. Shqipëria më duket një vend i vogël.

— E dëgjuat, herr Fyhrer? — tha Gëbelsi duke shënuar me gisht nga unë. Raihfyhreri u duk se për një çast po merrej me uniformën e tij krejt të bardhë, por kjo që një heshtje e shkurtër para një furtune.

— Vend i vogël thoni ju, gjeneral Fictum, — tha Fyhreri. — E dini se si quhet kjo, herr gjeneral? Quhet... quhet gjuha e nënvleftësimit, që është një fillim i keq i të arsyetuarit për një ushtarak!

Unë mblodha supet sepse i pashë vetullat e tij që nisën të dridheshin.

— Ti, — vijoi Raihfyhreri duke lëvizur para meje dhe Gëbelsit, — harron për një çast tërë ato

shigjetat tona të drejtuara për në Ballkanet. Ballkanet dhe pikërisht ajo pikë e vogël që quhet Shqipëri, hyjnë në interesat tona të mëdha. Ajo tokë e vogël, gjeneral, është kyçi i gadishullit, është një portë kryesore prej nga mund të hysh prej jugut, në zemër të Evropës. E kuptoni ju këtë, herr Fictum? Pas kësaj duhet të kuptoni tjetrën; pas supeve tuaja do të derdhen katër divizione e gjysmë, plus të tjerat, që do të lëvizin nën komandën tuaj dhe të gjeneralit Vehsaj. Jo, gjeneral Fictum! A e dini ç'thashë unë në memorandumimin që i drejtova Benitos, Benito Musolinit. Mbani veshin mirë në fjalët e mia... Duçja më pati thënë se e kishte qetësuar atë popull, por faktet folën krejt ndryshe dhe sollën disfatën e plotë të ushtrive italiane në atë vend. Musolini duhet të jetë i mënçur, që ta kuptojë thelbin e memorandumit tim, ku them: «Shqiptarët u treguan më pak të denjë për t'u besuar». Kjo do të thotë, se ushtarët e rendit të ri duhet të zotërojnë situatën e turbullt atje dhe të vënë qetësi në atë pikë me vlera të veçanta ushtarake e strategjike. Është për të ardhur keq, — tha Raihfyreri duke e kthyer kokën hem nga unë hem nga Gëbelsi, — që na takon të dëgjojmë nga një gjeneral si ju ankime që nuk do të bindnin as naivin më të keq! Dakord Fictum? — pyeti ai duke u afruar nga unë.

— Dakord, herr Raihfyrer!

— Ja, — iu drejtua Fyreri Gëbelsit me një farë krenarie pas fjalëve dhe qëndrimit tim gatitu, — ja përse duhen gjenitë. Pa ata mençuria varfërohet. Mendimet e shturura mund ta bëjnë, këdo që mendon se këto, të përfundojë si një bishë endacake,

natyrisht kur nuk di të bindet e të mbajë qëndrim gatitu para gjenive!

— Duket se u larguan retë në kokën tuaj, gjeneral, — më tha diplomati i çalë me një buzëqeshje, që unë nuk ia besoja.

— Një gjeneral, — ia ktheva unë Gëbelsit, — e ka për detyrë t'ua shprehë mendimet eprorëve të lartë, ndryshe...

— Ashtu!... ashtu është, — tha Raihfyreri duke ndrydhur një shqetësim të tijin. — Tani menduat drejt dhe... unë do t'ju dhuroj diçka interesante, që ma kanë sjellë nga Franca e pushtuar. Po, po, do t'jua dhuroj për ato që thatë në fund, me shumë kurajë.

Raihfyrreri u largua në drejtim të sallorit të tij, ndërsa Gëbelsi më futi krahun si me dashamirësi dhe vijoi:

— Natyrisht, herr Fictum, tani, pas bisedës që bëmë, më takon të shtoj se asgjë nuk duhet ta konsiderojmë si fushë me lule. Hëpërhë, ty do të të duhet të njihesh me historinë e atij vendi. Merrni një libër historie dhe i mësoni me durim zakonet. Ju duhet një gjë e tillë dhe mos t'ju vijë turp për këtë. Në një vend të huaj edhe një gjeneralit i takon të hyjë në klasën e parë, paçka se ka mbaruar akademinë shkëlqyeshëm! E dini përse jua këshilloj një gjë të tillë? Sepse, krahas zjarrit të armëve, do të bëni një punë të madhe me luftën e tërthortë, atë të mashtrimit dhe përçarjes. Me sa di unë, — vijoi Gëbelsi, — do t'ju takojë të bëni me një popull me doke e zakone të forta. Për ta thuhet se kanë lindur bashkë me pushkën. Më kanë thënë se dhe kur u vdes ndonjë, në vend të lotëve sajajnë një bashkim të zgjatur zërash.

— Të kuptova mirë, herr Gëbels, — desha ta qetoja, por ai vijoi:

— Edhe Bismarku e ka konsideruar atë vend «një shprehje gjeografike». Gaboi Bismarku, gaboi rëndë aleatja jonë Italia, po nuk duhet të gaboni ju, Jozef, — zbuti zërin ai.

— Mbetem me mendimet tuaja dhe të Raihfyrherit, — i thashë. Për fat Gëbelsin e thirrën te Raihfyrhereri. Sapo u ndava prej tij, m'u desh të rrija gjer në fund të darkës, po Raihfyrhereri, duket e kishte harruar premtimin se do të më jepte një dhuratë.

— Me siguri është kujtuar sot, — ia ktheu Ruti.

«Opeli» bëri një rrotullim pranë hyrjes së sheshit të avionëve. Vetëm në ato momente, ata u kujtuan se bënë mirë që ishin kthyer. Shturmfyrhereri u hapi derën e veturës. Gjithçka u duk si një kombinim, sepse nga ana tjetër e sheshit qëndruan dhe gjashtë a shtatë vetura të tjera. Aerodromi që i rrethuar më parë nga trupat SS. Vetëm kur i njohu ata që zbritën nga veturat, Fictumi u bind për shkakun e rrethimit të aerodromit.

Në grumbullin e ushtarakëve dhe civilëve, Ruti e ndjeu veten disi të mënjanuar. Përmes supeve të ushtarakëve arriti të dallonte Gëringun, Gëbelsin, Kaltenbrynerin dhe atë që e quanin «greku i vogël», Kanarisin.

Për Rutin ky çast emocional që një trazim ndjenjash, gëzimi dhe hidhërimi bashkë. Emocionet i zgjonin krenarinë, se kishte një burrë të cilin e nderonte kreu i Raihut, e, nga ana tjetër, thellë tek ajo zgjohej dëshira e marrë për t'u dukur, për të cilën ëndërrimet e kishin lënë net pa gjumë.

Ndoshta, e ngërthyer prej mendimeve, ajo as që e ndjeu prekjën e një dore nga pas saj. Hizevjusi i kaloi lehtë krahun dhe e tërhoqi drejt turmës, duke i thënë:

— Zonja Rut, — përcolli buzëqeshjen e tij, që i jepte gati pamjen e një fisniku kalorsiak, — e mora me mend se duhej ta kishit humbur toruan, pasi padashur mbetët larg burrit tuaj në një çast kur duhet të jeni afër.

Rutit iu desh të përshëndetej me disa duar radhazi, por qenia e saj ishte ndalur e tëra te Gëringu.

Ai zinte vend në gjysmërrethin e elitës dhe herë-herë ngrinte kokën, si të donte të vrojtonte retë që iknin me vrull në qiellin e pistës.

— Herr Jozef Fictum, — foli Gëringu, — avionët e mi kanë njohur deri tani fitore, kjo ju siguron një udhëtim të mbarë. Besoj se pas tri orësh do të ndodheni atje. Unë, — vijoi Hermani, — po ju dhuroj një avion, ndërsa Fyhreri, — këtu Gëringu ktheu kokën nga shturmfyhreri, i cili u afrua me një valixhe në dorë, — ju dhuron këtë valixhe. — Është dhurata që ju premtoi mbrëmë, herr gjeneral dhe atë do ta shikoni vetëm kur të arrini në Shqipëri, — shtoi ai.

Pas këtyre fjalëve Gëringu lëvizi dhe, si iu afrua edhe më, i tha prerazi:

— Presim prej jush radiograme fitoresh. Dhuratën e Fyhrerit e keni si ogur, që punët t'ju shkojnë mbarë, ashtu si vetë dhurata që po ju jep.

— Do të jem një ushtar besnik! Hail Hitler! — thirri Fictumi. Avioni i ndezi motorët. Nga turma u shkëput Rut. Ndërsa po përqafoheshin, nisi të frynte një erë e fortë. Akoma pa u shkëputur

avioni nga pista, Jozefi pa se si sheshi i nisjes qe zbrazur i tëri. Aty mungonin makinat dhe kishin mbetur vetëm ca ushtarë. Pastaj pa vetëm Rutin e pas pak një pjesë të qytetit, pastaj vargun e robërve të luftës, që punonin larg aeroportit, përsëri Ruti, silueta e së cilës po zvogëlohej e zvogëlohej. Në ato çaste, kur ai po ndahej nga Gjermania e madhe, rreth xhamave të avionit iknin retë si pelerina të errëta.

*

* *

«Përse u vonua kaq shumë ky Smolli?» tha me vete Fictumi, duke dashur kështu të shkëputej nga tërë ato kujtime, që tani po e bënë të hante veten me dhëmbë. Në fakt, ajo që sapo kujtoi ishte një pjesë e kuadrit të jetës së tij, tabloja e shkëlqyeshme e së cilës niste me atë periudhë kur ai ishte caktuar për të ardhur në këtë vend.

Kurse tani, në atë gjendje, që po ia impononte realiteti i këtij vendi me krismat e brigadave partizane që shtrëngonin darën nga ora në orë, gjenerali e ndiente veten si tigri që bie keq në rrjetë.

«Në djall të venë të gjitha, të gjitha kujtimet. Më duhet të bëj diçka!» — ngushëloi veten. Por e kishte të pamundur t'i shtynte aq lehtë hijet e jetës së tij. Ja përsëri sikur shikonte dorën e Ruttit të tij, që e përshëndeste. Ashtu i dukej një dorë e largët dhe trupi i saj humbiste e zvogëlohej me shpejtësi të rrufeshme. «Oh, edhe ajo kushedi se si është katandisur! E çmendura nga Dyseldorfi!

Nxitesja e aq e aq pasioneve të mia! Leshverdha ime e vogël! Ahhah...ahahaha, — qeshi në vetminë e tij duke kërcitur dhëmbët aq, sa i dhembën nofullat. — Po tani, herr gjeneral?! Vend i vogël! Ahaa... ahaaaaa! Krismat po afrohen e së bashku me to sikur po të afrohen mijëra e mijëra pleq, si ai i verbri! Jo! Jooo!» — klithi me zë dhe u mundua të shkopsiste bluzën. Ai po djersitej, në një kohë kur jashtë bënte dimër dhe shiu binte si një vajtim i zgjatur për të.

U ngrit nga vendi ku ishte shtangur dhe u përpoq të hapte kasafortën, po e ndara e dytë e dokumenteve sekrete nuk po i hapej. «Sidoqoftë, — u mbërthye prej një mendimi plot ankth, — s'bëj keq t'i hedh në zjarr dokumentet. Aty janë një pjesë e mirë e urdhrave të mi për teroret e shumta. Sa më pak fakte rreth meje, aq më mirë!»

Tek po i digjte në stufë, pa se si i dridheshin duart. Një gjë e tillë i kujtonte fundin e turpshëm. Iu duk vetja qesharak, aq qesharak, saqë kujtdo që do të futej në zyrën e tij, gjenerali Fictum do t'i dukej si një pastrues i keq.

Jashtë krismat e armëve dhe gjënimet e artilerisë bënin të tyren. Duke vijuar djegien e dokumenteve, mes tyre pa një fotografi të asaj dite të shtatorit 1943, kur kishte ardhur me avion në këtë vend. Pa vargun e ushtarëve dhe të elitës qeveritare vendase. Më tej dalloi ngjyrën e errët të avionit, që e pati sjellë me vështirësi këtu! «Arkivoli im!» tha me vete, duke mos i hequr sytë nga avioni, zhurma e të cilit iu bë sikur po i rritej e po i rritej...

...— Toger Fog, — iu drejtua gjenerali pilotit, — kur do të hyjmë në territorin shqiptar?

— Ja edhe pak, herr gjeneral.

— Më njoftoni sapo të hyjmë, sepse unë po shënoj këtu në bllok se edhe këtej shtatori bëka me shira.

— Ne do të kishim hyrë me kohë, herr gjeneral, po, siç e shihni, koha po na detyron t'i bëjm nga deti.

— Më kanë folur për aftësitë e tua, Fog.

Piloti qeshi e në të njëjtën kohë bëri sikur po merrej me aparatet.

— A nuk mund të zbresim poshtë reve, Fog?

— Është shpejt, herr gjeneral.

— Më kanë thënë, Fog, se ju e keni bërë disa herë këtë rrugë, pas ardhjes së trupave tonë në këtë vend.

— Po, herr, disa herë por...

— Çfarë por?

— Nuk e di se si t'juja shpjegoj, pasi kjo zonë e Ballkanit më ka pritur gjithnjë me mot të keq. Në udhëtimin e parë më takoi t'i rrotullohem disa herë qytetit. Ishte shi i madh. Që atë ditë e mbush mirë avionin me karburant. Më besoni, se nuk shikoja asgjë nga shiu dhe më dukej pista e aerodromit brigje-brigje.

— Kjo do të thotë se nuk ju mungon përvoja e zbritjes në këtë vend?

— Natyrisht, herr, po kjo kohë...

Gjenerali i afroi një cigare Fogut, po ai ia bëri me shenjë se nuk e pinte. Në ato çaste avioni mori për zbritje. Tufat e reve fërkoheshin si napa të zeza xhamave dhe rrethonin krejt trupin e zi të avionit. «O perëndi, — pati belbëzuar me vete Jozefi, — sa i vështirë është profesioni i pilotit!».

— E shihni detin, herr gjeneral?

— Po, — qe përgjigjur ai, po para syve të tij kishte dalluar vetëm një nxirje të pafund që, sipas hamendjes së tij, s'kishte të bënte fare me ngjyrën e një deti.

— Përsëri retë, — tha Fogu, — i kanë mbuluar malet.

— Pse, do të na takojë t'i kalojmë ato?

— Pa dyshim që po. Ja tani fillon territori shqiptar.

Fictumi i qe afruar xhamit anësor. Larg rrinin pezull vrunduj resh që vende-vende sajnin ca hapje të thella. Gjenerali kaloi në anën tjetër të xhamit. Shiriti i nxirë i detit i humbi me shpejtësi. Ai pa shtrirje kodrash (me dy sy të deformuar), që i linin radhën njëra-tjetrës.

Në ato çaste avioni u ngrit rishtazi dhe përsëri e mbështollën re nga të tëra anët.

— Ka gjëmime, herr gjeneral, — tha Fogu.

— Po tani?! — pyeti ai i tronditur.

— Përsëri nga kursi i parë, nga deti.

— Mjaft mirë, — tha Fictumi, pa ditur se ç'është e mirë e ç'është e keqe. Piloti kishte qeshur me indiferentizëm. Tani retë e ngarkuara derdhnin shi dhe gjënimet e rrufeve përflakeshin si të donin të digjnin jo vetëm avionin e zi, po dhe mysafirët e paftuar...

...Në ato çaste, Fictumi vuri re se te dora e tij kishte mbetur ajo fotografi e ardhjes së tij në këtë vend. «Ditë të tmerrshme, — tha me vete, — më mirë të kishte marrë fund çdo gjë atë ditë, sesa të më rrjepin nga qafa!»

...Gjeneral Fictumi e ndjeu veten të fyer edhe prej ikejakeve të veta. Ashtu si qe, mbylli siparin

e stufës dhe shtyu poshtë perdeve që luhateshin një komo, me qëllim që ato të mos tundeshin më. Tek ai sikur u rizgjua diçka e humbur dhe e kup-toi shkakun e tërë këtyre të lëvizurave të tij. Disa zëra gjermanisht, që ndiheshin tutje nga muret e shembura të ESDE-së, sikur e rizgjuan. Mbahti vesh me kujdes se çfarë thuhej në mes atyre ushtarëve e pak oficerëve... «E djeshmja, — thërriste në drejtim të ushtarëve togeri Pann, — na e hoqi nga duart pjesën lindore të qytetit! Kijeni parasysh, se me dorën time do t'i pushkatoj ata të artilerisë, që u dorëzuan me turp atje, te kodrat kryesore!»

Gjenerali i harroi krismat e armëve për një çast dhe iu afrua dritares. Ai e pa Pannin që po përcillte ushtarët duke i këshilluar që të bënin qëndresë për çdo pëllëmbë, edhe deri... Këtu Fictumi nuk arriti të dëgjonte gjë, sepse zërin e togerit e përfshiu një gjëzim i dendur armësh. «Çudi, — tha me vete Fictumi kur pa te hyrja kryesore e shtabit të tij se si ishte thyer shtiza e flamurit dhe flamuri ashtu, i lagur, i ngjante një leckë të hedhur, — çudi, çfarë çoroditje ka hyrë midis trupave të mi!».

Po rrinte ashtu, duke vrojtuar herë muret e shembura, herë flamurin dhe herë pemët e mbetura pa gjeth, degët e të cilave i ngjanin si gishtërinj kufomash.

Nga pas supeve dëgjoi trokamat e orës së tij, të asaj ore që ia kishte dhuruar Hitleri. Në tiktaket e saj dhe lëvizjet ritmike të lavjerësit i bëhej sikur dëgjonte zërin e Fyhrerit: «Mbaje kujtim këtë orë dhe dëshiroj që punët t'ju shkojnë si sahat!»

I la më një anë ato që sapo kujtoi dhe u habit se si akoma po punonte ajo orë, e cila kishte

ditë pa kurdisur. «Sa orë e fortë, — tha me vete duke e kaluar dorën te çelësi kurdisës, — atë duhet ta kurdis, ajo s'duhet të ndalet!»

Kështu tha, po nga këto mendime e shkëputi hyrja e vullshme e Pannit në zyrën e tij.

— Herr gjeneral! Herr gjeneral!...

— Hapeni gojën, untermarschall, — u ngut Fictumi e në çast mallkoi: — ç'dreqin keni? Ç'ka ndodhur, flisni!

— Panik i madh, gjeneral, panik!

— Mos m'i shpartalloni nervat duke i mekur fjalët, — tha gjenerali me rrëmbim e me zë të fortë, — flisni qartë!

— Të tre mijë trupat që prisnim nga Greqia, u shpartalluan gjatë rrugës. Kanë mundur të shpëtojnë një pakicë e vogël. Pashë vetëm njëzet ushtarë prej tyre, edhe ata të plagosur.

— Çfarë thoni kështu?! Ikni! Ikni! Ikni dhe shporrmuni nga sytë! — Gjenerali ndjeu t'ia përshkonin trupin dhjetëra rryma të nxehta. Ai provoi ta ndrydhte këtë dhembje, herë duke mbyllur sytë, herë duke shtrënguar nofullat, po zemra i rrihte fort, fort. Guxoi t'i afrohej dritares dhe te muret e shembura pa disa ushtarë të plagosur e pranë tyre, untermarschallin Pann. Sipas Pannit, ata ushtarë të rreckosur ishin tani pjesa e shpresës së tij. Dukej sheshit se sulmi partizan s'përmbahej dot më prej tyre. Tani e dinte dhe e njihte mirë këtë vend. Iu kujtua prapë plaku i verbër dhe shkop i tij, që kishte thyer xhamin e veturës së një gjenerali, këtu e një vit më parë. Mbështeti kokën në të prerën e drurit të parvazit dhe rishtazi i tha vetes: «Ti, gjenerali Fictum, duhet të bësh harakirin japonez!»

Parashikimi i së keqes i vërtetohej te muret e rrëzuara, ku ishin shpërndarë ushtarët e plagosur. Afër Pannit, gjenerali dalloi të vetmin gjeneral nazist, që kishte mundur të vinte nga autokolona e shpartalluar... Nga togu i mureve të rrëzuara Shmollin ngriti kokën si të përpiquej të kërkonte kryegjeneralin e tij. Edhe Fictumi nga ana e tij nxori kokën te korniza e thyer e xhamave. Sytë e tyre u kryqëzuan në heshtje, por vështrimet e dy ushtarakëve flisnin shumë. Në mes të atij ankthi që i kishte pushtuar, ata dukej sikur donin të hetonin njëri-tjetrin. Gjenerali Shmoll ngriti sytë nga qielli i myrrëtyer. Kjo lëvizje e kokës i ngjau Fictumit si një rënkim.

Fictumi as që u habit nga shkujdesja e kolegut të tij. Nga ana tjetër Shmollin po e duronte shiun e ashtu ngadalë po bënte hapa drejt shtabit.

Gjeneral Fictumi vuri veshin se kur do të fillonin të ndiheshin hapat e Shmollit te shkallët e drunjtja. Ja, ata nisën të dëgjoheshin, po i numëronte ata hapa duke i shoqëruar me dhjetëra mendime pas. I dukeshin si trokitjet e disa hapave të një skeleti që vinte drejt shtabit të tij, nga fundi i ferrit. Dera u hap dhe Shmollin e pa kryekomandantin e tij të zhytur në shpinën e kolltukut.

— Ç'ka ndodhur, Shmoll!? — belbëzoi gjenerali.

— Një katastrofë e tmerrshme, herr!

— Nuk e parashikonit këtë që ju ndodhi? — pyeti Fictumi.

— Unë, — tha Shmollin me kryeneçësinë e tij, — them se duhen gjetur të gjitha mundësitë të shpërngulim trupat e të hapim rrugë.

— Ku i keni të tre mijë ushtarët, gjeneral? — pyeti Fictumi.

Në vend të përgjigjes, Shmollli mbërtheu kokën me të dyja duart.

— Besoj se më kuptoni drejt, Shmoll. Dikur isha unë ai që e pëlqeva guximin tuaj, kur i dërguat Fyhrerit relacionin. Ju kujtohet? Në lidhje me disfatën e Operacionit të Dimrit, për gjeneralin Fehn?!

— Po, herr gjeneral! Më kujtohet, më kujtohet.

— Mund të bisedojmë shtruar tani: ti e sulmove hapur Fehnin, tamam si urithi kobrën. Mjaftoi relacioni juaj, që ai të katandisej si mos më keq. Kam dëgjuar se gjenerali Fehn nuk u nda mirë me Fyhrerin. E nuk kishte se si të ndodhte ndryshe. E quajtet disfatist dhe të paaftë që të luftonte me ato pushkë shkatarrake të partizanëve shqiptarë, apo jo?.. Dua të di, — vijoi Fictumi, — si e konsideroni disfatën e Fehnit dhe relacionin tuaj, tani që e provuat humbjen e tre mijë trupave në kurrizin tuaj?!

Shmollli uli kokën.

— Duket se ju rrinë mbi supe hijet e kufomave të ushtarëve që mbollët gjatë udhës?! — tha Fictumi.

— Mos më fyej, herr gjeneral!

— Unë s'po ju fyej, por po ju pyes.

Mes tyre ra një heshtje, që Fictumit iu duk e mërzi-tshme, mbytëse. Fictumi deshi të shtonte, se Shmollli kishte qenë më tepër një vëzhgues, sesa një ushtarak i provës në vijat e luftimeve. Influenca e këtij gjenerali lavdaman, i cili njihej për mburrjet nëpër sallone, kishte qenë një lojë e stërholluar e Shmollit. Fictumi ia dinte të tëra marifetet. Shmollli dinte të hidhte gurin e të fshih-te dorën dhe, kur ia zbuloje këtë, hiqej si i penduar

e ishte gati të kafshonte gjuhën, si një fëmijë e pafajshme «Ky delenxhi i rrafinuar, që më rri tani si miu i zënë në çark, është mësuar të bëjë shkresa të fshehta e sekrete!»

— Unë as e besoja dhe nuk e parashikoja kurrrë një shembje të tillë, që mund ta quaj si fundin tënd dhe timin! — tha Shmolli e i hodhi një shikim Fictumit.

— Në cilën zonë ju bënë pritë partizanët? — pyeti Fictumi, duke dashur t'i jepte bisedës drejtim tjetër.

— Prita patëm sapo hymë në këtë tokë. Ja, — tha Shmolli, duke u afruar nga harta e duke lëvizur dorën.

— Lëreni hartën, dua t'ju dëgjoj, flisni!

— Kudo hasëm në vështirësi. Gjatë tërë rrugës patëm pengesa. Si t'i numëroj, herr gjeneral? Në Qafëthanë, nëpër grykat malore të Librazhdit. Kudo prita, prita të tilla që, pas çdo goditjeje, deformonin strukturën e autokolonës sonë. Duke dashur të arrija planin tuaj, herr gjeneral, — tha Shmolli duke e parë atë në sy, — në qytetin E, 56 kilometra prej këtu, mbajta një fjalim. E tëra me qëllim, që trupat të bënin çmos në marshimin drejt kryeqytetit, ku prisnit ju.

Shmolli tentoi ta linte me kaq raportin gojor, po vështrimi i rreptë i Fictumit e imponoi ta zgjidhte përsëri gjuhën:

— Pikërisht në pjerrësinë malore të kilometrit 26 prej këtu, filloi goditja partizane. Ajo nuk u ngjante luftimeve të zakonshme, po ishte një dorë nga s'mund të dilnim. E kam shënuar në bllok vendin ku na e dhanë shuplakën e parë, ja... Kaçalytë, herr...

— Vijoni, gjeneral, — tha Fictumi, — pas shu-plakës?!

— Partizanët na krijuan një kurth të përsosur, si nga ana taktike ashtu dhe ushtarake. Në fillim na lejuan aq, sa mjetet e motorizuara dhe autokolona jonë mori të tatëpjetën. Nuk e di, — tha Shmoll, — nëse arrini të më kuptoni drejt. Makinat tona me ushtarë nuk mund të bënin mbrapsht.

— Ju, — pyeti gjenerali, — e aplikuat sistemin e pararojës?

— Pa dyshim, kjo është e ditur, po ata i lanë të kalonin lirisht motociklat tanë të zbulimit. Ishte një kurth, herr, një kurth!

— Pastaj?!

— Ju lutem, herr gjeneral...

— Pastaj?! — nguli këmbë Fictumi.

— Pastaj katastrofa e Mushqetasë... një kasap-hanë e vërtetë, një tmerr i vërtetë. Besoni, kudo predha dhe gjëmime, thirrje të pandërprera të partizanëve shqiptarë që hidheshin sipër tanëve. Ata dilnin nga ferrishtet e nga shkëmbinjtë. Besomëni, shpëtimi im ishte një rastësi!

— Domethënë, nga të tre mijë ushtarët e zgjedhur e të ngjeshur gjer në dhëmbë me armatime, ti na solle një grusht me pendë sorrash?!

Në vend të përgjigjes gjenerali Shmoll u dha për nga dritarja dhe thirri në drejtim të atyre ushtarëve që ishin rreshtuar në mënyrë të parrregullt.

— Zigfrid, ejani këtu!

Edhe pasi thirri, Shmoll nuk u largua nga dritarja. Ai pa se si hija e Zigfridit u ngrit dhe ecte si diçka e papërcaktuar mes tullave dhe shiut që derdhej si me shtëmba.

— Përse e thirrët? — pyeti Fictumi.

— Ju duhet ta njihni, herr gjeneral, — tha Shmollin, pa u kthyer fare nga shefi i tij i ndër-gjegjshëm pse e kishte bërë një gjë të tillë: le ta dëgjonte vetë Fictumi Zigfridin e famshëm.

Zigfridi akoma po përpiquej të kapërcente murin e shembur. Ashtu i veshur me uniformën e togerit, ai dukej më keq se një mace e lagur. Shmollin bëri ca krahasime të habitshme e të vrullshme në kokën e tij. Habitej se si yjet e Raihut po transformoheshin në këtë vend në hije. Ja, Zigfridi i dëgjuar jo për aftësinë e një ushtaraku, por për guximin e gazetarit. Ai kishte qenë në disa fronte të Evropës. Kishte kaluar nga fronti në front, nga njëri shtet në tjetrin. Ishte futur në skutat ku bëheshin betejat dhe, ashtu me laps në dorë mbushte gazetatat. Në fakt Zigfridi ishte korrespondenti më i aftë i Raihut nazist, pendë nga më të fortat të gazetës «FOLKISHEBEOBAHTER», që ishte nën mbikëqyrjen e vetë Gëbelsit.

Përballë dy gjeneralëve, si shkëputja e një portreti punuar me nxitim dhe keq, me sy të gjakosur e kokulur, u shfaq Zigfridi.

— Gjenerali Fictum, — nisi Shmollin, — kërkon të dijë rreth fatit të tre mijë trupave të shumëpritur. Ju, Zigfrid, si të thuash, jeni ai që e shoqëruat autokolonën. Ç'mund t'i thoni gjeneralit?!

— Më jepni një cigare, herr gjeneral, — iu drejtua ai Shmollit, duke zgatur dorën e tij.

Pas thithjeve të nxituara të cigares, në shpirtin e trazuar të gazetarit zuri të shfaqej prapë tabloja tragjike e ditëve të fundit. Te Zigfridi po hapej ngadalë dritarja e llomotitjeve të zakonshme. Bile, ai e kishte pritur një çast të tillë. Gjatë atyre

ditëve të rrethimit, andej nga malet e panjohura për të i pati takuar të fliste shumë me vete. Tani kishte ardhur çasti të zbrazej. Nisi të tregonte që nga zanafilla ato qytetet e rrepta të Jugut, nisimat e pritave e derisa trupave të zgjedhur u kishte ardhur fundi. I kishte shënuar të gjitha në kujtesë, pasi edhe lapsin e kishte humbur diku nëpër ferrishte. Donte ta niste rrëfimin nga momenti i shpartallimit të pjesës së trupave të divizionit të zgjedhur «2 Branderburg». Në kokën e tij Zigfridi e kishte quajtur humbjen dhe shkatërrimin e «Branderburgut», si fillimin e fatkeqësisë që i ndodhi autokolonës.

— Zotërinj, — u përpoq Zigfridi, i mbytur në ankthin e madh për fatin e jetës së tij, — nëse ka mundësi të më nisni me avion, qoftë në një shtet tjetër. Më duhet të dorëzoj shënimet që kam këtu, — tha gazetari, duke shënuar me dorë te koka e tij dhe duke fikur fundin e cigares në tavllën e mbushur plot e përplot.

Fictumi kaloi shikimin e tij në drejtim të Shmollit, me një nënqeshje tallëse.

«Kërkon avionin, krimbi, — mendoi me vete Fictumi, — ta tregoj unë avionin ty!»

— E shikojmë se jeni i lodhur, — ndërhyri Shmollit, duke iu drejtuar gazetarit, — nuk do të bënit keq të shkonit në të ndarën tjetër. Atje... — deshi të vijonte Shmollit, po në çast hasi në shikimin e Fictumit, që e kuptoi mirë, — atje do të jeni mirë, do të çlodheni dhe, sa për avionin... do ta kemi parasysh një gjë të tillë.

Gazetari po i vështronte të dy gjeneralët.

— Apo jo, herr gjeneral?! — tha Shmollit, duke i shkelur syrin Fictumit.

— Menduat shumë mirë, Shmoll. Ai duhet të pushojë ca, sa ta marrë veten nga lodhja dhe shqetësimet.

Fictumi e gjeti të udhës të rrinte tej tavolinës së tij të punës. Natyrisht, Shmollit do t'i duhej pak kohë në anën e përtejme sa të rregullonte Zigfridin. Shmollit dhe Zigfridi dhe ajo ngjarja që do ndodhte pas pak, ia trazuan shpirtin Fictumit.

U afrua te harta e varur në mur. Shikonte shigjetat që harkonin, si të donin të mbytnin krejt këtë tokë, por... Mbështeti kokën në kornizën e hartës dhe ashtu dëgjoi tik-taket e orës në mur. Tik-taket herë i largoheshin e i humbisnin duke u bërë një me krismat, herë i trokitnin me forcë, si çekan. Mendoi se së shpejti do të vinte nata me errësirën. I bëhej sikur dëgjonte pikërisht një zë «T'ju shkojnë punët si kjo orë, gjeneral!». Ai mundi të shkëputej prej atij zëri, që i ngjante si zëri i një mijë djajve të marrë së bashku, po nga harta nuk u largua. «Jozef Fictum! Jozef Fictum!, — nisi t'i thoshte vetes, me zë. — Ti je një ëndërrues i keq, me një fund të hidhur. A të kujtohet kur fryje gjoksin, duke u parë nga të gjitha anët në pasqyrë? Të kujtohet!? Ti mendoje se gjoksit tënd do t'i shkonin shumë dekoratat e Raihut. Ti deshe ta mposhtje këtë tokë, që e quajte të vogël e s'të mjaftonte për aftësitë tuaja prej ushtaraku! Ti i provove vetë zonat e Operacioneve të Dimrit dhe të Qershorit në tokën shqiptare dhe kudo u ndeshë me varret e ushtrisë sate. Ti je një klloun i keq, me ëndrra prej çilimiu».

U ul i dërrmuar anash hartës dhe rrinte kokulur, duke thithur krismat e armëve. «Mua më duhet nata!» tha me veten e tij, duke kaluar në mendje

se edhe gazetari Zigfrid i kishte zënë në gojë avionin.

Ngado që hidhte shikimin, e shoqëronin trazime, po tani më shumë po e bezdiste ajo trokama e orës në mur. Ia nguli shikimin me nervozizëm, si asnjëherë tjetër. Trokitjet e asaj ore i dukeshin si fijëza që do t'i këputeshin nga çasti në çast. Jashtë po varej nata. Gjenerali u ngrit dhe bëri disa hapa në drejtim të murit. Ia nguli shikimin orës dhe sytë i ngrinë te lavjerësi, që përkundej në mënyrën më të turpshme. Lavjerësi i orës së tij kishte një ndryshim të theksuar me lavjerësit e tjerë. Kishte një ndërtim të çuditshëm. Mjeshtri i asaj ore, në vend të sferikut të lavjerësit, kishte skalitur një si pëllëmbë dore të hapur. Ajo dorë me ikejaket e saj, dikur i kishte pëlqyer gjeneralit e i qe dukur sikur lavjerësi ngjante me përshëndetjet e duarve të ushtarëve të Raihut e që thërrisnin me britma për rendin e ri. Ndërsa tani po ajo lëvizje sikur i thoshte atij «Ik! Ik!, se të erdhi fundi, gjeneral!» U largua me të shpejtë në drejtim të tavolinës. Zgjati dorën dhe kapi tavllën e cigareve. Në ato çaste, nga ana e përtejme e të ndarave të zyrave të shtabit u dëgjua një krismë e mbytur pistolete. «Shmoll! — tha me vete Jozefi. — I lau duart me gazetarin! Gjithnjë s'kam pasur besim te këta kalemxhinjtë. Donte edhe avion, të shpëtonte lëkurën e të përshkruante fundin tonë!»

I la këto mendime pasi pa se në dorë po mbante tavllën e mbushur me hi e bishta cigaresh. Vështroi orën dhe lëvizjen e lavjerësit. Kërciti dhëmbët, hapi krahun dhe i dha një të goditur orës. Ajo lëvizja ritmike e lavjerësit po i bëhej gjithnjë e më qartë, si dora e fatit të tij tragjik, që i thoshte me cinizëm në çdo sekondë: Ik! Ik! Ik!...

P Ë R M B A J T J A

Natyrë shqiptare	3
Kur dilnim në det	38
E dikurshme	60
Vallja e Meto Bashajt	66
Përroi i Këngës	107
Shtëpia e hijeve	123
Jo në bunacë	138
Kur vinin dritat	157
Qëllon një pushkë për pranverën	169
Njeriu me kasketë	181
Ndalimi i lavjerësit	195